

Абдулла Қодирий

**Меҳробдан
чаён**

**ХУДОЁРХОН ВА МУНШИЙЛАРИ
ҲАЁТИДАН ТАРИХИЙ РОМАН**

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ БАДИИЙ АДАБИЁТ НАШРИЁТИ

1967

БЕШИНЧИ НАШРИ

«Меҳробдан чаён» тарихий роман бўлиб, машъум ўтмиш — хонлар замонида ўзбек халқининг бошдан кечирган машаққатли ҳаёти тасвирланади. Хон саройининг кирдикорлари, бойлар ва дин намояндаларининг жирканч қилмишлари фош этилади.

Зулмат замона икки севишган ёш қалблар — Аивар билан Раънонинг йўлларига ҳисобсиз қийинчиликлар — азоб ва уқубатлар солади. Лекин пок виждон ва мустаҳкам продали ошиқ-маъшуқлар бир-бирларининг висолига эришадилар.

— Агар Фарҳоднинг Ширин, бўлса Мажнунларнинг Лайлоси.
Насиб ўлмиш менга гулшан аро гулларнинг Раъноси.

(Мирзо)

Агар ор этса Лайли ҳақлидир Қайснинг жунунидан,
Не бахт, Раъно, харидоринг талаб аҳлининг мирзоси.

(Раъно)

РОМАННИНГ МАВЗУИ ТУҒРИСИДА

Туркистон феодалларининг кейинги вакили бўлган Худоёрхоннинг ўз хоҳиши йўлида деҳқон оммаси ва майда ҳунарманд-косиб синфини қурбон қилиши, мамлакат хотин-қизларини истаганча тасарруф этиши, бунга қарши келувчиларга, тиласа ким бўлмасин, раҳмсиз жазо бериши — романнинг мавзuidир. Худоёрнинг бу йўлдаги биринчи истинодгоҳи бўлган уламолар, уларнинг ички-ташқи аҳволи, ахлоқи, мадраса ва оила ҳаёти, уламода инсоний ҳис битганлиги ва қолгани ҳам ифлослик пардаси остида сезилмас даражага етганлиги мундарижа сиғдирган қадар баён қилинади. Булар — романнинг номарғуб — манфий қаҳрамонлари.

Иккинчи тарафда — мазкур қора кучларга қарши «тубан» синф — камбағаллар, уларнинг хонлиқ тузилишига, қора куч — уламо алайҳига чиқиши, меҳнаткаш камбағалларнинг ахлоқи, сажияси, оиласи, турмуши ва бир-бирига алоқаси, самимияти.

Албатта, мен бу сўнги марғуб қаҳрамонларни ўзбек тарихининг ҳазми кўтарган қадар ўз ҳолича олишга тиришдим. Уларнинг хон ва уламога қарши исёни табиий — шеърдир. Чунки шундан ортиғи сохта бўли-

ши устига, китобнинг қадрини ҳам туширар эди. Шу
икки синф курашини тасвир қилиш воситасида хон ҳа-
рами, хотинлари, қирқ қизлар, тарихий ва этнографик
лавҳалар, ўзбек ҳаёти, қизиқчилиги, танқидчилиги, ўз-
бек хотин-қизлари орасидаги истеъдод, шоиралар, ас-
киячилик ва бошқа яна кўп нуқталар қамраб олинди.

Романда яна бундан бошқа бир кўп жиҳатлар бор.
Уларни бу ерда санаб ўтириш ҳожат эмас, улар муҳта-
рам ўқувчининг назаридан қочиб қутулмас.

Абдулла Қодирий
(Жулқунбой),

Тошкент, 5 февраль, 1928 йил.

1. РАЪНОНИНГ ЭГАСИ

Солиҳ махдум бу кун одатдан ташқари ечилиб кетди; масжиддан чиқиб тўғри қассобнинг олдига борди; бир тангалик гўшт, саккиз пуллик пивёз олиб ҳовлисига келди. Мактабда ҳуснихат машқ қилиб ўтирувчи болалар ичидан иккитасини гулзорни супуриб, сув сепишга буюрди ва ўзи гўштни кўтариб ичкарига кирди.

Нигор ойим ҳозиргина қизларни озод қўйиб, кўкрак боласини бағрига олган эди. Раъно ҳовли юзида иккита укасининг ўртасига тушиб, уларнинг лой ўйинига иштирок этар, ер супуриб ётган соч ўримларининг тупроққа белашганидан хабарсиз эди.

Гўшт кўтариб йўлакдан кирган Солиҳ махдумнинг кўзи Раънонинг шу ҳолига тушди:

— Балли, Раъно, ана жиннилик!— деди махдум,— атлас кўйлак сенга ҳайф, сенга бўздан бошқаси, албатта, ҳайф!

Раъно ўрнидан турди, дадасидан уялиб, лойли қўлларини орқасига яширди.

— Уят эмасми! Юв қўлингни, юв! Укаларингни бола десам, сен улардан ҳам ошиб тушасан!

Раъно югуриб ариққа кетди, Нигор ойим ўтирган жойидан:

— Раънонинг ақли тушсин,— деб кулиб қўйди.

Солиҳ махдум ҳануз Раънодан койиб келар эди:

— Ишинг бўлмаса китоб ўқи, ҳуснихат ол; сен кулолнинг қизи эмассанки...

Солиҳ махдум гўштни Нигор ойимнинг ёнига қўйиб, ўзи зина билан айвонга чиқди.

Махдум томонидан Раънонинг тергалиши Нигор ойимни унча машғул этмади. Аммо ҳозир унинг кўнглига келган масала — эрининг чиқим важига фавқулодда

ечилиб кетиши эди. Тўғри, Нигор ойимнинг ошхонасига шунингдек, бир неча чораклаб гўштар кўп келар эди; фақат эри томонидан эмас! Солиҳ махдумнинг жўмардлиги кўпинча йигирма пайса этдан нарига ошмас, шунда ҳам болалардан мўмайроқ «озодлик» келиб қолса, ёки панжшанбалик кутгандан ортиқроқ тушса!

Шунинг учун Нигор ойим бу жўмардлик ҳақини эрига беролмади:

— Гўштни кўпроқ олибсизми?.. Анвар буюрганмиди?— деб сўради.

— Йўқ!— деди махдум, салласини қозиққа ила-ила,— бир манти қилайлик дедим, манти еганимизга кўп бўлди, валлоҳи аълам...

Раъно ювиниб келди, дадасига уят аралаш бир қараб олди-да, Нигор ойимнинг ёнига ўтирди ва онасининг бағрида эмиб ётган чақалоқнинг кичкина мимит қўллари суйиб ўпди.

Солиҳ махдум ечиниб келиб, она-боланинг устида тўхтади.

— Сен мундан кейин кичкина бўлмайсан, қизим Раъно,— деди махдум насиҳатомуз.— Шу укаларинг билан қилиб ўтирган ишингни киши кўрса, нима дейди? Иншо оллоҳ, уй эгаси бўлишга яқинлашиб қолдинг... Энди тош-тарозуни ҳам шунга қараб қўйишинг керак, қизим!

Раъно қизариниб онасига қаради, яна мимит қўлларини ўпишга машғул бўлди.

— Раънони эгасига топширмагунингизча,— деди Нигор ойим,— қуюлмайдиганга ўхшайди.

Бу сўздан Раъно уялиб, бошини чақалоқнинг бағрига тикиб олди. Солиҳ махдум кулимсиган кўйи даҳлизга юриб борди ва оёғини кафшига узатди:

— Тур ётма, Раъно,— деди даҳлиздан.— Гўштни онангга тўғраб бер, пиёзни арт! Анвар аканг ҳам келиб қолар, таом асрга тайёр бўлсин!

Раъно дадасини узоқлатиб бошини кўтарди, онасига ўпка аралаш кулиб қаради. Унинг бу қарашидан онасининг бояги сўзига қарши ризосизлик англашилмас, балки шодлик маънолари ўқилур эди.

Дарҳақиқат эру хотин ораларида ўтган икки калма сўз шу оила гулшанида ўсган Раънонинг истиқболини очиқ белгилар эди. Нигор ойим: «Раънони эгасига

топширмагунингизча...» деб, гарчи бирмунча қўполроқ таъбир билан бўлса ҳам «Раънонинг эгаси» борлигини сўзлар, Раъно эса «эгаси»нинг ким эканлигини яхши билгани ва уни қанот қоқиб қарши олгани учун жоду кўзида ризосизлик эмас, сурур маънолари ўйнатар эди.

Дадасининг: «Анвар аканг ҳам келиб қолар, таоминг асрга тайёр бўлсин!» жумласи Раънога яна очиқ, яна равшан таъминот берар эди...

2. АМИР УМАРХОННИНГ КАНИЗИ

Солиҳ махдум 1230—1290 ҳижрий йилларда «Хўқанди фирдавс монанд»да яшаган бир муаллим ва имом, ўз замонасининг истилоҳи билан айтганда, «мактабдор домла»дир. Солиҳ махдум синфий жиҳатдан уламо оиласига мансуб бўлиб, бобоси Олимхон ва Умархон даврларида муфтилик, қозилик мансабларида хизмат қилган, отаси эса Қўқоннинг Маъдали (Муҳаммад Али)-хон мадрасасида неча йиллар мударрис бўлгандир. Қисқаси, махдумнинг ота-боболари хонлар қошида мумтоз ва халқ назарида «шарафли ва муҳтарам» мавқени ушлаб келганлар. Бироқ бу мумтоз силсила бизнинг махдумгача етиб келолмай, Маъдалихоннинг қатли билан бирга кесилган; бунинг можароси эса қуйидагичадир:

Туркистон хонлиги тарихидан хабардор кишиларга маълумдирким, Амир Умархон охир умрида ўз саройидаги ёш канизаклардан бирига муҳаббат қўяди. Каниз ёш бўлганлиги ва балоғатга етмаганлиги учун уни никоҳига ололмай, вақт кутади. Шу кутиб юриш йилларида Умархон муродига етолмай, вафот қилади, тахтга ўғли Маъдалихон минади. Орадан бир неча йиллар ўтиб, бояги каниз қиз балоғатга эришади ва бир ҳуснига ўн ҳусн қўшилиб, отанинг боласи бўлган Маъдалихонни ҳам ўзига ошиқ қилади. Ўз саройида ўсган бу қизни ёш хон ҳамиша кўз ўнгида юритса ҳам, бироқ... Тарихнинг бизга хабар беришига қараганда, Маъдалихон шу қизнинг дардида неча йиллар ёнади, чунки уламолар бу ёш гўзални Маъдалига она мақомида ҳисоблаб, нима учундир ёш хоннинг орзусига кўндаланг келадилар.

— «Отангиз, агарчанди канизни ўз никоҳларига олмаган бўлсалар ҳам ва лекин «балоғатга эришгач оламан» деб ният қилганлар. Бинобарин, бу каниз сизга

она мақомида, шарият рухсат бермайди!»— дейдилар.

Маъдалихон бу фатводан кейин дардини ичига ютишга мажбур бўлиб, аммо иккинчи тарафдан ўзининг орзусига қарши борган уламони секин-секин «илмий» ишлардан олиб, улар ўрнига янгиларини қўя бошлайди. Ўз орзусига замин ҳозирлагач, бир неча йилни ўтказиб, яна уламога шу тўғрида фатво сўраб мурожаат қилади. Табиий, яқиндагина оғзи ошга етган янги уламолар ўз валинеъматлари бўлган Маъдалихонга хиёнат қилмайдилар-да:

— «Баназди мужтахиддини киром асли эътибор ақди шаръийдир. Отангиз марҳум: «никоҳланаман» деб айтган бўлсалар ҳам «никоҳландим» деб айтмаганлар. Бас, амиралмўъминин мазкурани ўз нафсларига ақди шаръий қилсалар жониз ва дурустдир. «Валлоҳи аълам биссавоб» деб фатвономани «бинни муфти марҳум», «бинни мударрис марҳум», «бинни Хўқандий марҳум» муҳри боҳайбатлари билан қалашдириб берадилар ва Маъдалихон тўй ва томошалар билан мурод-мақсадига етади...

Қимларнинг воситаси биландир мазкура гўзал канизнинг таърифи Бухоро амири — амир Насрулло (Ботир) хонга етиб, у ҳам илгаридан ҳалиги каттизга гойибона ошиқ бўлган эди, аммо қайси йўл билан бўлса ҳам шу канизни қўлга киргазиш фикрида бош оғритиб, нос чекиб юрган Ботирхоннинг қулоғига бу хабари жонсўз етиб, димоғидан дуд чиқади ва дарҳол Бухоронинг забардаст уламо, муфти, ҳоказо ва ало ҳозалқиёс пешволарини ўз ҳузурига чорлаб, дарғазаб, воқеани сўзлайди ва улардан дарҳол бир «фатво» талаб қилади. Уламон киром ҳам дар он ботаҳорат-бетаҳорат, масалани эшитар-эшитмас, фатво ёзадиларки:

«Бир жамоа мўъминларга амир бўлган зотнинг вазифан шаръийси шулдирким, исломда устивор тургай, аҳкоми исломни камокон ижро қилгай. Ҳар бир ампреким арқони исломдан заррача юз ўгирса, у кимарса жамоан ислом устига амир эмас, шарирдир. Наузан биллоҳким, Фарғона ва Туркистон мамлакатининг алҳол амири бўлган Муҳаммад Алихон волидининг манкуҳаси, яъни волидаи айни ва ризоисини ўз ақдиға олибдир¹, наузан биллоҳ, наузан биллоҳ. Оят ва аҳоди-

¹ Эмизган онасига уйланибдир.

си шарифа ва ба чаҳори мазҳаб ва ба назди мужтаҳидини киром ва уламои зулэхтиром муттафақун алайҳ кофирдир. Қазолика ўшандоғ муртаднинг қатли аввало дигар ислом амирларига ва баъдаз барча мўъминларга фарзи айнди!»

Дарвоқе «холисона» бу фатвога амир Насрулло «бетарафона» қиймат бериб, «дин йўлида холие бир жиҳоди акбар» деб жамъий қўшинлари билан Фарғона устига юриш қилади.

Амир Насруллонинг бу «холисона» жиҳоди Туркистон хонлиги томонидан қандай муқоваматларга учради ва икки тарафдан қанча бошлар кесилди, албатта, бу тўғрида биз гапириб ўтирмаймиз. Фақат бу можародан бизга керакли нуқта шундаким, натижада Маъдалихон шикаст топди, ҳам амир Насрулло томонидан қатл қилинди. Маъдалихонга фатво ёзиб берган Қўқон уламоларидан бир нечалари ҳад урилдилар ва бир нечалари қочиб қутулдилар. Амир Насрулло бўлса, Фарғона ҳукуматига ўз кишисини қўйди, фатҳу нусрат билан канизини олиб Бухорога қайтди.

Мақсадга келсак, Маъдалихонга фатво ёзиб беришда иштирок қилган ва Насрулло томонидан ҳад урилган уламоларнинг бири шу бизнинг Солиҳ махдумнинг отаси эди. Ҳад урилгандан сўнг кўп яшолмади, ўлди ва шунинг билан бу оиланинг бурунги имтиёз ва шарафи ҳам битди. Чунки бундан сўнг Туркистон тахтига ўтирган хонларнинг ҳаммалари деярли Бухоро амирининг ҳимоясида каби эдилар ва Маъдалихоннинг фатвосига иштирок қилган уламолар ҳаминша эътиборсиз, мардуд бўлиб қолдилар.

3. МАХДУМНИНГ УЛЛАНИШИ ВА МАКТАБДОРЛИГИ

Солиҳ махдум отасининг вафотида йигирма ёшлик талаба эди. Отаси марҳум бўлгандан сўнг ўзидан бир неча ёш каттароқ отаси Марғилонга имом бўлиб, оиласи билан кўчиб кетди. Солиҳ махдум отаси ва ўн олти ёшлик Наима исмлиқ синглиси билан Қўқонда қолди. Бирор жойдан келим бўлмаганликдан бу оила кўп тангликка тушиб, охирида Солиҳ махдум таҳсилни тарк этишга қорин тўйдириллик бир касб излашга мажбур бўлди.

Албатта, Солиҳ махдум оғирроқ касбни уҳда қилолмас, имоматга бўлса соқоли чиқмаганликдан яролмас эди. Кўп озор чекиб, ниҳоят, қариндош-уруғ ва маҳалла кишиларининг кенгашлари билан ўз уйида мактаб очди, маҳаллалардан беш-ўнта бола йиғди ва енг шимариб мактабдорликка бошлади. Бир неча йил мактаб ривожга минмади, яъни болалар ўн беш-йигирмадан нарига ўтмай, «панжшанбалик» аранг рўзғорга етиб турар эди. Махдум ва оиласининг шундан бошқа даромад манбалари бўлмагани учун, ҳар ҳолда яна шунга қаноат қилмоққа мажбур эдилар.

Ўғил йигирмага, қиз ўн бешга етдими, — оналарнинг дарди келин ва куёв савдоси бўлиб қолади. Шунга ўхшаш, махдумнинг онаси Моҳлар ойимнинг касали гўё «дард устига чипқон» эди: махдумнинг ёши йигирмадан ошди, Наима ҳам ўн саккизга тўлди, яъни келин ҳам керак, куёв ҳам! Наима тўғрисида ташвиш йўқ; ҳусн, одоб, юмиш, ҳаммасидан кўнгил тўқ; бек бўлмаса — бекзода, мударрис бўлмаса — мукаррир!

Аmmo махдум масаласи бир оз мушқилроқ эди: топиш-тутиши маълум; отасидан қолгани фақат ички-ташқи ҳовли, бундан бошқа ҳеч гап. Бас, Моҳлар ойим ўз тириклигида махдумнинг «бошини икки» қилмаса, ўзидан сўнг унинг уйлани олиши амри маҳол. Шунинг кўзидан тутиб Моҳлар ойим махдумнинг уйланишига мазкур Наимани восита қилмоқчи бўлди. Яъни Наимани узатиб, эвазига узатилган жойдан келин олмоқчи эди. Қарши қуда бўлмоқ учун қизлик ва ўриллик ҳовлини учратиш ва бунинг устига «наслу насабда текислик» олинадирган келиннинг силлиққина бўлиши — ана шундай мушқилотлар орқасида икки йил чамаси Наиманининг умри сарғайиб ўтди. Юрт эмасми, дегандек, юргчиликда юрак оғриғига даво топилмай қолмас. Шунга ўхшаш Моҳлар ойимнинг яраси ҳам ниҳоят учинчи йилда давосини топди:

Хон ўрдасининг мутаваффо мирзоларидан биттасининг мадрасада ўқиб юрган ўғли бор эди ва уйда саккич чайнаб ўтирган ўн олти ёшли қизчаси ҳам бор эди. Бу оила Моҳлар ойимнинг таклифини маалмамнуният қабул этди. Чунки «ўхшатмай учратмас» дегандек, нариги тараф ҳам Моҳлар ойимнинг биттаси эди. Совчилар Наимани ёқтириб, Моҳлар ойимнинг таклифини қабул қилиб кетдилар.

Моҳлар ойим марҳум мирзонинг уйига қиз кўргали бориб, у ҳам «қизи жажжигина экан!» деб келди. Куёвлар кўрилиб, улар ҳам зарарсиз топилдилар. Шартшароит сўзлашилди: икки орада қалин-палин деган гаплар йўқ, ҳар ким ўз улушига тушган ош-сувни қилади, келинни ўраб-чирмаб олади, вассалом.

«Ҳай этти, ҳув этти — икки коски тўй этти» деганларидек, ҳар икки тўй бир ҳафта ичида ўтди; Наимахоним у ёққа кетиб, Нигорхоним бу ёққа келди. Шундай қилиб Солиҳ махдум хотинлик ҳам бўлди.

Солиҳ махдумнинг мактаб иши ҳам учинчи йилда бошлаб бир оз жонланган, болалар ҳам ўттиз-қирққа етган эдилар. Солиҳ махдум ўттиз ёшларга борганда мактабдорлиги ҳам яхшигина шуҳрат топади; шогирдлар сони бир юзга етади. Меҳмонхона торлик қилганидан мактаб учун махсус бино ёпади; имло, иншо ва ҳуснихат машқи учун алоҳида хона айиради. Махдум ёлғиз шунинг билангина қаноатланмай, хотини Нигорхонимни ҳам ишга солади, яъни унинг саводини тузатиб, «отинбиби» қилади. Икки-уч гузарнинг қизлари Нигорхонимнинг сабоғига йиғилдилар. Қисқаси, махдум мактабдорликда яхши шуҳрат қозонганидек, уй-рўзгорини, юриш-туриш, кийим-бош ва бошқа тарафларини ҳам тузатиб олади.

Қирқ ёшларида махдум маҳаллага имом бўлади ва мактабини яна ҳам кенгайтириб, шу даҳанинг ҳар бир табақаси ичида «устоз мулла Солиҳ махдум» бўлиб танилади. Масалан, ўзида савод чиқарган косиб, савдогар, муллавачча (мадраса талабаси) ва шунингдек, янги бўғинларга устозлик унвонини олади. Ҳатто кейинги вақтларда унинг шогирдларидан хон ўрдасигача бориб кирганлари бордирким, махдумнинг бу муваффақиятини бошқа бобларимизда ўқирсиз.

4. МАХДУМНИНГ БАЪЗИ ХИСЛАТЛАРИ

Юқоридан ўқувчига бир даража англашилган бўлса керакки, яқин йигирма йиллардан бери махдумнинг келими шаҳар ёки қишлоқ сўраб турган бир бекча бўлмасадан, ундан қуйироқ, ҳар ҳолда шаҳар мадрасасида дарсгўйлик қилиб, вақфни ўз қабзига олган бир мудариснинг тушумидан албатта кўп. Келимнинг шу йўсин

яхши бўлишига қарамасдан, унинг табиатида ҳарчанд тиришилса ҳам мақтаб бўлмайдиган хусусиятлар бор: хасисликка ўхшаган ҳолат, тамагирлик каби одат, ичи қоралик сингари ҳаракат ва амсоли...

Еш чоғида отаси ўлиб, қаттиқчиликда ўсди; унинг баъзи ярашмаган ҳаракатлари балки ўша қаттиқчиликнинг руҳга сингиб қолган ёмон таъсиридир. Ҳар ҳолда бизнинг бундаги вазифамиз махдумни таҳлил қилиш эмас, балки унинг шахсига хиёнат ва бўҳтон қилишдан сақланиб, яъни орттирмай ва камитмай ўқувчига тақдим эта билишдир.

Ойни этак билан яшириб бўлмайди. Махдумнинг хасисликка ўхшаш ҳолатлари, албатта бор эди. Махдум топиб-тутмаган йилларда бу ишни йўқликдан қилади десак-да, кейинги вақтларда ҳам шу одатини тарк этмагани учун табиатида бирмунча хасислик бор экан деймиз.

Кўйлак-иштонининг аксар етти-саккиз жойидан ямоғи бўлади. Етти қишдан бери гуппи-чопон янгилангани маълум эмас, фақат қиш келиб кетган сайин алак гуппининг енги ўзгарибгина туради ва астарин йил сайин янгидан-янги ямоқлар билан бойийди, шу гуппи бутун умрида биргина мартаба ва шунда ҳам махдумдан берухсат, аммо Нигор ойининг зўри билан тоғорага тушиб чўмилди. Букунда бўлса, тўрт йил бурунги ғусли, етти йиллик туси, турли-турли ямоғи билан саккизинчи қиш махдум поччасига содиқона хизмат қилиш учун бўғжома ичида ўзига куч йиғиб ётади. Маҳалла ҳазилмандлари махдумнинг бу чопонига «молтопар» деб исм берганлар, гуппи кийилиб чиқилган кун махдумга сездирмай «молтопар савдодан қайтибди... ҳали бақувват, ишқилиб, ямоққа чарчамасанг яна ўн йилингми, Мамарайим!» деб кулишадилар.

Қисқаси: беш-олти қайта бошлатилиб қўнжи бир қаричга келган айбаки маҳси, чарми уст-устига уюлиб ердан уч эллик чамаси кўтарилган, икки чорак вазник қафш, ёши маҳалла кишиларининг кўпларига маълум бўлмаган, ҳарчанд эҳтиёт қилинса ҳам неча жойдан попилтириғи осилган оқ бўз салла маҳалла кишиларининг эрмакларидандир. Булардан бошқа ҳайит кунлари ва тўйлардагина кийиладиган бир банорас тўни, совуқ қаттиқроқ бўлганда ичидан киядиган адрас гупписи ҳам бор. Маҳалла ҳазилмандлари банорас тўнни

«зарурат» деб атаган бўлсалар ҳам, адрас гуппига ҳали ном қўйгунча йўқлар; чунки бунинг дунёга келганига фақат тўрт-беш йилгина бўлгандир.

Кези келганда махдумнинг ёзлик кийимларини ҳам бир сидра айтиб кетайлик: йўл-йўл қизил қалами бўздан яктак, оқ бўздан жияк ёқалик кенг кўйлак (чунки тор бўлса йиртилади) ва лозим (яъни иштон) ҳамда сарпойчан кийишга енгилча сағри кафш, аммо салла кишини-ёзини битта.

5. ОИЛА ВА КИШИЛАР БИЛАН МУОМАЛА

Махдум, оиласини ҳам кийим-кечак важдан ўзи каби тутар эди. Кийим-кечакдагина эмас, ҳатто озиқ-овқат тўғрисида ҳам унинг анчагина келишимсиз қилиқларига йўлиқилар эди. Масалан, бир ой тўлмасдан кир ювишга рухсат бермас, агар Нигор оймнинг бир ойсиз кир юганини кўриб қолса, «кийимни тоғорада чурутасан» деб ғавғо солар эди. Икки ҳафтасиз паловни кўрмаслар («озодлик» ошлари албатта бундан мустасно), кўп овқатлари увра, туппа, мастава, қовурма шўрва бўлар эди.

Нигор оймнинг қозони йўқча, елча гўштни фақат палов шарофати билангина кўрар эди. Лекин махдум баъзи нарсалар билан ошхонани яхшигина мўлиқдирар, масалан: шалғам, қовоқ, лавлагн. Бу тўғрида хотини ҳарчанд рад қилса ҳам қоплаб шалғам, йнгирма-ўттизлаб қовоқ харид қилишини қўймас, — «шалғам Биби Фотимаи Заҳронинг дуолари баракати; қовоқ бўлса, ҳазрати Юнуснинг мўъжизалари деб, баҳоси арзон ва лекин хосияти кўп бўлган бу маблағлар билан ошхонани тўлдира берар эди. Ҳар ҳафта бир-икки мартаба қовоқ еомса ёпдирмай қолмас, аммо — «ёғни кам сол, қовоқнинг таъмини бузади» деб, таъкидлашни ҳам унутмас эди. Уйда нон ёпилмаганидек, бозордан ҳам сотиб олинмас, чунки панжшанбалик нон етиб, ортиб ётар, ҳатто баъзи вақтларда бозорга ҳам чиқар эди.

Махдумнинг ўқувчи болалар билан муомаласи жуда яхши эди: сабоғини билмаган, ёки шўхлик қилган болаларни ҳар қанча сўкиб, койиса, дўқ уриб, давара қилса ҳам урмас, бу жиҳат билан бутун Қўқон болаларининг муҳаббатларини ўзига жалб этган эди. Аммо

«озодлик» масаласида болалардан ҳеч кимни ҳам афв этмас; бой боласига «озодлик» лозим бўлган бўлса, албатта, ундиришга, камбағал боласидан мумкин қадар узиб олишга ҳаракат қилар; болалар «Ҳафтияк», «Қуръон», «Сўфи Оллоёр» ва шунга ўхшаш китоб бошласалар, озодлик мажбурий, мактабдан маъзун бўлганларнинг зиёфат қилиб махдумга сарпо беришлари қоидада бор бўлса ҳам, лекин аксар болалар бу тўғрида домлани «ана-мана» билан алдаб кетарлар, сасийроқ оталар бу маросимни адо этиб «устоз»ни рози қилмасалар, аммо кўпчилик махдумни ранжитар эдилар. Панжшанбалик бўлса мактабнинг асос ҳақи ва булардан бошқа — «қулёга — қуймоқ», «аммага — бўғурсоқ», «ёсинга — юпқа» деган гаплари ҳам бўлар эди. Болалар ҳар йили бир марта «бўйра пули» ва ойига бир неча бора «супурги пули» ҳам тўлаб турар эдилар.

Махдум мумкин қадар болаларни ўз мактабига жалб қилишга тиришар, айниқса, бой ва бек болаларини ўз қўлига олиш учун ҳар бир чорани кўрар эди. Масалан, бой ва аъёндан бирининг ўғли бошқа мактабда ўқиб юрган бўлса, уни болалар воситаси билан ўз мактабига чақирар, нима ўқиганини, нималар билганини сўрар, бола сабоғидан яхши жавоб беролмаса, «сизда айб йўқ, ўғлим, устозингиз бир оз шундайроқ одам... Хўп, хўп, бизнинг мактабларга ҳам келиб юринг! Мен ўзим сизни жуда дўст тутаман-да!» дер эди. Табиий, боланинг шу кундан бошлаб ўз домласидан кўнгли совир, тез кунда махдумнинг мактабига келиб кирар эди. Баъзи вақт чет мактаб болалари билан шундай муомалани кўчаларда ҳам қилар ва ўғли бўлган бой ва ашрофларга ҳам жуда сертакаллуф, хоксорона салом бериб, танимаса ҳам, улар билан сўрашар; нечта ўғли борлигини ва уларнинг ўқиб, ўқимаганликларини, ўқишга ихлосларини текшириб, ўзининг таълимида қўлланган энгил усулларини ҳам бирмунча тикиллатиб ўтар эди. Табиий, махдумнинг бундай ҳаракатлари кўпинча фойдасиз бўлмас, мактабига янгидан-янги шоғирдлар тўпланиб турар эдилар.

Ўз қаторидаги мактабдор домлаларни асло кўролмас, уларга қарши юрагида умрлик кек сақлар эди. Баъзи мажлисларда йўсини келиб қолса: «Ҳа, мулла фалончими? Кўп болаларнинг умрини зое қиляпти, деб эшитаман... Шоғирдларидан бир нечалари шикоят

қилишиб менга келишган эдилар... Қандай қилай, шо-
ғирдларим ўзимдан етиб ортсалар ҳам, умрлари зое
бўлмасин, дедим»,— дер ва эшитувчиларга сездирмай
рақибини чимчилар, кези келди дегунча иккинчи мак-
табдор тўғрисида шу йўсин замзама сўзлар эди,

Махдум бўйчан, ола гўшт, сийрак мўй, оқ тан, иста-
раси иссиқ бир домла эди. Еши элликдан ошган, соч ва
соқолида бирмунча оқлар кўринар эди. Киши билан
сўзлашганда, айниқса, бир нарсадан таажжубланганда,
сийрак ва лекин тўғри, бақувват ўсган соқолини тутам-
лаб ўнг кўзини бир оз қисиб қарар, одат қилгандан
бўлса керак, гап орасида «ҳабба» деган сўзни кўпроқ
ишлатар эди. Домланинг бу «ҳабба»си нима маънода
қўлланилади,— ўздан бoshқа ҳеч қим билмагандек,
ундан бу тўғрида изоҳ ҳам сўрамаган эдилар. Ҳар
қолда «ҳабба» — «ҳа бали» ёки «ҳа баракалла» бўлса
қерак. Чўнки у бир нарсадан хурсанд ва рози бўлганда
аксар «ҳабба» деб юборади.

Шу ёргача бир неча саҳифаларни махдумнинг таъ-
рифи билан тўлдирдик, эҳтимолки, домланинг гий-
батини ҳам қилдик ва қилармиз. Лекин шунисидан
хотиржаммизки, йўқни йўндирмадик, махдумнинг шаъ-
нида бор гапларнигина ёздик ва ёзамиз. Махдумнинг
ҳамма нуқсонини ювиб кетарлик бир жумладан сўнг
ана ўз ишимизда бўламиз: нима бўлганда ҳам махдум
ўз замонасининг энг олдинги домлаларидан, Қўқон
аксариятининг саводхон бўлишларига сабабчи ўстоз-
лардан, ҳатто улуғ хизматларга киши етиштириб берув-
чи нодир муаллимлардан эди.

6. НИГОРХОНИМ

Нигорхоним бошда эрдан ёлчимади. Аввал эри-
нинг фақирлиги, бойигандан сўнг бўлса, унинг зарбул-
масал бўларлик хасислиги бечорани кўп йиғлатди. «Хо-
тин кишининг боши — уй ичининг оғир тоши» эмиш...
Ҳозир, ўзи қирқ ёшга кирган бўлса, йигирма беш йилдан
бери шу мумсик эр билан тириклик қилиб келади. Буқун
ун етти ёшлик Раъно каби қизга, саккиз ёшлик Маҳмуд
(Раъно билан Маҳмуд орасида икки бола нобуд бўл-
ган), олти ёшлик Мансур ва бешикдаги Масъудларга
она бўлди.

Нигорхоним Қўқоннинг кўп хотинларига қараганда
сабрли ва қаноатли экан! Дунёда ўз ўглининг хасисли-

гига чидолмаган она бўладими?! Ҳолбуки махдумнинг онаси Моҳлар ойим ўғлининг бу қадар зиқна ва сиқиқлигига тоқат қилолмай, норозилик юзасидан Марғилондаги ўғлининг ёнига кўчиб кетиб, ўша ерда вафот этди. Нигорхоним эса тишни тишга қўйди, эримдан яйраб-яшнамаган бўлсам, қизимдан ва олдимга қўйган ўғилларимдан ёлчирман, деб умидланди. Дарҳақиқат, сабрли бу хоним ҳозирданоқ шу ўз олдига қўйган болаларининг бири ва тўнғичи бўлган Раъносининг туфайлидан бир қадар рўшнолик кўра бошлади ва ойнанинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ эканига ишонди..

Бир ямоқчи ёки мардикор ўз хотинини уради, сўкади, тепкилайди. Бу ҳол уларда аксар фақирлик авжга минган кезларда воқе бўлади. Агар ямоқчи кекирарлик даражада томоқни бопта қилса, иши ўнгидан келиб истиқболи бирмунча таъминлангандек бўлса, дарҳол вазияти ишонмаслик равишда ўзгариб кетади: гапсўз жойида, хотинни уриш ўрнига орқасини силаш, сўкиш ўрнига ялиниш ва арзи муҳаббат! Хотин ҳам кечаги калтак зарбини унутган, гина ўрнига садоқат; гўё айтарсизким, Юсуф Зулайхоларми, деб.

Юқори табақа оилага кириб қарасак, бунда тамоман бошқача манзара кўрамиз: қорин тўқ, бирор нарсага эҳтиёж йўқ, истиқбол таъмин ва лекин бояги фожиа буларда кучлироқ, шунинг каби бу фожиалар муваққатий ҳам эмас, сабабинини топиш ҳам қийин. Яхши, ямоқчи-ку ярамас тузумга қарши бўлган кекни кўзи тиниб хотинидан олган эди. Аммо кейингиларнинг турмуш шароитлари яхши, ҳамма нарса ўз орзуларича,— бас, шу ҳолда уларнинг уй можаролари ва бола-чақани ит каби сиқишлари нимадан?..

Шунга ўхшаш бизнинг махдумнинг ҳам ғояси — бири икки қилиш, бешни ўн қилиш эди. Яхши кечиниш учун турмас, аммо кўпайтириш учун яшар эди. Нигорхонимни урмас ва лекин ургандан бешбаттар қилиб сиқар эди. Икки юз тилладан кўп ақчаси (бу ақчаларнинг ҳусули тўғрисида кейин сўз бўлар) ва саводлик бўлган болалар зиёфатидан кийган икки сандиқча сарпоси бор эди. Олтиндан сарф қилмаганида ҳам лоақал шу кийимликлардан на хотинини ва на болаларини фойдалантирар ва на ўзини ихналикдан қутқарар эди. Бунга ҳам қўйиб турайлик, Нигор ойим йигирма-ўттиз қизни ўқитиб, улардан тушган «озодлик» ва панжшанбалик

пулларга эга бўлолмас, ҳар кун деярли муҳтарам махдум поччага ҳисобини батамом топшириб туришга мажбур эди. Махдум бунинг эвазига ҳар йил бозорнинг энг дағал бўзидан бир жуфт кўйлак-лозим олиб берар, янги гуппи билан ёзлик мунсакни бўлса, Нигор ойим беш-олти йилсиз кўрмас эди.

Нигор ойим қисқа бўйли, писта пўчоқ тарғил кўзли, зарча танли; юзидаги онда-сонда чечак ўринлари бўлмаганда, ҳусндор бир хотин эди. Уз болалари билангина эмас, ҳатто шогирдлари бўлган қизлар билан ҳам жуда юмшоқ муомала қилар, ортиқча аччиқланган кезларда «бетинг қурсин!» деб қошини чимириб олар эди. Эрига ўхшаш «озодлик» учун болаларини сиқмас, билъакс «бўшлиги» учун ўзи махдум томонидан сиқилар эди. Оз ва маъноли қилиб сўзлар, хотинлар билан муомаласини бошқа отинбибилардек юқоридан туриб қилмас, соддача суҳбатлашар эди. Хотинлар махдум домланинг баъзи қилиқларидан кулишсалар ҳам, Нигор ойимнинг орқасидан гийбат сўзламаслар, олдида қандай ҳурматласалар, кейинидан ҳам ўшанча эҳтиромлаб, унинг махдумдек зиқна кишининг кўлига қарам бўлганига ачиниб, «пешана-де-я, айланай, қолу бало», дейишар эдилар.

7. РАЪНО

Исм билан жисм аксар бир-бирига мувофиқ тушмайди. Менинг ёш вақтим, айниқса, гўзаллик қидирган мағрур чоғларим эди. Оиламиздами, бошқа ердами, баҳарҳол хотирамда яхши қолмаган, Лола отлик бир қизнинг чеварлиги тўғрисида сўз бўлди. Мажлис аҳли менга яқин, яъни улар олдида ҳусндан баҳс очиш уят бўлатурган кишилар эдилар. Шунинг учун менга Лоланинг чеварлигидан кўра муҳимроқ бўлган ҳусни масаласида изоҳат сўрашнинг имкони бўлмади. Лекин Лола исмининг остида бир малакни кўрган—Лоланинг исмига ўхшаш ҳусни ҳам бор деб ўйлаган эдим. Шу кундан бошлаб Лолани кўриш ҳажрига тушдим. Бўйи етган қизларни кўра олиш бу кунларда ҳам амри маҳол бўлганидек, бундан ўн йиллар илгарида яна ҳам мушкилроқ эди. Неча вақт ҳижрон ўтида ёниб кўча пойлаб, ниҳоят, Лолани сув олиш учун кўза ушлаб чиққан ҳолатда учратдим. Бурнидаги булоқисидан бошқа (агар бу-

лоқи ҳуснга қўшилса) «лола»ликка арзийдиган ҳеч гап йўқ эди!

Яқиндаги бир боладан сув олувчининг ким эканини сўраган эдим:

— Лола опам,— деди.

Боланинг талаффузи менга «Мола опам» бўлиб эштилди. Бир неча кунлар бу қизнинг отини «Лола» деб қўйганлари учун аччиқланиб юрдим. Чунки афв этасиз, ўша кезларда, шундай тўғриларда аччиқланишга ҳаққим бор эди...

Аммо Раънонинг исми жисмига, ёхуд ҳуснига жуда мувофиқ тушган эди. Мен рассом эмасман. Агар менда шу санъат бўлганда эди, сўз билан билжираб ўтирмас, шу ўринда сизга Раънонинг расмини тортиб кўрсатар-қўярдим, фақат менга Раъно гулининг сувигина кўпроқ керак бўлар эди.

Солиҳ махдум хасис, тамаъгир, ҳар ҳолда сажияси эътибори билан уни яхшилар қаторига қўйиб бўлмайди. Ва лекин табиат хасис эмас; тикандан гул, аридан бол ярата беради. Шунга ўхшаш тиканлик ёғочдан хуш ис-ли, латиф кўринишли Раъно яратилган эди.

Визнинг ўзбекларда, айниқса, Қўқонга махсус бир тус, сариққа мойил бир тус бор. Лекин бу тусни кестириб сариқ, деб бўлмайди. Чунки биз оғриқ кишининг тусини сариқ деймиз. Зарча, заъфар туслари ҳам бунга дағаллик қиладилар. Таъбиримиз қўпол тушмаса, бу гўзал қиз, оч раъно гулнинг тусида, ёки оқ-сарик тусда яратилган эди. Аъзода ўсган тукларга ҳам ҳалиги туснинг таъсири бўлади. Раънонинг сочи гунгурт-қора, яъни қуёшсиз жойларда қора кўринса ҳам, қуёшда бир оз сарғиш бўлиб кўринар эди. Шунга ўхшаш, Раънонинг кўзида ҳам бунинг асари кўрилади: мудавварга мойилроқ жоду кўзи кишига қаттиқ қараганда, қораликдан бошқача яна бир турли қизғиш нур сочар эди. Киприк-лари остида нафис бир сурма доираси бор эди. Қоши туташ каби кўринса ҳам кўндаланг ётган икки қилич орасини нафис бир қуйилиб кўтарилиш ажратиб турар эди. Бурни ҳеч бир мунаққидга беришмаслик мутаносиб, ҳар замон уялиш табассумига ҳозир турган нафис принларининг юқориги қисмида сезилар-сезилмас туклар кўкарган эди. Юзи чўзиқ ҳам эмас, ойкулча ҳам деб бўлмас; кишига кулиб қараганда қизил олма остларида иккита замма равишлик шакл ҳосил бўлар, гўё

бизга чин раъно гули очилган ҳолатда кўринар эди. Сочлари жуда қуюқ, саноқсиз кокиллар орқа-ўнгини тутиб ётар, қадди узунлик билан қисқаликнинг ўртаси, дўндик бармоқларининг жимжилоғида хина гуллари; ҳар ҳолда бу қиз ёлғиз Кўқондагина эмас, умуман, Фарғонанинг куйларга қўшилиб мақталатурган гўзалларидан эди.

Раъно Нигор ойимнинг тўнғичи; бу йил ўн етти ёшни тўлдиради. Саводни отасидан ўқиб, ўн тўрт ёшида ибтидоний мактаб программасида бўлган барча дарсларни битирган, масалан: диний қисмдан — «Ҳафтияк», «Қуръон», «Чаҳор китоб», «Сўфи Оллоёр», «Маслаки муттақин»; адабиётдан — Навоийнинг барча асарлари, «Девони Фузулий маъ Лайли ва Мажнун», Амирий, Фазлий ва шулардек чигатой — ўзбек катта шоирларининг асарлари; форсийдан — Хожа Ҳофиз Шерозий ва Мирзо Бедил; ҳуснихат, иншо ва бошқалар. Бу кунларда бўлса бир томондан қизларга сабоқ бериб, онасига кўмаклашса, иккинчи тарафдан отасидан кофия (араб наҳв ва сарфи ҳамда Шайхи Саъдийнинг «Гулистон»идан дарс олади ва шунинг қаторида ўзи яхши кўрган чигатой — ўзбек шоирларининг бадий асарларидан алоҳида бир мажмуа тузиб юрийдир. Баъзан «авлоқроқ жой»ларда ўзича манзумалар тўқиса ҳам, бироқ буларнинг иси ўзидан четга чиқмайди. Агар тўқиган шеър ёки манзумаси ўзига маъқулдек тушса, фақат бир кишигагина кўрсатиб олади ва у киши ҳам бу сирни четга чиқармайтурган ишончли, ўз кишиси!

Қисқаси, биз юқорида Раънонинг шеърий бир ҳуснини кўрганимиздек, уни фазл ва заковатда ҳам ўтган хон замонлари асрининг нодир учрайтурган якто фозила қизларидан санаймиз ва санашга ҳам ўзимизда мажбурият ҳис этамиз.

Раъно қанча жиддий бўлса ҳам, яна унда болалик табнати бутун кўйи сақланади: укаларининг ҳамма ўйинига комил ҳуқуқли бир аъзо тариқасида иштирок этади, онасининг кўзини чалғитиб, ўқувчи қизлар билан жанжаллашиб олади, қизлар сабоқларини билмасалар аразлаб, уларни ўқитмай ташлаб кетган чоқлари, арзимаган гапдан тез мутаассир бўлган кезлари кўп бўлади. Раъно ўзининг бундай ҳаракатларига қарши онасидан яхши-ёмон мукофот олмаса ҳам, кўпинча отасидан танбеҳ эшитади. Койиш эшитгани учунгина эмас, уй-

рўзгор тўғриларида онасини сиқиб ушлаганидан ва фохш танглигидан ранжиб, отасини унча хушламайди. Отасидан аччиқланган кезлари онасига жиддий қилиб: «Ҳамма айб ўзингизда; отамдан кўра тузукроқ эрни топиб тегсангиз, бунчалик қийналишиб юрмас эдик!» деб бўғилган Нигор ойнимни кулдиради.

Қаттиқ ранжиган бир кунни отаси — Солиҳ махдумга бағишлаб қизик бир ҳажв ёзган ва «ўз кишиси»га кўрсатиб уни кулдирган эдики, биз кулгилик учун бу ўринга бир неча мисраини кўчираемиз:

Ёғлар тўкилса ерга, ётиб ялар тақсирим,
Бўлса бозорда пастлик, сотиб олар тақсирим.

«Менинг учун бир зирак, Раънобонуга жевак»¹
Деса ойим — «Не керак?!» юмма талар тақсирим.

«Қулоқ тешмиш фазл эмас, пулни топиш ҳазл эмас,
Жевак тақиш фарз эмас!» — говға солар тақсирим.

Муҳтарам ўқувчини қаҳрамонларимизнинг бир қисми билан таништиришни шу ерда тўхтатамиз. Уларнинг ички ва ташқи табиатлари яхши ечилмаган бўлса, ҳикоямизнинг давомида яна ҳам очилиб ва кенгайиб боради, деб ортиқча тафсилга киришмадик.

8. БИР УРДАЛИК

Махдумнинг ҳовлиси уч қават эди. Кўчадан биринчи қаватда меҳмонхона, мактабхона ва машқхона эди. Иккинчи қават мураббаъ, ярим таноб чамаси боғча, бунда шафтоли, олма, анжир каби мевали дарахтлар ва бир неча кекса сўри тоқлар қулф уриб ўсган эдилар.

Махдумнинг болалар кучидан яхши фойдалангани учун бўлса керак, боғчанинг ҳеч бир қаричи бўш қолмаган, унда ҳар турли кўкатлардан бор эди. Уртадаги сўрининг ости бир ярим газ кўтарилиб ишланган супа, супанинг уч тарафига ёз гуллари экилган, райҳон ва бошқа чечаклар атрофга ўз атриётларини анқитиб ётар

¹ Жевак — қизларнинг бу кунда истеъмолдан қолган кўкрак зийнати.

эдилар. Биринчи қаватдан киргач, боғчанинг супасига, ҳамда ичкарига юриладирган йўлкалар бор эди.

Ҳозир мезон ойининг иккинчи ҳафталари, боғчанинг мевалари етилишқираган, айниқса, сўридаги қора ҳусайни узумлардан гўё бол томиб ётар эди. Йўлкаларга сув сепилган, супага гилам солинмаса ҳам, гулли киз тўшалиб, уч тарафига кўрпачалар ёзилган эди.

Махдум этни уйга бериб чиққандан кейин, икки соат чамаси ҳуснихатдаги болалар билан шуғулланди, орадан «абжад» сўзини дуруст ёзиб чиқарган бир боланинг қўлини боғлаб уйига юборди. Бола уйдан совға — «қўл ечар» олиб келгандан сўнг ҳаммага жавоб бериб, бу кунги вазифасини тамомлади.

Махдум машқхонадан чиқиб, ичкари киришга одим узган ҳолатда дарвозадан сипоҳи кийимда бир киши кирди ва махдумга табассум билан салом бериб, яқинга юриб келди. Урданинг девонхона хизматчилари кийимида бўлган бу кишини махдум ўз умрида биринчи мартаба кўрар эди. Жавоб саломдан кейин кўришдилар. Махдум тараддудланиб, мақсад сўрашдан ўнғайсизланиб, меҳмонни меҳмонхонага бошлади. Меҳмон ҳам такаллуфланмай домланинг орқасидан меҳмонхонага кирди. Утиришдилар, фотиҳа ўқилди. Урдалик табассум ичида махдумга қарагандан сўнг йиғиштириниб олди.

— Хато қилмасам, жаноблари мирзо Анварнинг устозлари бўлсалар керак?

— Фақир...

— Уй ичлари билан хўп саломатмилар?

— Алҳамдулилло.

Махдумга кутлмаган равишда меҳрибон муомала қилувчи бу ўрдалик қирқ ёшлар чамасида, узун бўйлик, қора узун соқоллик, симобий салласининг пешини туширган, қорача тусли бир йигит эди.

— Каминалари ҳам,— деди ўрдалик,— мирзо Анвар билан бирга девонхонада ишлайман... Балки қулоқларига чатилган бўлса керак, исмим Султонали мирзо.

— Хўп, хўп,— деди кулиб махдум,— Анвардан эшитганим бор эди, жанобларининг тавсифларини эшитганман. Нечук худо ёрлақади? Фақирхонага ташрифлари билан кўп хушнуд бўлдим.

— Одобсизлик бўлса ҳам,— деди мирзо Султонали,— муборакхоналарига бостириб келдим. Бунга ҳам биродарим мирзо Анварнинг муҳаббати мажбур қилди,

Султоналининг бу кейинги сўзи мақсадни бир даража домлага англатаёзди. Кайфланиш, ҳузурланиш махдумнинг юзига ўринлашган эди. Кўзини қисинқираб Султоналига қаради:

— Хўп, хўп,— деди махдум,— мулла Муҳаммад Ражаб марҳумнинг ўрнига бош мунший тайин қилинди-ми?! Қўлим тегиб бу тўғрида Анвар билан сўзлашолмадим.

— Ҳозир тайин қилинганича йўқ; эрта-индин тайин қилинар деб турамиз.

— Кўп яхши. Номзадлар бордир?

— Бор,— деди Султонали.— Бир неча номзадлар ҳазрати хонга манзур қилинганлар; жумладан, шоир Мадҳий, мулла Шаҳодат муфти ва бошқа яна бир нечалар. Масмуъингиз бўлса керак; гарчи ўзи ризолик бермаса ҳам бир неча мирзолар шогирдингиз мирзо Анварнинг ҳам номзаддини холис ариза билан хон жанобга манзур қилган эдик. Умид худодан, ёрлиқ мирзо Анварга қойим бўлур, деб турамиз.

Махдум соқолини тутамлаб шифтга қаради, гўё Султоналининг кейинги икки жумласига қайси йўсин муқобала қилишдан ожиз эди.

— Бир неча яхшиларнинг Анварга бўлган ҳусни таважжуҳларини эшитган эдим,— деди махдум миннатдор оҳангда,— аммо фақирга шуниси мушкилроқ кўринадиким, башарти Анвар бош муншийлик вазифасига ёрлиқ олгудек бўлса, бу лавозимотни адо қила олурми? Каминанинг назаримда, бош муншийлик алалхусус у жанобнинг ҳузурларида беҳад улуғ ва мушкил кўрилади.

Султонали енгилча кулиб қўйди:

— Бош муншийлик лавозимоти борасидаги фикрингиз дарҳақиқат тўғри,— деди,— аммо мирзо Анварнинг уҳда қила олиши муҳаққақдир. Зеро, Анварнинг бу борадаги истеъдоди жанобларидан кўра каминага маълумдир, бу тўғридан хотиржам бўлсинлар!

— Дарвоқе Анварга кўп меҳнатим сингган,— деди махдум мақтангансимон.— Бир қарич ёшидан бошлаб каминанинг таълимида ўсди. Ўз қўлимда тарбия топган неча юз, балки минглаб шогирдларим ичида кўп таважжуҳим шу болага бўлди. Ушбу сабабдан ҳам бунчалик мустанд бўлган бўлса ажаб эмас, деб ўйлайман... Ва лекин ҳалиги сўзим шунинг учундирким, фазли ва ис-

теъдоди кофий бўлса ҳам, ёшлик, кам тажрибалик қилмасмикин, деб мулоҳаза қилурман.

— Бўстони маърифат ва гулшани ҳақиқат,— деди Султонали,— Имоми Аъзам раҳматуллоҳи алайҳ, ўн икки ёшларида дарсгўлик қилиб ва ҳоказо кутуби мутабаррака таълифотига ҳам ибтидо қилган эканларким, бу каромат жанобларидан пўшига эмасдир. Бас, қиндалъуқола ёшликнинг ҳеч бир нуқс ва аҳамияти йўқ. Аммо фазлу заковат лозимдир. Масалан, каминангиз таҳсилда ақойидгача бордим ва қарийб ўн йилдан бери мирзолик қилурман. Ўз ҳунаримда яхши тажриба ҳам орттирдим; шунинг билан бирга нафсиламрини иқрор этишга мажбурманким, шогирдингиз мирзо Анвардан кўп даража қуйидаман, таҳрида, тақрир ва фаройизда Анварингизнинг ёрдамига муҳтожман. Ҳолбуки ёшим ундан баравар катта, мен ўқиган дарсларни эҳтимол Анвар ўқимаган... Анварнинг заковатига ёлғиз мен эмас, ҳатто марҳум мунший мулла Муҳаммад Ражабнинг ўзи ҳам таҳсин қилар, «ажойиб ўғлон» деб қўяр эди. Менинг мирзо Анварни бу ўринга саъи қилишим бўлса, бир ғараз юзасидан эмас, холисонадир. Агар ғаразга ҳисобланса, масалан: «Бирорта ноаҳлнинг қўл остида ишлагандан, аҳлнинг жағида тишланган маъқул» сўзига биноандир. Лекин мирзо Анвар нима учундир биз бир неча мирзоларнинг раъйимизга қарши тушиб биздан ранжиб юрийдир. Ҳатто жаноб хонга бир ариза киргизиб, меним номзадим янглиш кўрсатилибдир, мен бу вазифани уҳда қилолмайман, деб узр баён қилмоқчи эмиш. Унинг бу йўсин иноди нима учун, билолмадик... фақир, оға-инилар тарафидан, гарчи одобсизлик бўлса ҳам, ҳузурларига илтимос учун келдим. Аввало мирзо Анварга оталиқлари, сониян, устозликлари бор. Сиз жаноб тарғиб қилсангиз ва кенгаш берсангиз, қабул қилар, деб ўйладик.

— Ҳабба!— деди махдум хурсандлик билан,— бу тўғрида яхши сўзлашмаган эдик, сўзлашармиз; иншооллоҳ кўнар.

— Саломат бўлингиз, тақсир!

Махдум соқолини ушлаб кўзини қисди.

— Боя пешин асносида,— деди,— қавмлар камиқадан истифсор қилишдиларким «ўғлингиз Анвар мунший тайинланар эмиш, ушбу ахбор тўғрими?» деб... Мазмуни, шаҳарга ҳам машҳур бўлган экан-да?

— Балки,— деди кулиб Султонали ва бир оздан кейин оҳиста, сир йўсинида қилиб сўзлади,— ўрда ичидан бир нечаларимиз устоз мулла Муҳаммад Ниёз домлага¹ ва ҳарамдан Оғача оймига² Анвар тўғрисида илтимос қилишдик. Шунинг учун мирзо Анварнинг бош мунший тайин қилинишига шубҳа қилмаймиз. Фақат уни кўндирилса бас.

— Ва лекин,— деди махдум ниҳоятда очилган қиёфатда,— бу тадбирларингиз беандоза маъқул бўлибдир; яъни, масалан, жаноб хонга домла шоғовул ва малика хонимларни восита қилишларингиз...

— Биз ҳам шундай ўйлаймиз. Энди умид худодан, натижа ҳам орзумизча бўлгай...

— Иншооллоҳ.

— Демак, мирзо Анварни кўндириш вазифаси, одобсизлик бўлса ҳам, сизга қолди-да, тақсир?— деб Султонали такрор сўради.

— Хотиржам,— деди махдум қаноат билан.— Албатта, ноинсофни кўндирсак керак!

Шундан сўнг Султонали ўзининг бу ерга келганини Анварга билдирмасликни таъкидлаб, ўрнидан турди. Махдумнинг астаҳидил «моҳазаримиз бор эди», деб қисташига қарши узр айтиб, хайрлашди. Махдум аксар ўз уйига келгучи кишиларга қилмайдиган фавқулодда бир такаллуф билан уни дарвозагача узатиб чиқди.

9. УПКА ВА ҲАЗИЛ

Истиқболнинг ширин хаёлларига кўмилган ҳолда махдум аср намози учун таҳорат олар эди. Таҳоратда тартибни риоя қилиш суннат, аммо махдум тарки суннат қилмоқда, ҳатто ўқиладиган дуоларни ҳам ўринсиз ишлатмоқда эди. Махдум шу йўсин бетартиб таҳоратланиб, ичкарига кирди. Нигор ойм ошхонада мантиларни қасқонга териб, қозонга уяр, Раъно бўлса, айвонда кичкина укалари орасида ўтирар эди.

Дадаси йўлакдан кўрниниши билан Раъно Масъудни кўтариб турди ва қозикдаги салла-чопонни олиб, айвон муюшига келди. Болалар ҳам дадалари олдида одобланишдилар.

¹ Худоёрнинг шоғовулбошиси — илмия вазири, «Тарихи Шаҳрухий»нинг муаллифи (автори), шоир.

² Худоёрнинг севикли хотини.

— Анвар аканг келмади, супа ёлғиз,— деди маҳдум чопон-саллани кия-кня,— асрга бориб келгунимча сен супага чиқиб тур-чи, Раъно.

— Хўп.

Отаси чиқиб кетгач, Раъно қўлида укаси билан таш-қарига йўл солди. Унинг кетидан Маҳмуд ва Мансурлар ҳам чопишдилар.

— Ранапа, Ранапа,— деб Мансур йиғи аралаш ўзидан чопиб ўтмоқчи бўлган Маҳмуднинг устидан Раъно опасига арз қилди. Раъно боғчанинг супасига етаёзган эди. Мансурнинг йиғи шовқини яна ҳам кучайиб, рақобат ўти ёниб кетгач, Раъно тўхтаб Маҳмудни кўйишга мажбур бўлди:

— Маҳмуд, Маҳмуд, эси йўқ Маҳмуд!

Маҳмуд тўхтади, аммо Мансурдан олдинга ўтган эди, Мансур бу мағлубиятга чидолмай, асабийланиб ерга ўтириб олди ва дунёни бузиб фарёд кўтарди. Раъно келиб Мансурни турғизди ва кийимига ўтирган чанглари қоқди.

— Йиғлама, опаси, йиғлама,— деди,— ҳали дадаси Маҳмудни дум-дум! Қараб тур-чи, сен Маҳмуд, отанг келганда, айтмасамми!

Мансур «Ранапа»сининг ҳимоясидан сўнг унинг етагида супага қараб юрди. Аммо Маҳмуд анча эзилган эди:

— Дадам йима¹ қиларди?—деб сўради, турган жойидан.

— Келсин-чи ҳали... Тунови кунги чивик эсингдан чиқдимми?

Маҳмуд жавоб беролмади. Унинг кўзида аччиқ аралаш қўрқув бор эди. Раъно кичкина укаси бағрида супага чиқиб ўтирди. Мансур «Ранапа»сининг елкасига суяниб, йўл устида серрайиб қолган Маҳмудга голибона бир турда истехзо қилар эди. Маҳмуд бу ҳолга ортиқ чидаб туролмади. Узининг енгилишига сабабчи бўлган Раънодан ўч олмоқ мақсадида:

— Муллатани хотини, муллатани хотини... эй, эй, эй, — деди.

Раъно кулди:

— Қараб тур, қараб тур, сен, одобсиз,— деди ва Маҳмудга ҳужум қиладигандек қўзғалиб қўйди.

— Билдим, билдим: муллатани хотини, муллатани

¹ Нима.

қотини!— деди яна Маҳмуд ва ичкарига қараб қочди.

Раъно кулимсираб Мансурга қаради:

— Шундайми, мен муллатанинг хотиними-а?— деб оуради. Мансур жавоб ўрнига йўлакка қаради ва се-
вийнчи ичига сиғмаган ҳолда супанинг зинасига югурди
ва қичқирди:

— Муллата, муллата, телли, телли.

Раъно ҳам йўлакка қараб қизариниб кетди ва ол-
дига тушиб тартибсизланган сочини орқасига ташлаб,
тузатинди. Йўлакда кўринган ёш йигит («муллата»)
буна йўли билан келмоқда эди. Қора чивик беқасам-
дан ипак тўн кийган, мавзун қад Анвар биринчи қа-
рашдаёқ кўзга дўндиқ ва кўркам кўринар эди. Қора
сурмали кўви Раънода экан, ўзига югуриб келувчи
Мансурга йўл устида чўнқайиб, қучоғини очди. Мансур-
нинг юзидан ўпгач, кўтариб супага юрди. Анварни қар-
шиламоқ учун бўлса керак, Раъно ҳам ўрnidан туриб,
супанинг зинасига яқинлашди ва табассум аралаш
«Хорманг!» деди.

— Соғ бўлинг!

Анвар супага чиқиб, Мансурни ерга қўйди. Кафши-
ни еча-еча Раъно томонга энгашиб, ўзига толпиниб
турган Масъуднинг юзидан ўпди ва уни Раънодан олди.
Масъуд Анварнинг қўлига ўтгач, сапчиб гувранди
ва қийқириб товланди. Раъно икки қўлини узатиб «кел
менга, кел», деди, Масъуд буралиб Анварнинг бағрига
сўқилди, кулишдилар. Анвар болани ўпиб севди. Раъно
Масъудни янди: «Сени қараб тур, бижий бола!» деди.
Анвар болани кўтарганча ўтирди, чап тиззасига Мансур
ёпишди ва унинг ёнига Раъно қўшилди... Шу йўсин икки
орада бир мунча вақт Масъудни севишдилар. Анвар
болани Раънога бергандан кейин, симобий шоҳи салла-
сини олиб, ёстиққа ташлади ва рўмоли билан қоп-қора
бўлиб чиқа бошлаган муртини тузатди. Раъно қаршида
тик турар эди.

— Тинчликми?

— Бетинчлик,— деди, кулиб Раъно.

— Айни муддао экан бўлмаса... Ҳа, айтгандек,—
деди Анвар ўтирган супага ишорат қилиб,— букун жой
катта солинган?

— Меҳмон келар эмиш.

— Ёлғонинг қурсин, Раъно,— деди Анвар кулимсиб.

— Қандай меҳмон?

— Мен қаёқдан билай, қандай меҳмон... Фотиҳага кишилар келар эмиш, деб эшитдим.

— Фотиҳаси қанақа?

— Билмасам қанақа.

Анвар ўйланиб яна кулимсиди:

— Сенинг фотиҳанг бўлмасин?

— Менинг қандай фотиҳам бўлсин; мен ҳали тикрикман.

— Тескарига бурма, Раъно, балки сени эрга бермоқчидирлар?

Раъно қизариб турди-да, яна гапни кулгиликка олди:

— Мени кимга берар эмишлар?

— Сеними?— деди кулиб Анвар. — Сени хондаг бошқа ким олсин?

Раъно қўлидаги укасига қараган ҳолда:

— Сиз шунга маслаҳат берсангиз... мен қандай қилай!— деди ва Мансурни чақирди. — Тур, Мансур, кетамиз.

Раънода аччиғланиш намоиши бор эди. Анвар Раънодаги бу ўзгаришдан ўнғайсизликка тушди:

— Раъно,— деди. Раъно зинадан туша бошлаган ҳолда тўхтади.— Чинини сўзла, меҳмон келиши аниқми?

— Меҳмон келиши аниқ, ҳам келди, — деди Раъно жиддий.

Анвар ажабланди:

— Меҳмон келди?

— Келди.

Анвар теваракка қаранди:

— Қани меҳмон?

Раъно қўли билан Анварнинг ўзига ишорат қилди:

— Ана меҳмон.

Анвар кулди:

— Мен меҳмонми?

Раъно жиддий равиш билан:

— Албатта, сиз бизга меҳмонсиз.

Анвар яна кулди. Бироқ, унинг бу сўнгги кулишида кучланиш бор эди:

— Мен сизга меҳмонми?

Раъно кулимсиб ер остидан Анварга қаради ва қўлидаги хархашалана бошлаган болани овутиш учун тебранди.

— Билмасам...

Раънонинг юзидан бояги жиддият йўқолгандек эди. Анвар ҳам маънолик ҳазилни ташлаб, чин ҳазилга ўтди:

— Меҳмоннинг қорни оч, Раъно,— деди. — Албатта ҳадрлик меҳмон учун тансиқроқ таом пиширгандирсиз, деб ўйлайман. Букунги таомингиз исмини лутфан марҳамат қилсангиз эди.

— Меҳмоннинг вазифаси,— деди Раъно жавобан,— иззати билан ўтириш ва олдига қўйган нарсани мақтаб-мақтаб ейишдир...

— Тўғри айтасиз, отинбиби,— деди Анвар, — бироқ, букунги меҳмондорчилигингиз ҳам кечагидек увра билан бўлса, мақтаб-мақтаб қўлингизга қайтариб беришим ҳам аниқдир.

Раъно бутун товушини қўйиб кулиб юборди:

— Букун қўғурма шўрвага,— деди Раъно кулги ичида,— қаттиқ нон тўғраб ейсиз, жаз ўрнига шалғам чайнайсиз.

— Офарин, — деди Анвар,— бу кунги меҳмондорчилигингиздан қарийб мамнун бўлатурганга ўхшайман. Агар мумкин бўлса шуни ҳам билсамки, бу кунги шалғам шўрва катта отинбинининг қўлларидан тановул қилинадирми, ёки кичик отинбинининг?

— Меҳмон учун бунинг фарқи йўқдир...

— Бир оз янглишасиз, Раънобону,— деди Анвар, — чунки қўлдан қўлнинг катта фарқи бор.

— Фарқи бўлса... бу кун кичик отинбинининг қўлларидан шалғам шўрва тановул қиласиз.

— Бу ҳолда афв этасиз, Раънобону... Башарти кичик отинбинининг қўлларидан тановул қилатурган бўлсак, шалғам шўрва эмас, бизнинг учун қуш шўрвадир.

Бунга қарши Раъно нимадир айтмоқчи бўлган эди, ташқаридан оёқ товушини сизди. Анварга бир кулиб қаради-да, Мансурни етаклаб ичкарига чопди.

10. ХАЙРИХОҲ БИР ОДАМ

Раъно ичкарига қайрилмасдан боғчага маҳдум кирди ва ташқарини чақирди:

— Марҳамат, Шаҳидбек, марҳамат!

Раъно ичкарига кириши билан домланинг орқасидан ҳарсиллаган-гурсиллаган, эллик ёшлар чамали семиз

бир киши кўринди. Кўк салласи манглайининг усти билан ўралиб, ўсиқ қоши қовоғига етган бу бекнинг белидаги кумуш камари, бениҳоят ўсиб тушган қорини юқорига кўтариб туриш вазифасини адо қилар эди.

Эшик остида Шаҳидбек билан махдум ораларида «англашилмаслик» юз берди:

— Сиз юринг!

— Сиз юринг!

— Мен рози.

— Одобсизлик бўлади-да, қҳррр...

Ортиқча такаллуфни Шаҳидбекнинг ўзи кўтарса ҳам, гўшти кўтаролмас эди. Такаллуфланиб ўтирса, борган сайин ўзига беҳузурлик ортар эди. Шунинг учун махдумнинг олдига тушиб жўнади ва йўл устида «мирзо Анвар ҳам келган экан, қҳрр...» деб қўйди.

Анвар уларни қарши олди. Супага чиқдилар. Шаҳидбек Анвар билан энтика-энтика кўришгач, жой кўрсатилмасданоқ супанинг тўрига ташланди, чунки зинадан чиқишда анча эзилган, такаллуфга тоқати қолмаган эди. Фотиҳадан сўнг ўтирган ерида уст тўнини ечди, белидан камарини олиб, ёнига қўйди, салласини чиқариб ёстиқнинг устига ташлади ва рўмоли билан манглайидаги терларини артиб, ўзини елпиди:

— Хўп, саломатмисиз, мирзо, қҳрр?

— Шукур. Ўзларидан сўрасақ?

— Алҳамдулиллоҳ!

Сўнгра махдум Анвардан ҳол сўради:

— Бир оз кечикдингизми, Анвар?

— Зарурроқ ишлар бор эди.

— Сармунший қазо қилиб, — деди Шаҳидбек, — ҳамма оғирлик сизнинг устингизга тушган бўлса керак, мирзо, қҳррр?

— Шундай, — деди Анвар, — лекин баъзи вақт вилоятларга ошиғич юборилатурган нома ва фармонлар чиқиб қолади. Шундай кезларда ҳатто тунаб ишлашга ҳам тўғри келади.

Шаҳидбек қайта бошдан манглайига терилиб қолган терларини артди:

— Иложи йўқ, иложи йўқ...

Анвар ер тагидан махдумга кўз қирини ташлагач, ўрнидан туриб тўнини ечди ва зинага бориб кафшини кия бошлаган эди, махдум буюрди:

— Ичкарига кириб, хабар олинг, таом тайёр бўлган бўлса, олиб чиқсангиз ҳам маъқул.

— Хўп.

Анвар ичкарига кетди. Унинг орқасидан кузатиб турган Шаҳидбек махдумга қаради:

— Мирзонинг тарбиянгизга келганига кўп бўлган чиқар?

— Қарийб ўн тўрт йил.

— Ўз фарзандларидек бўлиб қолган-да?

— Ундан ҳам афзал.

— Ожизалари ҳам етиб қолган бўлса керак?

— Иншооллоҳ.

— Худо ёш берсин, — деди Шаҳидбек, — мирзони ўзларига домод қилсалар ҳам бўлар экан, қхррр...

— Ушбу мулоҳазамиз ҳам йўқ эмас, — деди махдум. — Модомики, болани ёшлигидан фарзандимиздек парвариш қилдик, эндиликда ўзимизга домод ҳам бўлсин, деб ожизамизни сўрағувчи кўп олий насаб хонадонлардан қатъи назар қилиб келамиз...

— Баракалла, — деди Шаҳидбек, — асли инсоф шудир... Иккиламчи, домодлик учун насабдан илгари илму одоб, фазлу камол лозимдирки, бу ҳам ўзларидан махфий эмас, қхррр...

— Ҳабба, — деди махдум кўзини қисиб, — биз ҳам шу гапларни мулоҳаза қилдик.

Шаҳидбек махдумнинг маҳалла аҳлларида бўлиб, Худоёрхон закотчиларининг биридир. Бундан илгари Шаҳидбекнинг махдум билан унча яқинлиги йўқ ва ҳатто ўзган йилларда маҳалла кишиларидан баъзиларини махдумнинг имоматига қарши қўзғатиб юрган эди. Домла билан дўстлашиш тарихи эса — икки-уч кундан беридир. Чунки шу кунларда Анварнинг сармунший бўлиш эҳтимоли шаҳарнинг катта-кичиклари орасида сўзлашиб қолди. Шу эҳтимол натижасида махдумнинг дўст ва душманлари ўйлашга мажбур бўлдилар. Жумладан, бизнинг Шаҳидбек закотчимиз ҳам, шу бир неча куннинг орасида қарийб бир чорак этини йўқотаёзди. Чунки закотчилар қисман бош мунший қўл остидаги молия бекларидирлар. Агарда Шаҳидбек махдум билан алоқасини тузатмаган ҳолатда Анвар сармунший тайинланиб қолса, бирор «фожиа» бўлиш эҳтимоли бор эди. Шаҳидбек фикрича, гўё махдум Анварга «фалон бек фалон вақтда менга бундай адоват қилган эди,

энди фурсат келганда сен уни закотчилкдан бекор қил!» деб буюрар, Анвар ҳам устозининг сўзини ерда қолдирмай, сармунший бўлган кундаёқ Шаҳидбекни хизматдан бўшатдирар эди...

Шаҳидбек Анварнинг сармунший бўлишини, табиий, хоҳламас эди. Аммо Анварга қарши бир иш қилиш кучига ҳам молик эмас эди. Гарчи, ҳозирда Анварнинг сармунший белгиланиши бир эҳтимол бўлса ҳам, Шаҳидбек ҳар эҳтимолга қарши чора кўриб қўймоқчи эди. Бундан уч-тўрт кун илгари махдумга яқинлашиш андишасида аввало унга иқтидо қилиб намоз ўқиди (илгари махдумнинг орқасида намоз ўқимас эди). Хуфтан намоздан кейин ҳалқага кириб махдумнинг тилавотига сомеъ бўлди. Иккинчи кун эрталабки намоздан сўнг махдумга салом берди ва ундан аҳвол сўраб: «Эшитиб жуда хурсанд бўлдим, ҳар нечук сармуншийнинг ўз кишиларимиздан бўлгани яхши; бу тўғрида ўрдалик оғайниларга илтимос ҳам қилиб қўйдим» деди. Махдум ўз ишида қанча пишиқ бўлса ҳам, лекин дўст билан душманни ажрата олмас, яна тўғриси — неча йиллик адоватларни икки оғиз ширин сўз ёки беш пуллик манфаат эвазига унутиб юборгувчи эди. Бунда ҳам шундай бўлди: «Баччаталоқ адоватни ташлаб, шайтонга ҳай берибдир, Анварнинг сармунший бўлишига суюнибдир, шайтони зўр бўлса ҳам инсофи чакки эмас» деб, Шаҳидбекка дўстона муомала қилди ва Анварнинг иши тўғрисида билганини сўзлади; ҳали аср намозига чиққанда яна Шаҳидбек билан учрашиб сўзлашди ва Анвар «аҳмоқ»нинг бу ишга норизолигидан шикоятланди. Шаҳидбек бир оз ўйлангандан кейин: «Мен ўзим мирзо Анвар билан бир сўзлашай бўлмасам...» деди. Чунки башарти Анвар бош мунший бўлиб қолса ва бунда ўзининг ҳам иштироки бўлса албатта... ҳа-де-я. Шу мулоҳазада Шаҳидбекнинг кўзи аллақанча жойларни кўриб олди.

— Мирзонинг уйда бўлиш вақтини айтсангиз, ўзим олдига кирар эдим, — деди.

Анвар «бекор гап, анчайин бўлмағур гап», деб махдумнинг бу тўғридаги саволларига аҳамиятсизгина қилиб жавоб берар ва шунинг учун махдум ҳам бу кунгача масалага ишончсиз қараб келар эди. Алҳол эрса бу гап бутун Қўқон халқи оғзида сўзланиб қолди ва бунинг устига Султонали мирзо махдумдан жиддий илтимос ҳам қилиб кетди. Шу сабабларга биноан махдум-

нинг назарида, Анварни кўндириш масаласи жиддийлашган ва Шаҳидбекнинг ҳалиги сўздан кейин ўз ёнига кўмакчилар, кенгашчилар олиш лузумини ҳам ҳис этган эди. Шу мулоҳаза билан Шаҳидбекнинг ҳалиги таклифини маалмамнуният қабул қилди:

— Ҳабба... алҳол Анвар уйга келган бўлса керак; лозим топсангиз мен билан бирга марҳамат қилтингиз,— деди.

II. МАХДУМНИНГ ТАҲДИДИ

Анвар ўртага дастурхон ёзиб, икки лаган манти чиқариб қўйди, уч киши қамти ўтириб, манти тановул қилишдилар. Таом асноси Шаҳидбек секин-секин мақсадга ёндашиб келди:

— Халқ оғзида дув-дув гап, — деди манти чайнаб, — гўё сиз марҳум сармунший ўрнингга насб қилинар эмишсиз, деб... Бу ҳақиқат гапми, ёки овозами, яхши пайқолмадик. Бу сўзнинг ҳақиқатини ҳозир ўзингиздан эшитамиз-ку ва лекин сизга хайрихоҳ бўлган тақсирим ва мендек кишиларни шу шойнъа ниҳоятда хурсанд қилди, қҳррр... Дарҳақиқат, бу мартабага ниҳоятда лаёқатингиз бор эканини ўрда арбобларидан ҳам эшитамиз...

Шаҳидбек сўзни шу жойга келтириб махдумга қаради. Махдум соқолидаги хамир ушогини олиб, меҳмонни лаганга тарғиб қилди.

— Кеча ва ўтган кунларда, — деди махдум лагандан олган мантисини қўлида ушлаган кўйи, — бу шойнъаларга мен ҳам ишонмагандек эдим. Аммо бу кунги доврўқ мени ҳам таажжубга қўйди. Воқеан Анвар сармуншийликка мансуб қилинса не ғаройиблиги бор? Алҳамдулиллоҳ, фазли кофий, ақли солим, истеъдод бўлса боз инчинин...

Анвар қўли лаганда экан, кулимсиб қўйди. Шаҳидбек кеч ҳарорати ва манти иссиқлиги таъсирида яна обдан терлаган эди. Рўмоли билан манглай ва бўйин терларини артар экан, Анварга қаради:

— Ҳўш, мирзо Анвар?

— Шундай гаплар бор, — деди Анвар, махдумга кўз қирини юбориб, — аммо бу гаплар менинг хоҳишим ва рағбатим хорижида бўлмоқда. Шунинг учун ҳам бу шойнъаларга аҳамият беришга арзимайдир.

Шаҳидбек махдум билан кўз уриштириб олди.

— Яъни сиз сармуншийликни хоҳламайсиз? — деб сўради.

— Албатта.

— Сабаб?

— Сабаби шуки, — деди Анвар, кўзини дастурхоннинг аллақайси нуқтасига тиккан ҳолда, — мен бунингдай масъул, айниқса, тантанали вазифаларга ҳаваскор эмасман.

— Албатта, шундай-ку, — деди Шаҳидбек, — аммо киши, алалхусус сизга ўхшаш йигитлар ҳамиша бир ерда ўтириб қолмайдилар. Тажриба, истеъдодлари ўсган сайин, юқорироқ мартабаларга мина борадилар. Шунингдай сизни ҳам юқори мартабага кўтармоқчига ўхшайдиларки, қҳррр... буни сизнинг ҳаваскорлигингиз эмас, фазлингиз тақозо қилиб, бунда сиз асосан ҳар қанча қарши бўлсангиз қҳррр... ҳам лаёқатингиз яна сизни бу хизматни қабул қилишга мажбур этади!

— Кишилар муболаға қилгандек менда истеъдод йўқ! — деди Анвар, бошини кўтармаган ҳолда. — Ундан кейин ўрдага кечагина борган менга ўхшаш ёшларнинг «бош мирзо бўламан» деб умидланишлари айни бир кулгидир. Яъни, демоқчиманки, бу вазифа тамаънда ўн, йигирма ва балки ўттиз йиллаб кўзини тўрт қилиб келган муншийлар, муфти ва шоирлар бор. Уларнинг ёнида менга ўхшаш бир ёш тажрибасизнинг ҳам тамаъланиши кулги эмасми? Айниқса, ўрдадаги урфи-одатларни ва тажрибаларни ўз кўзидан ва бошидан кечириб турган кишилар томонидан бу шойиъанинг дуруст деб ишонилишига таажжуб қиламан...

Шаҳидбек қўлини артар экан кулди:

— Шу ишончсизлигингизнинг ўзи ҳам бир болалик!

— Болалик, болалик! — деб қўйди махдум.

Манти тановул қилиниб битди. Махдум лаганлар тагини ичиб ялади. Фотиҳадан сўнг лаган ва дастурхонларни ичкарига элтмакчи бўлган Анварни Шаҳидбек тўхтатди:

— Лаганларни қўйиб турунг-чи, мирзо, илгари ҳалиги масалани ечайлик!

Анвар қўлидаги дастурхон ва лаганни супа лабига қўйиб ўтирди. Махдум гулдурос кекириб, устидан «алҳамдулиллоҳ» ҳам деб олди.

— Хўш, мирзо Анвар?

— Гап боягича, бек ака, — деди Анвар, — бу масала аҳамият беришга арзаймайди.

Шаҳидбек махдумга қаради. Махдум Анварни жеркиди:

— Арзийдими, йўқми, ахир, сўзга қулоқ бер-да, Анвар болам!

— Хўп, марҳамат қилсинлар.

— Эшитишимизга қараганда, — деди қўлини ўйца-тиб Шаҳидбек, — жанобга манзур қилинганлар орасида сизнинг ҳам номзадингиз бор экан!

Анвар кулимсиди:

— Бор деб эшитдим.

— Урдадаги ишончлик кишиларнинг сўзларига қараганда, ёрлиқ сизнинг отингизга бўлар эмиш.

— «Бўлди» билан «бўлар эмиш» орасида катта фарқ бор.

— Хўп, — деди ўзини елпиб Шаҳидбек, — биз бу иккисини бир ёққа қўяйлик-да, икки орада «башарти бўлса» феълени олайлик, хе-хе-хе-хе... Башарти ёрлиқ сизнинг исмингизга бўлиб қолса, сиз шунда нима қиласиз?

Анвар кулиб махдумга кўз қирини ташлади.

— Сиз бу «башарти бўлса»га ҳам ишонманг, бек ака! Махдум хўмрайиб Анварга қараб қўйди. Шаҳидбек яна сўради:

— Ахир, шу эҳтимолга қарши жавоб беринг-да, қхррр!

— Мен истеъфо ва узр аризаси берар эдим...

— Ҳамоқат! — деди махдум ва тескари қараб олди.

Шаҳидбек таассуф қилган каби бошини чайқади:

— Бу сўзингиз билан бояги гапингизга қарши бордингиз. Боя «мендан бошқа бўлатурганлар ҳам бор, мен бу ишга умидланмасам ҳам бўладир», дегандек қилган эдингиз, ҳозир эса бошқа нарсани айтасиз, қхррр.

— Қуфрони неъмат, нон тепкилик, — деди махдум. Анвар яна кулимсиди, аммо жиддий тус олган эди:

— Хайр, кишилар ўйлагандек, менинг мирзо бошлиққа истеъдод ва лаёқатим ҳам бўлсин, агар ёрлиқ берсалар, бу вазифани қабул ҳам қилайин, деди, — аммо анови — йигирма-ўттиз йилдан бери шу мансабнинг қайғусида келган кишилар тинч ётадилар, деб ўйлайсизми, ҳар замон оёғимдан чалмайдилар, деб ишонасизми? Мана шу андишада, тубан ва аҳамиятсиз

бўлса ҳам, ҳозирги хизматимни аъло кўраман ва шу мулоҳаза билан, тақсирим айтганларидек, куфронин неъмат қилмоқчи бўламан.

Шаҳидбек махдумга қаради, махдум Анварга қарши чиқди:

— Сен ўз ишингни билиб қилсанг, вазифангда сустлик кўрсатмасанг,— деди баланд товуш билан,— сенга бутун олам душман бўлганда ҳам бир мўйингни ҳам қилолмас. Чунки ҳақ ҳамиша голибдир, ҳақсизлик эса мағлуб. Тухмат ва бўҳтон хавфида маъракадан юз ўғриш — йигитларнинг иши бўлмас. Чунончи, ушбунинг мисоли туркийда ҳам бор: «чумчуқдан қўрқиб, тариқ экмаган» деб қўрқоқ кишиларни масхара қиладилар. Шунга ўхшаш сен ҳам чумчуқдан қўрқиб, тариқ экмовчилар хилидан бўлсанг... мен янглишиб юрган эканман-да, болам!

— Ҳақиқат!..— деб кулди Анвар ва бир оз ўйланиб тўхталди. — Ҳақнинг ҳақсизликка голиб эканини оғизда эшитсам ҳам, шу чоққача амалда кўролмадим,— деди,— масалан, мендан ҳам ўзингизга равшанроқдирки, мирзолардан Сайидхон, мулла Сиддиқ ва Мўминжонларнинг бошига қандай фалокатларни солмадилар, ҳолбуки ҳақиқатда улар хон ўйлаганча хиёнатчи кишилар эмас, фақат бу учовининг ёмонликлари бир неча адоватли мирзоларнинг тўқима тухмат ва бўҳтонлари эди¹. Айниқса ўзим бир неча йилдан бери ўрдада иш-

¹ Бир вақт Худоёр одил подшоҳ бўлмоқ ниятида мазкур уч мирзони махфий равишда вилоятларга жўнатиб, уларга: «Золим бекларим, порахўр қози ва бошқа амалдорларим бўлса, менга билиб берингиз, мен уларнинг жазоларини бераман», деб буюради. Сайидхон, мулла Сиддиқ ва Мўминжон, бу учови, вилоят туманларида неча вақт махфий кезиб, бек, қози, умуман, маъсбдорларни текшириб чиқадилар. Уларнинг тўғри баҳо беришлари натижасида маъмурлардан қарийб тўқсон фоизи золим ва порахўр кўрсатилади. Хон бу ҳолга ҳайрон бўлиб, ўрдадан бир неча кишига сирни очади. Бу кишилар бояги уч мирзонинг рақибларидан бўлиб, хонга иғво қилардиларки: «Мирзолар ўзларига пора берувчиларни яхши кўрсатиб, бермовчиларни ёмон кўрсатадилар. Йўқса сизнинг овони адолатингизда шунчалик ёмонлар бўладирми? Бу кўрнамаклар нафс сўзига кириб, жанобингизнинг аксар содиқ қулларингизни сиздан юз ўғришларига ва салтанатингизга раҳна солишга сабабчи бўлмасинлар» деб, «одил подшоҳ» иғвога лаққа учиб, мазкур уч мирзонинг қулоқ-бурунларини кесиб, ўзларини ўрдадан ҳайдашга ва улар кўрсатган ўн фоиз яхши кишиларни ҳам ишдан олишга буюради. Анвар эса юқорида шу воқеага ишорат қилмоқдадир.

лаб, шунингдек, ўзаро фисқу фасодларни ҳар кун учратмакдаман ва унинг учун булганч бир муҳитда бундай талашлик вазифани ўз устимга олишдан ҳазар қилман.

— Сенинг мисолинг,— деди махдум бирмунча кучанган ҳолатда,— нодиран воқедир... Агар шундай ҳодисаларни ўйлаб турсанг, ўрдада эмас, ҳатто кўчада ҳам юришинг маҳолдир. Бахтинг бунчалик кулган экан, жабонат билан давлат қушини қўлдан учириш куфрони неъмат. болам!

— Ҳа, тақсир,— деди Шаҳидбек,— айни ҳикмат сўзлайсиз... Укам мирзо Анвар, бахт деган нарса йигитга бутун умрида фақат бир мартаба қарайди, қҳррр; агар шунда маҳкам тутиб қолсангиз, хўп, бўлмаса ҳамиша отнинг кейинги оёғисиз-да.

— Тилак ва ташвиқотларингиз холисона бўлгани учун ташаккур айтаман,— деди Анвар,— яна шу ҳолда мени маъзур кўрасиз...

Махдум яна қизишди, ўнг кўзини қисиб, бир ёқлама Анварга қаради. Чунки у жуда аччиғи чиққан кезларда кишига шу хилда қарар эди.

— Мен ким, Анвар?!

— Сиз... Сиз устозим...

— Бас, устозингнинг,— деди махдум,— шу кунгача қайси таълимидан зарар ва қайси кенгашидан зоелик тортдинг?

— Нафдан бошқа ҳеч! Лекин ўз умримда бир густохлик қилмоқчиман.

Махдум яна аччиғланиб, бир-икки тамшанди:

— Бошқа нарсага густохлик қилсанг қил, илло ҳозирги инодинг айни ҳамоқат!— деди қўлини пахсалаб,— агар мен сенга устоз ва ота бўлсам, бу ишга қулоқ қоқма, илло ўзинг бил, тузукми?!

Анвар индамади, чунки махдум кейинги жумла билан маълум бир таҳдидгача бориб етган эди.

— Қизишманг, қизишманг, — деди Шаҳидбек, — мирзо Анвар сиз ўйлаган йигитлардан эмас. Албатта, мирзо Анвар айтгандек, қҳррр... ўрдада ўшандай гаплар ҳам йўқ эмас ва лекин мен азмойишчи бўлсам, қҳррр, шуни айтиб қўяйки, ўртадаги каттадан-кичик мирзо Анварга ҳурмат билан қарайди. Чумолини оғритмаган кишига ким ҳам адоват қилсин? Қҳрррр...

— Ҳабба!— деди махдум,— энди нима қолди; орада

гўдаклик хавфидан бошқа ҳеч гап йўқ... Ойига қирқ тилло вазифа, анвойи ҳадияи шоҳона, яна — элдан кўриладурган обрў, ҳурмат, ҳай, ҳай, ҳай...

Махдумнинг кейинги жумласи Анварни кулимситди. Кучланиб жиддиятини сақлаган ҳолда:

— Ҳозирча мени бош мунший қилиб ёрлиқ берганлари йўқ, — деди, — шунинг учун бу тўғрида сўзлашиш менга қолса ҳали эртaroқ кўринади...

— Мен ҳам буни билиб турибман, болам Анвар, — деди махдум, мулойимлашиб. — Башарти бу мартабани худои таоло сенга насиб қилса, ҳалигидек болалик ақлинг билан нобуд қилиб қўймағил, деб сўзлайман. Эшитишимга қараганда, жанобга бир ариза ёзиб, узр баён қилмоқчи эмишсан...

— Ким айтди?

— Ким айтганини қўя бер. Аммо бояги ҳаракатларинг бу кори баддан ҳам қайтмаслигингга бизни ишонтиради. Дарҳақиқат, ушбу хабар тўғрими?

— Сизга арз қилган киши балки билиб сўзлагандир... Башарти сиз бу фикримни маъқул кўрмасангиз... албатта...

— Ҳабба, — деди махдум тамом очилган қиёфатда, — гўдаклик лозим эмас, жабонат кўп мазмум сифат, — «Осилсанг ҳам баланд дорга осил» мақоли кўп пурҳикмат сўз.

Махдум шу гапни айтиш ораси қонёв ва мағрур Шаҳидбекка қараб олди. Чунки у бу мағруриятга икки жиҳатдан ҳақли эди; «башарти сиз маъқул кўрмасангиз...» деб Анвар ўз ризолик сиёқини махдумнинг шахси билан билдирди, ҳам шу жумла билан устозидан бошқаларнинг ўз раъйига қарши бора олмасликларини англатди.

Яхшигина туширилган манти ва одатдан ташқари антикиб, ҳаллослаб кўп сўзлаш натижасида Шаҳидбек чарчаб, ёстиққа суяниб қолган эди. Шунинг учун у икки орадаги англашишни ёнбошлаган кўйи табрик этди:

— Балли, мирзо, гап шундай бўлсин, қхррр...

Бир-икки пиёла чой ичишгандан сўнг, махдум билан Шаҳидбек фотиҳа ўқиб, шом намозига қўзғалишдилар. Анвар Шаҳидбекни ўрта эшиккача кузатиб борди. Шаҳидбек Анвар билан хайрлашар экан:

— Иншоолло, ёрлиқ оларсиз, деб ўйлайман... Бир неча закотчилар тўғрисида сиз билан кенгашадурган гаплар ҳам бор. Ўз фарзандимиздек йнгибсиз, сиз-

нинг мирзобоши тайинланишингиз бизга айни муддао,— деди.

— Ёвда бўлса, тезаги тегар эмиш. Анвар ўз болангиз-да!

Анвар уларнинг сўзига қарши мажҳул бир вазият сақлаган ҳолда бош қимирлатиб супага қайтди.

12. БАХМАЛБОФДА ФАҚИР БИР ОИЛА

Анвар 1267¹ ҳижрия миёнларида Қўқоннинг Бахмалбоф маҳалласида² фақир бир онлада дунёга келди. Оналар туққан болаларини сизга «тилаб-тилаб олган фалоним» деб, оталар «худой берган ўғилчам» деб тақдим этадилар. Аммо бизнинг Анвар бўлса онасининг «тилаб олгани» эмас ва отаси ҳам уни «ўғилчага» ҳисобламаган эди. Отасининг касби бўёқчилик, ҳамиша ярим белидан нил сувига чўмилиб ётган бир камбагал ва бир қарич, икки қарич болалардан бештасига дада эди. Шу беш боланинг ёнига иззатсиз, ҳурматсиз олтинчи «меҳмон» бўлиб, бизнинг Анвар қўшилди. Яъни Анвар тилаб олинган бола эмас, дадаси билан онасининг тилакларига қарши, фақат уларнинг бахтсизлик ва қашшоқликларига хизмат қилувчи бўлиб туғилди. Бола тилаб олинса, севинч-қувонч, ногорачи-сурнайчи ва шунга ўхшаш чўзма-чалпак, исчиноқ маросимлари нуқсонсиз ижро этилади. Аммо Анварнинг дунёга келиши бундай маросим, тантаналар ва орзу-ҳаваслар билан бус-бутун алоқасиз эди. Масалан, онаси ўз ёнига доя чақириб такаллуфланмади, тўнғич қизи Нодиранинг кўмагида туғди; болаларини қўни-қўшнига севинчи учун чиқармади. Чунки қўшнилари «қайси ҳолингга туғдинг?» ёки «ўзи ўлгур ит мижозми?» деб таъна қилишларидан чўчиди.

Шу ҳолда етти-саккиз кунлаб Анварнинг дунёга «ташрифи» сир бўлиб кечди. Анвар охорлик янги йўрғак кўрмаганидек, огаларидан бирининг эски бешигига тўққизинчи кун беланди эмас, тиқилди.

Анварнинг «чилласи чироғ кўрмаган» бўлса ҳеч боки йўқдир, бироқ йигирма кунлаб бешикда исмсиз ётиши қизиқдир, чунки янги «қадрли меҳмон»га от қўйиш на отасининг эсига ва на онасининг хотирига келган

¹ Милодий ҳисоб билан 1850—51 йиллар.

² Бахмалбоф маҳалла — духоба тўқийдиганлар маҳалласи.

эди. Орадан йигирма кун ўтса-ку, болага исм қўймасалар, деб ота-онани айблаш оғир. Балки Салим бўёқчининг тирикликдан қўли бўшамагандир, Анорбибининг бўлса олти боланинг хархашасидан қулоғи тинчимай мияси суйилгандир, ҳар ҳолда бу «қадрли» боланинг оти муҳтарам маҳалла имоми тарафидан қўйилмаганидек, ота-она томонларидан ҳам насиб бўлмади. Исм қўйиш вазифасини йигирма иккинчи кунларда ўн икки ёшли Нодира адо қилди.

Нодира ўз яқинларидаги махдумлардан бирининг боласининг яхши кийими, айниқса, ёқимлик эшитилган «Анвар» исмига суқланиб, ҳавасланиб юрар эди. Уйлаб-нетиб турмади-да, янги чақалоқ укасининг отини ҳам «Анвар» деб атади ва бешикда чалқанча ётиб, нурсиз қора кўзлари билан дадасининг фақир ҳаётига «разм қўйган» бу чақалоқнинг теварагидан айланиб, «Анваржон, Анваржон!» деб хитоб қила бошлади. Шунини ҳам айтиб қўйиш керакки, Анварнинг дунёга келишини бирдан-бир табрик этиб севинган шу Нодира эди. Сўнгроқ яна унга оналик мартабасида қолувчи, ҳатто шу кунгача Анварнинг энг меҳрибон кишиси бўлиб келувчи яна шу Нодирадир.

Шу йўсин Салим бўёқчининг мавридсиз лайлаклари ичида бемаҳал ғуррак бўлиб Анвар ҳам яшай бошлади. Болалари кўпайган сайин Салим аканинг иши ҳам кейинга кетганидек, кундан-кун эҳтиёждан-эҳтиёжга ўтиб борар эди. Анвар уч ёшга кирганда, беш йиллардан бери Салим акага ёпишиб олган бобосир касали унинг ёқасидан олиб йиқитишга муваффақ бўлди. Яъни Салим ака қонсираб, дармонсизланиб ётиб қолди. Муолажага пул керак, бундан ҳам илгари оиланинг умумий касали бўлган озиққа ҳам шу нарса керак. Салим бўёқчи сармоёсидаги нил, туз ва шунга ўхшаш дастмояларини сотиб муолажа қилдирган бўлди. Дард анча улғайган эди. Бу чиқимлар фойда ўрнига зарар келтирдилар. Дўкон-дастгоҳини сотиб рўзғор қилди. Булар ҳам битгандан кейин бу оиланинг оғир кунлари бошланди. Очлик, яланғочлик, айниқса касал боқиш!

Шу қиш айниқса қаттиқ келган эди. Совуқдан сақланиш учун уларнинг ҳозирликлари йўқ. Упкасига совуқ тегдириб Салим аканинг тўртинчи боласи ўлди. Кўкламга чиқар-чиқмас Салим бўёқчининг ўзи ҳам дунё билан видолашди. Бунинг устига Анвар, яна икки

оғасига қизамиқ тошиб бир бола бунда ҳам ўлиб берди. Шу йўсин олти ой ичида Анорбиби эридан ва икки боласидан айрилиб, тўрт гўдак орасида тирик бева бўлиб қолди. Нодиранинг бўйи чўзилиб қолган, ҳар нечук бир жойини топиб кетар, аммо учта ёш боланинг иши қийин эди. Эридан болаларнинг тарбиясига ярарлик ҳеч гап қолмаган, бир-иккита хум, уч-тўртта мўнди ва шунга ўхшаш резров, бошқа бир бало ҳам йўқ. Анорбиби меҳнат билан яшаб, етти-саккизни туғиб, ёши ҳам қирқларга бориб, юзига ажин кириб, кексаймаса ҳам қарименқ бўлиб қолган, шунинг учун бирортага тегиб олиш тўғрисида ўйлаш ҳам беҳуда.

Анорбибига ўхшаш тул хотинларнинг қиладиган ишлари ҳар кимга ҳам маълум: маҳаллада дастурхончилик, бойлар эшигида оқсочлик, ҳунармандроқ бўлса — кинначилик ва ҳоказо. Анорбиби шу ҳунарларнинг ҳаммасига ҳам қобилият эълон қилиб, болаларни боқиш фикрига тушди ва бу орада қизи Нодирани бир бўзчи боласига узатиб, юкини бир оз енгиллатди.

13. ТАНИЙСАНМИ ШУ ЖАЖЖИ ҚИЗНИ?

Фалакми кажрафтор, турмушни бемаза, ҳар ҳолда Анварларнинг толеи яна пастлик қилди. Бир кун Анорбиби бировникида юмуш қила туриб тўсатдан оғриб қолди, бир соатнинг ичида тилидан ҳам айрилди. Замбилга солиб ўз уйига келтириб ташладилар. Болаларнинг фиғони фалакка чиқди. Куёви табибга югурди. Натижада юрак фалажигга йўлиққани маълум бўлиб, шу кун кечаси ҳатто уч гўдаги тўғрисида бир оғиз васият қилломай, вафот этди. Мозорга элтдилар. Тобут олдида икки оғаси билан олти ёшлик Анвар ҳам йиғлаб борди.

Ун бир ёшлик Темир, тўққиз ёшлик Қобил ва Анварларни тарбия қилиш оғирлиги Нодиранинг устига тушди. Марҳума онасининг ёдгорлари бўлган бу уч болани бегоналар қўлида хор қилиб қўйишни Нодира истамаса ҳам эрининг фақирлиги бунга монe эди. Таъзия кунлари ўтгандан кейин ўғилликка деб сўраганларга икки болани бериб юборди ва Анварни ўзи билан олиб, онасининг қақир-қуқурларини бир аравага ортиб, эрининг уйига келди.

Нодира онаси ўрнида Анварнинг бошини силади, ювиб-таради ва Анварнинг истиқболи учун қайғурди. Отаси ва ўз эрининг касбларига яхши баҳо бермагани

учун Анварни бошқа киши қилмоқ фикрига тушди. Уни ўқитмоқчи, ҳатто мадрасаларга юбормоқчи ва шу йўсин муллалик даражасига етказиб, отасининг уйига чироқчи қилмоқчи эди. Анварни ўзлари турган маҳалладан бир гузар нари бўлган Солиҳ махдумнинг мактабига берди. Анвар «тахта»дан ўқиш бошлади, зеҳнининг тиниқлигидан бўлса керак, ўн бир ёшидан саводи чиқасди. Бироқ ўқишда қанча бахтли бўлса, пешонада ўшанча бахтсиз эди. Шундайки, Нодира икки болалик бўлган эди. Эри: «Укангни едириб-кийдирайми, ёки ўз болаларингними? Укангни кишига шогирд бериб юбор», деб Нодирани қисташга турди. Бечора Нодира оғир ҳолда, Анварни кишига шогирд бериб, ўқишини зое қилишга кўзи қиймайди, эрига муқобила учун ҳеч бир мантиқ топмайди. Чунки эрининг ҳоли ўзига маълум. Шу йўсин яна бир йил ўтиб, Анвар тўғрисида эри билан аччиқ-тизиқ бўлган бир кун паранжисини ёпишиб кўчага чиқди ва тўғри Солиҳ махдумнинг уйига борди. Шу вақтларда Солиҳ махдумнинг онаси Марғилонга кетмаган эди.

Нодира Моҳлар оғимга йиғлаб ҳасрат қилди. Ҳамма саргузаштларини бирма-бир сўзлади. Шу бола учун эридан чеккан изоларини чизиб:

— Улуғ даргоҳларингизга шу етим боланинг умри зое бўлмасмикин, ўқиши жуванмарг қилинмасмикин, деб келдим. Бир парча нонларингизни аямай, етим бошини силасаларингиз, деб келдим! — деди.

«Қуш тилини қуш билади» деганларидек, Нодиранинг самимий арзи бандачилиги Моҳлар оғим билан Нигор келиннинг юракларини эзди ва шу онда Моҳлар оғим мактабхонадаги болалар ичидан Анварни чақиртириб олди. Анвар келишган, дўндиқ бола эди.

— Домласи мақтайдирган ўзимнинг зеҳник боламку, — деди Моҳлар оғим Анварни кўриш билан ва Нодирага таскин берди. — Хўп, қизим, хўп, поччаси боқмас боқмасин, мен ўзим боқаман, ўқитиб катта мулла қиламан.

Анвар поччасининг кейинги кунлардаги дағал муомалалари сабабини ўйлаб, хафаланиб юрар эди. Моҳлар оғимнинг ҳалиги сўзи билан масалага тушунди ва етимона бошини қуйи солди. Бу ҳолдан опаси таъсирланиб, кўзига ёш олди.

— Йиғламанг, жувон, — деди Моҳлар оғим, — йўқлик қурсин — йўқлик! Поччаси камбағал бўлса, унда

ҳам гуноҳ йўқ, ҳамма гап тақдири азалдан. Яхши: бу кунданоқ бола сизникига бормайди, ўз ёнимда ўғлим бўлиб ётади. Отинг нима, катта йигит?

— Анвар...

— Оҳ, отинг ҳам ўзингга ўхшаш чиройли экан... Манови дўндиқ қизни танийсанми?

Шу ўртада ўйнаб юрган олти ёшлар чамалик Раъно югуриб келиб, Моҳлар ойимнинг бағрига кирди. Анвар ўзидан ҳам дўндиқроқ Раънога қараб кулди:

— Раънохон, — деди.

Моҳлар ойим Раънони бағридан чиқариб буюрди:

— Бор, Анвар акангга салом қил!

Раъно келинларча Анварга салом қилди ва жазб қилингандек Анварнинг яқинига бориб тўхтади.

— Кўриш, Анвар! — деди ойим.

Анвар Раънони бағрига олиб қучоқлади. Шу ҳолда Моҳлар ойим кулимсиди:

— Агар ўлмасам, шу дўндиқ қизимни бериб, Анварни ўзимга куёв қиламан.

Анвар уялиб бағридагини бўшатиб юборди. Хотинлар кулишдилар. Шу йўсин Нодира Моҳлар ойимдан жуда хурсанд бўлгани ҳолда уйига қайтиб кетди.

Ўз уйида бир нонхўр ортиши махдумга, албатта, ёқмас эди. Бироқ, онасининг раъйини қайтаришдан ҳам ожиз эди. Шундай ҳам бўлса, «томоғи-ку енгил, кийими оғирроқ. Кийимини онасининг устига қўймабсизда!» — деди. Моҳлар ойим: «Кийими бир гап бўлар. Қишилар масжид, мадраса солганда, биз бир етим боқсақ, арзимайдими? Сенга оғирлик қилса, ўз бисотимдан кийинтирарман, болам», — деди.

Анвар ўн икки ёшида учинчи оилани кўрди. Лекин бу охиргиси Анвар учун ҳар жиҳатдан ҳам қулай бўлди: ўқишини давом эттирар, қорни панжшанбалик нонлар билан тўқ, уст-боши ямоқ бўлса ҳам яланғоч эмас эди. Бу учинчи оилага кўчишда Анварни энг хурсанд қилган нарса мактабдаги болаларнинг озор беришларидан қутулиши ва домланинг асранди ўғли мақомини олиши бўлди. Болалар уни эҳтиром қилмасалар ҳам, унга бурунгича ёмон муомала қилишдан ҳайиқиб қолдилар. Анварга бу уйда ортиқча юмуш ҳам йўқ, чунки ҳар қанча уй хизматлари мактаб болаларидан ортмас, ўқишдан бўшаган вақтини Раънони ўйнатиб кечирар эди.

Ўн уч ёшида мактаб программасини битириб, ёш

бўлса ҳам халфалик, яъни домлага кўмакчилик қила бошлади ва ҳар кун болалар озод бўлгандан кейин махдум унга кофиядан¹ дарс берар ва «Гулистони» Саъдийдан бир неча банд ўқитиб, маъноси билан ёдлатар эди.

Ун беш ёшида мактабни ёлғиз ўзи идора қилиш даражасига етганидек, яхшигина форсийхон ва бир даража араб тилига ошна бўлди. Махдум бундан бир неча вақт илгарилар Анварни мадрасага узатиш тўғрисида сўзланиб юрса ҳам ҳозир бу гапни оғзига олмай қўйди. Чунки мактаб ишида ялқовланиб Анварга суяниб қолди ва мадраса масаласини унутдириш мақсадида, араб, форо наҳв-сарфидан² дарс беришга киришди.

Махдум Анварга шу жиҳат билан иноқ эди. Аммо Моҳлар ойимнинг Анвар билан муомаласи холис ва самимий бўлиб, у Анварга ўз боласидай меҳрибон ва ҳар вақт: «Кўнглингни бузма, Анвар йигит; кўрасанми шу жажжи қизни? Албатта сенга бердираман!» дер эди. Лекин Моҳлар ойим ваъдасига етолмади. Махдумдан аразлаб Марғилон кетишга мажбур бўлди. Бироқ, кетар чоғида ҳам Анварни унутмади. Нигор келинни ўз ёнига чақириб: «Куёвлик учун Анвардан яхшироқ йигитни тэполмассиз, Раънога худойим умр бериб, бўйи етса, албатта Анварга бердиргин!» — деди.

14. ЧИН УРТОҚ

Анвар ёшлигида бўшанггина бир бола эди. Ўз тенги болалар билан оз алоқа қилар, уларга кам аралашар ва ортиқча ўйнаб-кулмас, ҳамиша унинг кўзида бир мунг ётар эди. Бу ҳолат балки оила бахтсизлигидан, ота-она бағрида яйрамаганликдан туғилгандир, десак, унинг икки оғаси, бундай эмас эдилар. Бир онадан алвон хил бола туғилади, деганларидай, Анварнинг яратилиши оғаларига нисбатан бошқача эди. Махдумнинг уйида тура бошлагач, Анварда бир оз ўзгариш кўрилди. Шунда ҳам болалар билан алоқасини эскича юритиб, фақат Раъно ёнидагина ўйин-кулги боласига алишинар, Раънони етаклаб боғчага, кўчадаги катта сув бўйларига чиқиб, ҳамроҳини боғчадаги гулларнинг исми, учиб юрган қушларнинг навъи, катта оқар сувлар ва айниқса Раъно каби ёш қизчалар учун бу сувларга йиқилиш хав*

¹ *Кофия* — араб тили грамматикаси.

² *Наҳв* — синтаксис, *сарф* — морфология.

фи ва шунингдек, бошқа масалалар билан уни таништи-
рар, кўчада ўлик кўтарганларни кўрса, бирорта бола-
нинг отаси ёки онаси ўлганлигини сўзлаб, бунинг орқа-
сидан: «Менинг ҳам онам ўлганда, ўшандай қилиб кў-
тарган эдилар... Мен ҳам шу боладек мазорга йиғлаб
борган эдим», деб қўяр эди. Раъно ҳам Анварнинг сўзига
диққат билан қулоқ солар ва кўпинча ҳисобсиз савол-
лар билан уни кўмиб ташлар, лекин Анвар зерикмас,
ҳар бир сўроққа жавоб бериб, Раънони қаноатланти-
ришга тиришар эди.

Анвар ёш бўлса ҳам жиддий ва кичкина мияси му-
ҳокамага қобил, бошқа кишилар устига тушган бахт-
сизликдан ҳам мутаассир бўлувчи эди.

Бола чоғиданоқ энг яхши кўрган нарсаси гулзор ва
ундаги гуллар эди. Махдумнинг оиласига келиб тура
бошлагандан сўнг, боғчанинг гулзор қисмини ўз идора-
си остига олди. Гулларни сугориш, ўтларни юлиб, тоза-
лаш вазифаларини ўзи бажарди. Гуллардан ҳеч кимга
уздирмас, бир боланинг узиб олганини кўрса, ўзи хафа
бўлганидек, болани ҳам хафа қилар эди. Болаларнинг
дарағи билан ҳар кимнинг уйида бўлган янги гуллар-
дан кўчат ва уруғ олиб, йилдан-йилга гулзорни бойит-
ди. Ёз кунлари келса, болаларни капалак ва олтинқўн-
ғиз тутиб келишга буюрар; қийнамай, озор бермай за-
ҳасиз капалак тутиб келганларга сабоғини ўқитиб
қўйиш билан мукофот берар, капалак ва олтинқўнғиз-
ларни гулзорда учуриб юборар, агар улар гулларга қў-
ниб қолсалар, ўзида йўқ севинар эди. Шунинг учун ак-
сар ёз кунлари махдумнинг боғчаси оқ, нимранг, ола-
зангор, малла-ложувард ва бошқа тус капалакларнинг
ялт-юлт учушлари билан алоҳида бир кўринишга кирар,
Анварнинг ўқишдан бўшаган кезлари гуллар ичида за
шу капалаклар орасида кечар эди.

Анвар ҳар ким учун сеvimли ва хушмуомаласи бар-
чага баравар эди. Аммо, айниқса хуш кўрган кишила-
ридан биринчиси Раъно ва иккинчиси мактабдаги шо-
гирдлардан сабоқдош шериги Насим исмли бола эди.
Насим билан Анвар жуда яқин дўст, бир-бирини ан-
гловчи сирдош ўртоқ эдилар. Гарчи Насимнинг отаси
Қўқоннинггина эмас, бутун хонлиқнинг танилган киши-
ларидан ва икки боланинг синфий айримликлари ер
билан кўкча бўлса-да, лекин ёш дўстлар бунинг фарқига
етмаслар, Насим «хоннинг мирзобошисининг ўғлиман»,

деб ҳаволанмаганидек, Анвар ҳам «Салим бўёқчининг еtimi, Солиҳ махдумнинг асрандисиман» деб андиша қилмас эди. Бу икки бола бир жойда суҳбатга киришсалар, четдаги бир киши Анварни йиртиқ бўз кийимлар ичида ва Насимни шоҳи адраслар билан фарқ ҳолда кўриб, албатта «бу гадойвачча билан бекваччанинг ўзаро нима муносабатлари бор?» деб таажжубланар, лекин дўстлар ҳали бунинг айирмасини идрок қилмаслар эди.

Аксар жумъа кунлари махдумдан изн олиб, Анвар шу ўртоғининг уйига борар, кечгача Насим билан «суҳбатлашиб» қайтиб келар эди. Анвар шу муносабат билан Насимнинг отаси Муҳаммад Ражаб пойгачининг илтифотига ноил ҳам бўлди. Насим ўртоғи Анварнинг етимлигини отасига билдириб, мажбур қилган бўлса керак, бир неча ҳайит мавсумларида Муҳаммад Ражаббек Анварга кийимлар ҳам берди. Бу илтифот икки дўстнинг алоқаларини бир-бирларига яна қаттиқроқ боғлади, айниқса, махдумнинг димоғини чоғ қилди. Зеро, Анварнинг Муҳаммад Ражаб каби бир кишининг ўғли билан дўстлашиши бир камолот бўлганидек, дўстликнинг ҳатто сарполар кийишгача бориб етиши махдумнинг назарида яна айни фазилат эди... Шу сарпо кийиш воқеасидан сўнг махдум Анварга бошқача қараб қолди ва ичидан «одам бўлатурган кўринасан», деб қўйди.

Бахтга қарши, бу дўстлик алоқаси узоқ давом этолмади. Бир кун орадаги дўстлик ипини ўлим яғмогари келиб узди. Насим ўн беш ёшлар чамасида чечак касали билан оғриди ва замонасидаги чечакдан эмлаш аҳамиятига тушунмаганлик, яъни хонлик жаҳолатига фажъе қурбон бўлди. Муҳаммад Ражаббек ва оиласи учун бу мусибат, албатта, оғир эди. Бироқ, улардан ҳам Анвар учун оғир бир ҳасрат бўлди. Ҳатто кўз ёшини марҳумнинг ота-онасидан ҳам кўпроқ Анвар тўкди десак, муболаға қилмаган бўлармиз. Уч кун мактаб ва махдумни унутиб Муҳаммад Ражаббек ҳовлисида туриб қолди. Ҳар оқшом Насимнинг қабри устида бир неча соатлаб йиғлаб ўтирди. Бу ёшнинг самимий чин дўстлиги ва ўртоғига садоқати ҳар кимни таажжубга қўйди.

Анварнинг биринчи мартаба марҳум дўстига атаб ёзган марсияси мотамлик ота-онани яна бўзлатган эдики, биз марсиядан бир неча мисрани қуйида келтирамиз:

Очилмай сўлса ҳар гул гунчаси пиру жавон йиғлар,
Эмас пиру жавон, балки ҳамма аҳли жаҳон йиғлар.

Ажал яғмоғари боғи зако ичра узиб занжир
Раҳмсиз эса маъсум лолаларни, чун хазон йиғлар.

Насимим кетди оламдин мени қайғу аро ташлаб,
Кўзимдин оқса хун ҳеч бир ажаб йўқ, чунки қон йиғлар.

Жаҳонда эрди танҳо мен етимга ҳамнишин, дилдор,
Ғарибликнинг диёрида адашган нотавон йиғлар...

Мулла Муҳаммад Ражаб пойгачи ўғлининг содиқ дўстига шу кундан эътиборан бошқача қараб қолди. Бир жиҳатдан, маъсумият, иккинчидан кўриниб турган истеъдод Муҳаммад Ражаббекни Анварга илтифот этишга мажбур қилди. Гарчи, Анварнинг юқоридаги марсияси болалик хархашасидан иборат эса-да, яна унинг истиқболидан хабар олиш учун яхши мезонлик вазифасини ҳам ўтар эди.

Мулла Муҳаммад Ражаббек аввало ўз илтифотини Анварнинг марсиясидан бир байтни Насимнинг қабр тошига олиш билан бошлади. Сўнгра Анварнинг «дунёда мен етим ўртоғингга танҳо сирдон ва дилдор (кўнгил кўтарувчи) эдинг. Бу кун мен сендек дўстдан айрилиб, яна ғурбат диёрида нотавон йиғлайман!» деб афсус ва надомат қилишига қарши, яъни Анварнинг етимлик ва ғариблигига йўл қолдирмаслик учун, мулла Муҳаммад Ражаббек ўғлининг содиқ дўстига ўз оталигини кўрсатмакчи бўлди.

Анвар уч ҳафтагача хатми қуръон кечалари Муҳаммад Ражаббек уйига келиб турар эди. Охирги хатми қуръон кечаси Муҳаммад Ражаббек Анвардан аҳвол сўради:

- Домлангиз саломатми?
- Шукур.
- Уқишингиз яхшими?
- Бирмунча.
- Домлашинг уйида турасиз?
- Тақсир.
- Сиқилмайсизми?
- Йўқ.
- Илми ҳисоб ўқиганингиз борми?
- Йўқ, тақсир.

— Домлангиз илми ҳисобни билурмикин?

— Билмаслар, деб ўйлайман.

— Агар мен бир домла тайин қилсам, ҳисоб ўқий-сизми?

— Устозим рухсат берсалар, албатта ўқийман.

— Хўп... бўлмаса эрта кечга домлангиз шу ерга келиб, менга учрашсин!

— Хўп, тақсир.

Эртаси кун махдум келди. Муҳаммад Ражаббек махдум билан сўзлашиб, Анварни ўрда хизматига олиш фикрида бўлганлигини, бунинг учун арабча, форсчадан яна ҳам чуқурроқ маълумот олиши лозимлигини ва ҳисоб ўрганиши кераклигини айтди. Махдум Муҳаммад Ражаббекнинг Анварга бунчалик марҳамати учун бир оз шошиб қолса ҳам, лекин бу меҳрибончилик сабабига яхши тушунганлиги жиҳатидан аввало бекнинг етим-парварлигини, сўнгра Анварнинг зако ва истеъдодини мақтади. Анварни одам қилиш йўлида чеқкан ўз машаққатларини ҳам шикоят йўсинида сўзлаб чиққач, бу кунларда эҳтимоми том билан Анварга форс ва арабийдан дарс бериб турганини ва алҳол ҳам Анвар форсча тазкира ва таҳрирлар ёза олишини баён қилиб, неча хил узрлар ичида ўзининг илми ҳисобдан баҳрасизлигини билдирди, яъни Анварнинг илми ҳисоб ўрганиши учун бошқа муаллим керак бўлур, деди. Муҳаммад Ражаббек бу тўғрида ўзи домла топмоқчи бўлиб махдумга рухсат берди.

15. МАХДУМНИНГ БАХТИ

Шу кундан бошлаб Анварнинг ҳаётида янги саҳифа очилади. Яъни махдум Анварга илгаригача — истиқбол қоронғу бир етим, деб қарамай, балки Анвар каби ўз ўғли бўлмаганига ўкина бошлайди. Дарҳақиқат, унинг ўқинишига арзийдиган чигил масалалар ҳам туғиладир, масалан: Анвар ўрда хизматига кириб қолса, ойига беш тилло, ўн тилло нақдина даромад қилиб турса, бу маблағлар...

Шундай истиқболдаги бу «маблағлар» масаласи махдумнинг ичини ари бўлиб талайди. «Ўн ёшидан бери ўқитиб, едириб, кийдириб келаман; албатта, даромад меним ҳаққим бўлур», деб ўйласа ҳам, бу ҳукмидан

ўзи унча рози бўлинқирамайди. Ҳар ҳолда масала чигил эди.

Моҳлар ойимнинг Раънони Анварга бериш тўғри-сидаги «бемаъни, аҳамиятсиз» сўзлари ўша вақтларда махдумнинг энсасини қотирган бўлса, ҳозир шу ҳақда чинлаб ўйладигина эмас, балки «ҳалигидек Анварнинг бахти очилиб кетса, нима маломати бор. Етимлик айб эмас, инсон учун фазлу камол лозим, кулиб турган бахт ҳожат, наслу насабнинг ҳеч аҳамияти йўқ. Раънонинг ҳуснига ҳар ким ҳам таҳсин қилур; Анвар албатта йўқ демас... Бу борада мол ва жонни бир қилишдан бошқа маслаҳат йўқ!» деган қарорга дафъатан келиб қолди. Бундан бирор ойлар илгари Нигор ойимга: «Анвар ба-логатга етаёзди. Сен билан Раънога шаръан номаҳрам, ундан қочишларнинг лозим!» деган бўлса ҳам, бу буйруқ ҳозиргача амалга ошмаган эди ва бундан кейин ҳам амалга ошмайдирган бўлди. Зеро, махдумнинг фикрича Анварга оғир туюлиши эҳтимоли бор эди...

Анвар Муҳаммад Ражаб пойгачи тарафидан белги-ланган бир муфтида ҳисоб, иншо (таҳрир) қондаларини ўргана бошлади. Махдум ҳам жон олиб араб ва фор-сийдан таълимни кучайтирди. Анвар бир йил ичида ҳи-соб ва иншо қондаларини ўрганди ва бошқа дарслари-да ҳам яхши муваффақият қозонди, ҳам шу кўкламдан эътиборан ҳар кун ўрдага бориб, Муҳаммад Ражаб мунший қўл остидаги мирзолар ёнида дафтардорлик, номанавислик усулларини тажриба қила бошлади. Бир йил чамаси маошсиз тажриба кўрди. Шунда ҳам ҳафта сайин Муҳаммад Ражаббек ўз киссасидан уч-тўрт тан-га чой пули бериб турар эди. Анвар шу арзимаган уч-тўрт тангани ҳам махдумнинг қўлига келтириб берар ва ҳафта сайин ўзига устозининг умидини каттароқ боғла-тиб борар эди.

Анвар бир йиллик тажрибада ўрдадаги дафтардор-лик, форсча ва туркча номанавислик¹ ҳунарларини та-моман деярли ўрганиб тажрибалик мирзолар қатори-га кирди. Сармуншийнинг оғзидан чиққан маънони тартибга солиб нома, ёрлиғ ёки бошқа бир тазкирани таҳрир қила олар, мирзолар жумлани галат ифода қи-либ, сармуншийдан аксар табеҳ эшитганларида, Анвар бундай танбеҳга жуда сийрак учрар эди.

¹ Дафтар ва номаар ҳар икки тилда юритилар эди. (Автор).

Иккинчи йилдан бошлаб етти тилло моҳона билан маошлик мирзолар қаторига ўтди. Моҳонадан ташқари солиқлардан ҳам дархонлик қоғози олди. Солиқлардан дархонлик махдумнинг рўзгорига катта енгиллик эди. Чунки сўнгги йилларда хонлик томонидан халқ устига тушган ва тушиб турган солиқлар беҳад ва тўлаб бўлмаслик эдики, бу ҳақда келаси бобларимизда сўз бўлар. Шу хурсандлик баробарида биринчи ойнинг етти тиллоси яхлит ҳолда махдумнинг қўлига тегиши гўё тўй устига тўй эди. Домланинг етти тиллони олгандаги ҳолини тасвир қилиш, албатта қийиндир; кўзлари ғилайлашган, афтида қизиқ ўзгариш кўрилиб, оғзининг танопи узоқ саёҳатни ихтиёр қилган — «ҳабба, ҳосилинг дуруст, Анвар болам, лекин пулга эҳтиёт бўл, бўтам!» деган эди. Етти тиллонинг қўлдан чиқиш хабари Нигор оймнинг қулоғига етишгач, Анвардан ранжиди — «ҳамма пулингни домлангга чакки берибсан, Анвар; уст-бошингни, кўрпа-ёстигингни, ортиб қолса Раъно укаининг устини тузатишинг керак эди. Домланг туфлаб тугишдан бошқани кошки билса!» — деди.

Махдум етти тилло «нақдина»ни олиб қанча шодланган бўлса, ўшанчалик ташвишга ҳам тушди. Унинг фикрича, замона ёмон, бузуқилар бениҳоят; мумкинки, Анварни ўзидан айратиб, оғзи ошга етганда, бошини тошга тегдирсалар... Раънони Анварга никоҳлаб бошини боғлаб қўяйми, деб ўйлади. Бироқ, Раъно ҳали ўн бир ёшда эди. Иккинчи кун Анвар ишдан қайтиб келгач, махдум уни боғчага олиб кирди. Боғчадан кунгай ҳам кўрак бир ўринни кўрсатди:

— Ана шу ерга сенга атаб бир уй, бир айвон, ошхона ва ахтаҳонаси билан иморат солсам дейман... Ҳабба, Анвар? — деб сўради. Анвар кулди:

— Иморатга эллик тиллодан кам пул етмайди. Меним бўлса бир пулим йўқ. Бўлатургани ҳам фотиҳа бергунингизча албатта сизники ва оймларники! — деди.

— Ҳабба... ҳимматингга! — деб юборди махдум, — албатта-ку, шундай ва лекин ўша пиятларингдан кейин боягидек алоҳида пул йиғсанг дейман-да... Албатта, бу гап уч-тўрт йилсиз эмас-да!

Шу вақт Раъно нарида бола кўтариб турар эди. Махдум Раънони ўз ёнига чақириб, унга ҳам ҳалиги ўринни кўрсатди:

— Ҳабба... мана шу ерга Анвар акангга уй солиб берамиз, Раъно. Бу сенга қалай ўхшайди, қизим?

Раъно отасининг сўзига тушунмади:

— Анвар акамнинг ётатурган меҳмонхонаси бор-ку! — деди.

— Хе-хе-хе, боласан, қизим, боласан! — деб кулди махдум, — Анвар аканг тоқай меҳмонхонада ётади дейсан. Ахир бир кун уйланади, бамисоли сен бўлсанг эрга тегасан... Ахир уй керак-да, қизим!

Бу сўздан Анвар қизариб кетди. Раъно Анварга қараб олди ва дадасига аччиқ қилган каби бурлиб ичкарига жўнади. Махдум Анварга усталик билан бир маънони англатиб, таъминот берганидек, бузуқиларнинг васвасасига қарши дам ҳам солган эди... Бу дам солиш Анварга ҳам таъсирсиз қолмади. Шу кунгача Раънонинг ёш, маъсум ҳуснига умидсиз қарайтурган бўлса, бундан кейин унга умид ва истиқболнинг ширин хаёллари билан термулатурган бўлди.

Махдум ўзининг чеккан ташвишида ҳақли бўлиб чиқди. Анварнинг теварагида «холис» маслаҳатгўйлар ҳам кўринишиб қолдилар. Айниқса бу «холис»лардан бири поччаси эди. Поччаси етти тилло дарагини эшитиб энтикди. Эрининг тазйиқи остида Нодира ҳам кенгашга турди.

— Поччанг, бизнинг ҳовлига келиб турсин, ўзим уйлантириб қўяман, дейди.

Анвар бошқаларнинг кенгашига қулоқ солмаганидек опасининг сўзига ҳам илтифот қилмади. Махдум жавоб бермагунча бу уйдан кетмаслигини билдириб, фақат поччасига ёрдам бериб туриш ваъдаси билан опасини тинчитди.

Анвар иккинчи ой маошидан уч тиллони ўзида қолдириб, уйга кийим-кечак олиш учун изн сўраган эди, махдум «шу иш чакки-да, болам. Хайр, бундан сўнг шу номаъжулчилик бўлмасин!» деб аранг кўнди. Нигор ойим эса Раъно ва ўзига кийимликлар сотиб олди. Нигор ойим шолпар, Раъно атлас кийдилар.

Нигор ойим Анварнинг пинжига кириб олиб, ўз йўлига сола бошлади. Маошининг ҳаммасини махдумга бермасликка, шунга ўхшаш каму кўстларга ҳам яратиб туришга ундар эди. Анварнинг андишасини рад қилиб, «Ҳар қанча берсанг ҳам дадаси ола беради. Лекин берганигни сен билан бизга миси ҳам юқмас. Шундай бўл-

гандан кейин, ишни ўйлаб қилиш керак!» дер эди. Чунки Нигор ойим эрининг Анварга қаттиқ ботина олмаслигини сезар эди. Шундай бўлса ҳам Анвар етти-саккиз ойгача топганини махдумга бериб, дуосини олиб турди. Лекин махдум шунчалик даромад билан ҳам эски табиятини бир зарра ўзгартмас, ҳамон эски тос, эски ҳаммом: ҳар кун суюқ ош, худо ёрлақанган кун озодликнинг палови, шунда ҳам Анвар кеч келиб совуган ошни ер, уйда иссиқ нон ёпилмас, ҳамиша панжшанба кун йиғилган нон суви қочиб, тарақлаб келаси панжшанбагача кафолатни ўз устига олар эди. Бора-бора Анвар ҳам бу ҳолдан сиқилиб, Нигор ойимнинг кенгашича иш қилмоққа мажбур бўлди. Олтин бериб қуруқ дуо ва миннатдорчилик олишдан, дуосиз еб-ичишни аъло кўрди. Уйга гўшт ва бошқа масаллиқ олиб бериб, хоҳлаган таомини буюриб турди; ўзи яхши кийинганидек, Нигор ойим, Раъноларни ҳам яхши кийинтирди. Нодира опасига, жиянларига кийимлар олиб берди; икки тиллони Марғилонда оғриб ётган Моҳлар ойимга совға-салом қилиб юборди.

Бу ўзгариш махдумни довдиратиб қўйди ва қўрқа-писа «бу ой харожатлабсизми, болам?» деб сўраган эди, Анвар «кам-кўстларни тузатиб олдик» деган жавобни берди. Иккинчи ойда, кўрпа-ёстиқларни тузатиб, махдумнинг кўзи тўрт бўла бергач, икки тиллолик «холис» дуо ҳам олиб қўйди. Лекин махдум бу ҳолдан анча шошган эди. Бирор шайтон йўлдан оздирдими, деб астафирулло ўқир эди. Анварнинг эскича очиқ юз билан муомала қилиб фақат «нақдина» важҳидангина дам бўлиб қолиши, топганини «бемаза» овқатларга, кийим-кечак ва бошқа «беҳуда молояъни»ларга сарф қилиши махдумни кўп тангликка солган эди.

— Бўтам Анвар, — деди бир кун махдум, — дунё деган кўп ноёб нарса; кишининг бир куни бўлса йиғлаб-сихтаб ўтиб кета беради, илло, зар қадрига етиш керак... менда бўлса ўзингда тургандек гап, болам!

Бундай «муассир» насиҳатлар ҳам Анварга кор қилмади. Чунки у, Нигор ойим ва Раънолар билан бу тўғрида қатъий битишиб қўйган эди. Шу билан бирга махдумнинг ойлик вазифасини икки тиллодан ҳам камайтирмади. Инсон ҳар нарсага қобил... бора-бора махдум шунга ҳам қаноат қиладирган бўлиб, ҳисоб-китобни эсидан чиқарди. Бироқ, ой сайин икки тиллони олганда «қолгани» тўғрисида бир оз юраги ачишиб қўяр эди.

16. ХОННИНГ ИЛТИФОТИ

Девонда расмий мирзо бўлишининг учинчи йилида Анвар жуда катта эътибор қозонган эди. Айниқса, туркий таҳрирда мирзоларнинг ҳар бирисидан устун: чиройли услуби, осон таркиб ва ифодаси бор эди. Буни мирзолардан бошлаб сарой шоирлари, сарой муфтилари, бош мунший Муҳаммад Ражаббек, ҳатто хоннинг ўзи ҳам эътироф қилар эдилар.

Худоёр муҳр босиш асноси ёзилган ёрлиқ ва номаларни ўқитиб эшитар, муншийларнинг эшитилмаган араб ва форс сўзлари орқали тўқилган ярим туркий жумлаларига аксар вақт тушунмас: «Эналаринг арапқа текканма!» деб мирзо, муфтиларни койир эди. Аммо, Анварнинг ёзган ҳар бир жумласини мусиқа каби роҳатланиб, тушуниб тинглар ва «шу бола бариларингдан ҳам ўқигонроқ чиқар!» деб мирзоларнинг юрагига ўт ёқар эди.

Муҳаммад Ражаб мунший кейинги кунларда муҳим тазкиралар таҳририни Анварга топширадирган бўлди. Ўзи бирор жойга кетадирган бўлса, девон идорасини Анвар қарамоғига қолдирар, ҳар бир тўғрида ҳам бошқалардан кўра Анварга ишонар эди. Зеро, Анвар ҳар бир ишни тўғри ва холис адо қилар, вазифасидан ташқари ишларга киришмас, оладирган маошидан ортиқча тамаъга тушмас эди. Бу ўринда Анварнинг бир хусусиятини атайноқ ёзиб ўтишга бурчлимиз: рус истибдод идораси ёнидаги мусулмон қозихоналари ва улардаги мирзоларни ҳар ким хотирлайди. Уша мирзоларнинг унар-унмасга «қалам учи» сўрашлари, кичкина ишни улғайтиб мазана чиқариш ҳаракатлари ҳам бизга маълумдир.

Шу қозихона мирзолари, баайни ҳикоямизнинг мавзуи бўлган Худоёр саройи муншийларининг кичкина нусхалари эдилар. Хонга ёзиладирган арзи-додлар сарой мирзоларидан ташқарида таҳрир қилинган бўлса, аксар вақт ишга ошмас эди. Яъни четда ёзилган ариза қабул қилинса ҳам, ариза эгаси қалам учини бегона қилгани учун аризани хонга ва сармуншийга кўрсатмай, йиртиб ташлар эдилар. Ариза эгаси натижа сўраса, «аризангизни саводсиз киши ёзган экан; жаноб илтифотсиз қолдирдилар» деб саводлик кишидан бошқа ариза ёздириб беришга маслаҳат кўрсатар эдилар. Ариза берувчи

иккинчи мартаба харажатланиб, сарой мирзоларининг ўзларидан ёздиришга мажбур бўлар эди. Бундан бошқа, бир-бирлари устидан хонга шикоят қилиш, ўзаро битмас адоват ҳам давом этиб, аксар бир-бирларининг тагига сув қуйиб турар эдилар. Яна аксарият мирзолар хоннинг хуфиялик хизматини ҳам адо қилиб, шахсий адоват ёки хонга яхши кўриниш учун фуқародан нечаларнинг гуноҳсиз қонига чўмилиб, мудҳиш фожиаларга ҳам сабабчи бўлар эдилар. Шунинг учун халқ айниқса, камбағаллар сарой мирзоларига нафрат билан қарар, улар ёнига яқинлашишдан қўрқар, иложсизликдан икки букилиб салом берар эди.

Лекин Анвар тамаъни, шайтанатни, адоватни айниқса, хуфияликни билмас, девонда ўзига топширилган вазифаларнигина адо қилар, алалхусус мазлумлар дондномасини хонга эшитдиришга ва яхши натижалантиришга тиришар эди. У ўзининг шу тўғрилиги соясида ҳамиша анови мирзоларнинг ишига билоқасд халал бериб, чиришни бузиб турар, ҳам шу ва бошқача сабаблардан уларнинг адоватига яхшигина ҳадаф ҳам бўлган эди. Бироқ, Анварнинг ҳомийси — Муҳаммад Ражаббек катта эътибор ва нуфзга молик, ҳам хонга инобатлик, шунинг учун мирзолар Анварга қарши ҳеч нарса қилолмас эдилар. Мирзолар орасида Анварга тиш-тирноғи билан қарши бўлган Шаҳодат муфти каби кекса мирзолар яшаганларидек, унинг истеъдод ва закосига холис мафтун бўлган Султонали каби мирзолар ҳам бор эдилар.

Шу йўсин Анвар тажриба йилдан ташқари беш сана саройда ишлаб келар эдики, бундан ўн беш кунлар муқаддам сармунший Муҳаммад Ражаб пойгачи бир ҳафтагина оғриб, вафот этди. Анвар ўзига самимий меҳрибон бўлган бир кишидан айрилди. Неча йиллардан бери Муҳаммад Ражаббекнинг ўлимини ёки бошқача бир фалокатини кутиб, ундан сўнг бош муншийликка ўзини чоғлаб турган Шаҳодат муфти хизмат билан қишлоққа чиқиб кетганлиги учун, муваққат равишда бош муншийлик вазифасини Анвар адо қила бошлади ва шу бир неча кун ичида Анварнинг бош мунший бўлиш шойиъаси юриб қолдики, ҳозирча бу тўғрида бир мулоҳаза айтиш қийиндир. Чунки бу мансабга интилувчи казо ва казолар, шоир ва фузалолар кўпдир.

17. АНВАРНИНГ АНДИШАСИ

Анвар Шаҳидбек билан махдумнинг сўзларига қарши мажҳул бир вазиятда бош қимирлатиб супага қайтди. Уларнинг чиқиб кетишларини кутиб тургандек ички эшикдан Раъно кўринди. Ҳар замон титраб, учиб кетишга ҳозир турган бошидаги сариқ атлас парчасини (рўмолини) бир қўли билан босиб ушлаган эди. Анвар Раънони шу ҳолда кўриб, супа ёнидаги очилган гуллар устида тўхтади. Раъно келар экан, ўпкалик кўз билан Анварга кулимсираб қарар эди. Келиб супа лабида турган бўш лаганларга тақилди.

— Бу кунги меҳмондорчилигимиздан рози бўлган ўхшайсиз, Анвар ака!— деди қайрилиб Раъно.

— Жуда рози бўлдим, — деди Анвар ва Раънонинг ёнига келди, — айниқса, сенинг қўлинг билан тугилган мантилардан жуда мамнуи бўлдим, Раъно!

Раъно лаганлардан қўлини олиб, тирсаги билан супага суянди:

— Менинг қўлим билан тугилган мантиларни қаёқдан билдингиз?

— Қаёқдан билдингиз?!— деб Анвар кулди, қўлида бир дона қашқар гули бор эди, — айниқса, сенинг қўлинг нимага теккан бўлса, мен ўшани дарров сезаман!

— Мен туккан мантилар қандай экан?

— Танимайди, дейсанми?

— Танимайсиз.

— Чоклари диққат билан чимтилган, тўрт бурчаги иккига қовуштирилган, дўндиқ... танимайди, деб ўйлайсанми? Мен нуқул сен туккан мантиларни танлаб едим...

— Мазалик эканми?

— Мазалик нима деган сўз! — деди Анвар, — мана шу қашқарнинг қизил гули, ёдингдами, биз бу гулни келтириб ўтқазган йилимиз пушти рангли бўлиб очилган эди. Икки йил ўтмай, қизил тусга кирди. Биласанми, бу нимадан?

Раъно Анварнинг жиддий қилиб берган бу саволига тушунмади:

— Офтоб қизартиргандир.

— Янглишасан, Раъно, — деди Анвар, — мен бу гулнинг қизариш сирини ҳам биламан, бунинг қизаришига ҳам сен сабаб, сенинг қип-қизил лабинг...

— Ҳазилни қўйинг, — деди шу гулдек қизарган Раъно, — Шаҳид семиз нима учун келган экан, сизни мирзобоши қилмоқчилар шекилли?

— Бу гапни қўй, Раъно, ишонмасанг ойнага қара, сенинг лабинг билан шу қизил гул ранги орасида фарқ борми, мана қара?..

Анвар томонидан лабига тегизилган гулдан Раъно ўзини олиб қочди:

— Ҳазил ўлсин... Сизни мирзобоши қилмоқчиларми?

— Мени ҳар бало қилмоқчилар... Лекин бўлмаган сўз.

— Нега бўлмаган сўз, шаҳарга овоза бўлган эмиш-ку?

Анвар орқаси билан сакраб супа лабига оёқ солинтириб ўтирди. Раъно боягича унинг ёнида супага суянди.

— Овоза ҳақиқат эмасдир.

— Шамол бўлмаса, теракнинг боши қимирламас. Балки сизни мирзобоши тайин қилурлар.

— Мени мирзобоши тайин қилсалар яхшими, Раъно?

— Яхшими, ёмонми мен қайдан билай?

— Ёмон, Раъно.

— Нега ёмон?

— Ифлос иш. Агар бошқа касб топсам, ўрдани бутунлай ташлаб кетар эдим.

— Ифлос иш?.. Сизнинг бек поччангиз ҳам шу хизматни қилар эди-ку?

— Мен бек почча бўлолмайман, Раъно. Ўрдадаги тўкилиб турган гуноҳсиз қонлар, доим теваракдан эшитилиб турган оҳу зорлар менинг юрагимни эзади, тинчлигимни олади. Яна мен мирзобоши бўлиб қолсам, бу оҳу зорларнинг, тўкилган маъсум қонларнинг ичида билфъел сузарман. Бу вақт менинг азобим бевосита бўлур. Балки бунда иштирок ҳам қилурман. Чунки хонга яхши кўришиш учун кўп ишларни унинг истагича кўрсатиш, зулм пичоғини қайраб бериш, шу мансабда узоқ яшамоқнинг асосий шартидир. Лекин мен бундай виждонсизлик учун яратилмаган ўхшайман. Мадҳу сано, олқиш ва дуо замирига яширинган зулмдан фарёд, ҳақсизликдан дод маъноларига малҳам бўлиш, албатта, менинг қўлимдай келмас. Чунки «соябони марҳамат» виждон кенгашига қулоқ солғувчи «аҳмоқ»лардан эмасдир. Дадангнинг феъли сенга маълум, Раъно. Дунёда «манфаат»дан бошқани кўрмайди. Менинг нима учун бу мансабдан қоч-

ганлигимнинг фарқига бормай, «куфрони неъмат қиласан, ойига фалон тилло» деб дафъатан қўрқоқлигимга ҳукм чиқаради. Даданга бояги узрларни кўрсатиш тошнинг қулоғига азон айтиш билан бир бўлгани учун, сукут қилдим. Агар орада бир киши бўлмаса эди, гарчи, бош мирзолик ҳозир бир хаёл эрса-да, ўшанда ҳам шу овозга бўйсунмас эдим, Раъно!

Раъно Анварнинг кўзига тўғри тикилиб, сўзини тинглади. Унинг тусида Анварга ачиниш вазияти бор эди:

— Яхши ният билан мирзоликни қабул қилсангиз, — деди, — аҳолидан ёрдам қўлингизни йиғмасангиз, шу ҳолда барча гуноҳ сизнинг бўйингиздан соқит бўлади, Анвар ака!

— Тўғри, — деди Анвар, — лекин гап бунда эмас, Раъно, мен шундай бўлишни тилар эдим. Бошқалар мен тилаганча қилмайдилар, биноан алайҳи, масъулият меним бўйнимдан соқит бўлди, деб тинчланиш мумкин эмасдир. Сен тамоман бошқача тушунган бир масала, сенинг ҳаракатинг ва истагинг аксича натижаланиб турса, руҳан эзиласан, виждонан азобланасан. Мана, асли мушкилот шу нуқтададир. Йўқса гардандан соқит қилиб қўйиш ҳар нарсадан ҳам қулай вазифа, аммо маънавий мағлубият оғир масала, Раъно!

Раъно Анварнинг мақсадига тушунди, шекилли, бир неча вақт жим қолди ва қаршисидаги йигитнинг ўйчан юзига бир-икки қараб олди.

— Демак, мирзобошилиқни қабул қилмайсиз?

— Агар топширсалар, қабул қиламан.

— Шунчалик мушкилот ичида?

— Чунки отанг буни мендан талаб қилади!

— Отамнинг қандай бийлиги бор?

Маъсум бу саволдан сўнг Анвар энтиқиб қўйди ва Раънони бир фурсат кўздан кечириб турди:

— Жуда катта бийлиги бор! — деб яна энтиқди.

Раъно қайтиб сўрамади. Гўё у ҳам бундаги бийликка тушунган эди. Секингина лаганларга қўлини юбориб, Анварга бўштоброқ қаради:

— Чой ичасизми?

— Кейинроқ ичаман.

Раъно лаганларни кўтариб жўнади. Атлас кўйлак ичида тўлқинланиб кўринган унинг латиф гавдаси алҳол Анварнинг кўз ҳадафи эди.

— Мен хуфтанга чиқмайман Раъно!

Раъно ярим йўлда тўхтаб, кулимсираган ҳолда Анварга қаради:

— Чиқарман!— деди.

18. ЖИЛОВХОНДА БИР ЖАНЖАЛ

Аср намози учун масжид жиловхонасига энди уч киши йиғилган эди. Жиловхонанинг тўрида ўтирган қора тўнли, ўттиз ёшлар чамасида рангсиз ва ёшлигига қарамасдан қуюқ соқолини баҳайбат ўстириб, бир бурдагина юзига от тўрва осган каби бир киши эди. Унинг ёнида бўз яқтак боғичини осилтириб, ҳандалакдек бўқоғи ўнг томоғини зийнатлаган ўрта яшар яна бир «ҳусни Юсуф» кўринар эди. Унинг қаторида ошловдек чўзиқ юзли, оқ бўз кўйлаги ердан тўрт эллик кўтарилиб, бўз салласи гардани аралаш ўралган учинчи нозанин ўтирар эди.

Булардан биринчи муҳтарам шу масжиднинг ёш имом ва хатиби Абдурахмон домла бўлиб, иккинчиси маҳалланинг ширин сўз ғийбатчиларидан Самад бўқоқ, учинчиси масжиднинг муаззини Шукур сўфи эди. Самад бўқоқ билан Шукур сўфи имом афандининг мулойимона, ҳам битта-битта айни мақомига чертиб ва қатор териб борган сўзига сомеъ эдилар:

— Ўрда ичида шунчалик оқил ва донолар тўлиб ётган бир фурсатда, таҳсил кўрмаган, нодон бир гўдакка бундай улуғ бир вазифа, валлоҳи аълам, топширилмас деб ўйлайман. Бу вазифани уҳда қилмоқ учун кўп гап керак. Аввало, ақли солим, сониян, таҳсили том лозим, ваҳоланки, сиз айтган йигит ўтган саналар Солиҳ маҳдумда савод ўқиб, биздан ҳижжа ўрганиб юрар эди. Баҳарҳол бу хабарга ақл бовар қилмайдир...

— Ҳа-а, тақсир,— деди Самад бўқоқ ва Шукур сўфини тирсаги билан туртди,— бу бола киму, ўрдага мирзобошилиқ ким. Зомонанинг зайили минан, баяғидек Маъмаражаб мирзобошининг ёрдамида ўрдага киришиб қоғон-да... баяғидек оппоққина бўлса Маъмаражаб ўз ёнига оғонда...

Имом бўқоқнинг сўзини тинглаган ҳолда, икки кўзини ерга қаратган эди.

— Юртнинг сўзига қараб айтяппан-да,— деди Шукур сўфи енгилган оҳангда,— ҳарчи бир неча кундан бери катта-кичикнинг оғзида шу гап.

— Кўпчиликнинг оғзини тикиб бўлардима, сўфи!

Самад бўқоқнинг бу сўнгги ғийқиллашида томоғи остидаги йўғон томирлари туртиб чиқди. Имом ҳамон икки кўзи ерда бўлгани ҳолда кичкина бошини қимирлатди:

— Урдадан бирор киши масхара учун хабар тарқатгандир!

— Ҳа-а, тақсир!

Шу ҳолда жиловхонага тўртинчи киши кириб келди. Буниси жиккак, қирқ билан элликнинг ораси, елкаси туртиб чиққан Сафар бўзчи исмли эди. Имомга салом бериб, сўфининг ёнига ўтирди ва сўзга бир оз қулоқ солгач, тушунар-тушунмас баҳсга аралашиб қолди:

— Иншоолло, шу йигит мирзобоши бўлар!— деди Сафар бўзчи суҳбатнинг руҳини билмаган ҳолда,— ўзи ажаб зукко йигит, фуқаропарвар бола; бўғони маъқул, а, лаббай, тақсир?

Имом ерга қараган ҳолда бошини қимирлатиб қўйди. Самад бўқоқ хўмрайиб Сафар бўзчига қаради:

— Э, э, акиллай берасан-да, Сафар!— деди бўқоқ,— биз нима деяпмиз-ку, сен нима деяпсан!

— Хўш, нима деяпсанлар?

— Овоза гап деяпмиз, мирзобошилиққа катта милла керак деяпмизаъ.

— У милла эмас эканми?

— Милла бўлса ҳам, хашаки миллалардан-даъ!

— Ашу ерга қоғонда чалғибсан. Самад,— деди Сафар бўзчи,— хат битишга келганда қўявер, камбағалга қайишқанини кўрсанг, ҳа, бўлди дейсан!

— Занталағинг кимга қайишақопти?

— Ҳаммага, ҳаммага!— деди Сафар,— мени ўзимга ҳам ёрдам қилди-да, яшағуринг.

— Ҳа-а, хўш?

— Бултур ана шу кезде,— деди Сафар энгашинқираб,— бозорга саккизта бўз олиб тушган эдим. Бирор-та мушқил иғво қилдими, закотчининг томоғи тақилладими, ҳарчи фалокат, қўлтиғимдаги бўзни ёппа олди, қўйди; «отанг яхши, онанг яхши, косибман, савдогар бўлсам уйим куйсин»... Асти қўйса-чи... Бир йиллик закотинг деб кўтарди, кетди. Қўлингдан нима келади, Самад, хафалигим ошиб, уйга қуруқ қайтдим. Майдачуйда кутиб ўтирган бола-чақанинг қути учди. Мол кетди — жон кетди, ишга ҳам қўлим бормайди. Энди бўлар иш бўлган десанг, юрак ачийди, дастмоя ҳам ғал-

такка чиқадиган. Арза-парза битдирсамми, дейман. Кўчада унга-бунга кенгаш солсам, арзаси маъқул дейишди. Шу яқинда, ўзи ўрдада турадиган бир арзачи бор эмиш. Кетган устига кетган, деб дўкон теги яримта бўз бор экан, қўлтигимга тиқиб олдим. Ана шу тобларда сўроглаб арзачи мирзоникига борсам, ҳозир ўрдадан келиб, энди тўнани ечиб турган экан. Ёш, навқирон йигит, салом, алик, «хорма», «бор бўл», «шундай, шундай гап; бир парча арза битдирсам, деб келган эдим». Урдаликка гап уқдириш қиёматдан қийин, тақсир. Лекин бу йигитда гаврлик сиёқи йўқ, Шукур сўфи. Гапга қониб олиб, қулоқ қоқмай «хўп». Арзанинг бир ерига закотчининг оти тушар экан, неча қайта сўраса ҳам билмадим, ундан кейин афти-башарасини уқдириб эдим, тусмоллаб биттасининг отини ёзди, чоғи. «Энди кета беринг, арзани ўзим топшираман», деди. Жовопини ҳам икки кундан кейин ўзидан олар эмишман...

— Манави осонлиқни қаранг, тақсир. Дуо қилиб қалам учисига бўзни узатдим, олмайди. «Ёпирай, озсиндиёв, қурғур» деб қўрқдим. «Ариза ўринласа яна хизмат қилармиз, мирзобоши». Яна йўқ, «тоза фалокат бости» деб турсам, «арзага ҳақ олмайман; бўзингни олиб кетавер»— дегани экан. Барака топкурни қаранг, тақсир. А, шундақа одам ҳам бўладими, Самад оға, «Олтин олмасанг дуо ол» деб қўлимни очтим. Ҳа, энди буни кўяверинг. Эртаси кечқурун гула тўғрилаб ўтирсам эшикни биров тақиллатади. «Ҳа, келаверинг». Дўконхонага бўз қўлтиқлаган бир киши кирди:

— Сафарбой сизми?

— Ҳа, биз.

— Арза берганмидингиз?

— Берган эдим.

— Отангизнинг оти нима?

— Маматбой.

Қўлтиғидоғи бўзни олдимга ташлади. Худди кечаги бўзларим; таппа-тақ саккизта.

— Бўзларингизни олдингиз?

— Ҳа, олдим.

— Хайр.

— Хўш.

Бу яхшилик арзадан ҳам бурун мирзобошидан бўлди, деб ўйладим. Болаларнинг кенгаши билан, икки бўзни кўтариб, шом пайтида мирзонинг уйига бордим.

Чақирдим, чиқди. Миннатдорчилик билан икки бўзни узатдим; асти олса-чи. «Яктакка бўзим бор, кетаверинг», дейди. «Сотиб пулини берайми», десам, «пулим ҳам кўп» дейди. Ақалли биттасини ҳам олмади. Яна дуо қилиб, бўз билан қайтдим. Фаршта ҳам шунчалик бўлар, деб ўйлаб қолдим, Шукур сўфи! А шундай, йигит мирзобоши бўлмай ким бўлсин, Самадбой! Кўпни дуоси кўл деганлар; ишонмасанглар ана тақсиримдан сўранглар!

Ҳикояни эшитиш асноси имомда бир ғижиниш вази ят бор эди. Ҳикоя битгач, заҳарханда билан Самад бўқоққа қаради, дами кесилаёзган бўқоқ бундан руҳланди.

— Ёлгонни ҳам ямламай ютадигон бўлибсан-да, Сафар, — деди бўқоқ.

Сафар бўзчи тўсиндан ўзгариб кетди. Ранги ўчинқиради:

— Азбаройи худо, қасамми?

— Иккита бўзни икки қўллаб оборсанг, — деди Самад бўқоқ, — қайси аҳмоқ олмай қайтарар экан? Ёлгонни сал киши ишонадигон қилиб гапириш керак, Сафар!

— Азбаройи худо, олмади! — деди Сафар ва асабийланиб ўрнидан туриб кетди, — шу каъбатуллонинг ичида ўтириб ёлгон гапирган одам мусурмон эмас, кишининг қасамига ишонмаган ҳам етти мазҳабда мўъмин эмас!

Сафар аканинг астойдил аччиғланганини сезган имом орага тушди:

— Бундай яхшиликни ҳар ким ҳам қила олади, Сафар ака, — деди, — шунинг учун мирзобошининг қилгон яхшилигига мен ишондим. Аммо бизнинг баҳсимиз унинг бева-бечорага қилган яхшилиги тўғрисида бўлмай, бу одам ўрдадаги мирзоларга бошлиқ бўла оладими, яъни ўшандоқ катта ишнинг уҳдасидан чиқадими, устидадир.

— Баракалла, тақсир! — деди Сафар бўзчи турган еридан, — менга қолса, иншоолло, уҳдасидан чиқади!

Имом Сафар бўзчига тушуна олмай, бир оз тикилиб тургандан кейин сўради:

— Унинг уҳда қилишини сиз қаёқдан биласиз?

— Худой билдирса, биламан-да, тақсир!

— Хўш?

— Ахир, кўпчиликнинг дуоси кўл-да, тақсир!

— Кўпчиликнинг дуоסי кўл бўлса яхши,— деди имом,— аммо, бу хизматга унинг илми кофийми?

— Ковфи, тақсир, ковфи!

— Ахир, сиз кофийлигини қаёқдан биласиз?

— Ахир... ковфи эмаслигини сиз ҳам қаёқдан биласиз, тақсир?

— Ковфий эмаслигини мен шундан биламанки,— деди имом аччиғини ичига ютган ҳолда,— бундай мансабга минатурган киши Бухоройи шарифда таҳсил кўрмаганда ҳам лоақал Қўқон мадрасаларида ўқиган бўлиши керак, аммо сизнинг мирзобошингиз саводхонликдан бошқани билмайди.

— Билмаганини сиз қаёқдан биласиз, тақсир?

— Чунки мен ўз қўлимда ўқитганман... бир етим бола эди!

— Худонинг бериши, тақсир!— деди Сафар, ўйлаб-нетиб турмай,— жанобингиз Бухоройи шарифда неча йил ўқиб ниҳояти маҳаллага имом бўлдингиз... Худой бермаса шундай, тақсир. У бўлса мадраса кўрмасдан мирзоларнинг мирзоси бўлмоқчи; худой берса шундай, тақсир.

Сафар бўзчининг бу сўзидан имомнинг қонсиз ранги яна қонсизланган, оламинчоқ кўзи алланечук ҳолатга кирган эди:

— Аблаҳ одам экансан! — деди.

— Сиз ҳам аҳмоқ мулла экансиз!— деди Сафар бўзчи.

Имом газаби билан ўрнидан туриб Сафар бўзчига хезланган эди, уни Самад бўқоқ ушлаб қолди.

— Падар лаънат, одобсиз! — деди Самад, — домлага шундай сўзни айтадим-я?

Сафар бўзчи турган ўрнидан силжимади:

— Чўзма кекиртагингни, бўқоқ,— деди,— қани қўйиб бер-чи тақсирингни, ёқалашсин-чи мен минан! Андишанинг отини кўрқоқ қўйдингми?

Шукур сўфи ўрнида бақа бўлиб қолган, имом бўлса гўё ҳужум қилмоқчидек Самад бўқоқни итарар эди. Самад бўқоқ гийбатдан бошқа ишга ярамагани учун, имомнинг ёрдамига етиш чамаси йўқ эди.

— Шу адабсизлигинг билан,— деди Самад насихатомуз,— яна домланинг орқасида номоз ўқийсанми, Сафар!

— Ўқимасам қутуламанми сенлардан!

— Уқимасанг бор, жўна!!

— Ҳе... — деб сўкинди Сафар бўзчи ва жиловхонадан чиқиб жўнади. Унинг орқасича «падар лаънат, жоҳил» деб сўкинди имом ва илгариги ўрнига борди. Бир неча вақт учовлари ҳам сўзсиз ўтирдилар.

— Бир ит-да, тақсир, хафа бўлманг!

Имом жавоб бермади. Яна бир неча киши келиб қўшилгач, Шукур сўфи мезанага чиқиб азон айтди. Асрни ўқиш учун масжидга кирдилар.

19. ИФЛОС БИР МОЗИИ

Имомнинг табъи жуда сусланди. Шом ва хуфтаи асноларида ҳам ҳеч ким билан сўзлашмади. Сафар бўзчининг «Бухороини шарифда неча йил ўқиб келиб, ниҳоят маҳаллага имом бўлдингиз! Худой бермаса шундай бўлади, тақсир!» деган сўзи заҳарли ханжар каби унинг юрагида янгидан-янги жароҳат очар эди.

Дарҳақиқат, Сафарнинг бу сўзи имомнинг эски жароҳатини мудҳиш тузлаб ташлади. Бу жароҳат шу кунгача ичдангина фасодланиб юрган бўлса, бу кун Сафар бўзчи каби бир «бемаъни» бу ярани раҳмсиз суратда ёриб юборди. Самад бўқоқ ва Шукур сўфи каби бемазалар олдида имомнинг обрўсини тўқди. Бу бир ёқдан. Иккинчи тарафдан, Сафарнинг «у бўлса, мадраса кўрмасдан мирзоларнинг мирзоси бўлмоқчи...» жумласи яна дард устига чипқон. Яъни имомнинг ҳасад ўти тўрт томондан пуфланди, гўё икки олов ўртасида қолгандек бўлди.

Анварнинг бош муншийликка ярамайдиганлигини, илмсиз, фазлсизлигини нега бунча исбот қилишга тиришди? Сафар бўзчи каби бир «аблаҳ» билан баҳслашиб, ўзига нега бунча хафалик орттирди? Гарчи, Анварга холис қиймат бермоқчи бўлганида ҳам, буни Сафар каби илмсиз, нодон бир кишига тушунтирмоқ учун қандай ҳожат бор эди?! Бунинг сабабини сўзлашдан илгари имом афандининг ўтган тарихига бир оз кўз ташлаб олишга мажбурмиз. Чунки бусиз ўқувчимизни таъмин қилиш мумкин эмасдир.

Ҳозирги имомимиз — мулла Абдурахмон бундан йиғирма йиллар муқаддам, қисқагина, аҳамиятсизгина «Раҳмон» исми билан аталар эди. Абдурахмоннинг отаси уламо наслидан, аммо бу шараф нима сабаб биландир.

унинг отасига насиб бўлмаган, бироқ Абдурахмоннинг амакилари ота касбини ушлаб таҳсил кўрган жойлари Бухорода катта мударрислардан саналар эдилар. Абдурахмон ёш бола экан, отаси ўлиб, онаси ва ота томонлари тарбиясида қолди. Ун беш ёшларигача Солиҳ махдум мактабида савод ўқигач, мударрис амакиларидан Бухоройи шарифга келиб таҳсил қилишга даъват хати олди. Хатда Абдурахмоннинг бобо касблари уламолиқ эканини, шунинг учун бошқа касбларга уриниб умр зое қилиш абаслиги, ўз тарбияларида таҳсил кўриш лузими сўзланар эди. Бу даъват Абдурахмоннинг онасига ва бошқа яқинларига жуда маъқул тушиб, уни Бухорога жўнатиш қарорига келдилар. Абдурахмон ҳам истиқболидаги мударрис, муфтилик ширин хаёллари ичида Бухорога сафар қилди.

Катта амакиси Бухоронинг «Хўжа Порсо» мадрасасининг мударриси бўлиб, Абдурахмон шу кишининг тарбиясига келган эди. Абдурахмон силлиққина бола, мадраса муллабаччалари албатта шундай силлиқ болага ўч... Шунга биноан домла мударрис гарчи мадрасадан хужра бериш мумкин бўлса ҳам мазкур ишончсизлик мажбуриятида Абдурахмонни ўз меҳмонхонасига жойлаштирди. Шу ҳолда Абдурахмон таҳсил бошлади.

Домла мударрис «замона бузуқлигини» назарга олгани учун Абдурахмонни ҳалиги тўғридан жуда қаттиқ назорат қилар эди. Бироқ, домлаларнинг бундай бузуқликқа қарши бора олишлари мумкинми эди? Уларнинг ўзлари шу «маҳрам» балосига гирифтор, яъни бузуқликқа манба бўлатуриб ҳам яна «замона бузуқлиги»дан шикоят қилишлари ўша вақтлардаги «мадраса мантиқи»га ҳеч бир баҳссиз сига олур эдиким, бу тўғрида менга осила кўрмангиз. Кишининг боласини бузиш ҳар бир салласи муаззам, илми «фавқуллода» ўзи «варасатул-анбиё» саналган зотлар назарида ва виждонида маъфу, аммо ўз ўғлига бошқалар шундоғ ҳайвонликни қилладиган бўлса «замона бузуқ, эҳтиёт шарт!»

Шу йўсин домла мударрис биродарзодасини яхши эҳтиёт билан, ҳатто шомдан кейин дарвозага қулф солиб тарбия қилар, мадрасадаги оти ёмонга йиртилган хоҳ ёш, хоҳ кекса умуман, талабалар мажлисига яқинлаштирмас эди.

Киши аввало моххов, ёки пес бўлмасин; бўлдимн, бетдан бўлмаса — елкадан, қўлдан сув очмаса, оёқдан,

ҳар ҳолда оқараверади. Шунга ўхшаш жамият ҳам бир касал билан оғридими, унинг ҳар бир табақа, ёки син-фига, яна тўғриси фардига шу касал сироят қилмай қўймайди. Домла мударрис биродарзодасини мадраса муллаваччаларидан ҳар қанча эҳтиёт қилса ҳам, яна амният остида эмас эди. Мадрасадан ташқарида ҳам Абдурахмонни кўз остига олувчи «муллаваччалар» йўқ эмас эдилар, масала четларнинг кўз олайтиришига етганда, табиий, домла мударриснинг қўлидан ҳеч иш келмай қолди.

Домла назоратни эскича давом эттириб, хотиржам юрганда бир неча жувонбоз савдогарлар Абдурахмон билан алоқа қилиб қўйган эдилар. Домла мударрис арта-кеч Абдурахмонни кўз ўнгидан юбормас, хуфтондан кейин дарвозага қулф солар, Абдурахмонни меҳмонхонада ётқизиб, сўнгра ўзи ичкарига ухлагани кира; зиёфатга бориладиган бўлса, ўзи билан бирга олиб юрар эди. Яна шу ҳолда Абдурахмонни қандай қилиб буза олсинлар? Таассуф, бузган эдилар. Баччавозликка махсус ҳунар ва найранглар ижод қилган омилкор савдогарлардан бир нечаси «Абдурахмонча»ни йўлдан оздирган эдилар.

Домла мударрис хотиржам ичкарига ухлагани киргандан кейин меҳмонхонанинг кўча томон даричасига кичкина бир кесак тиқ этиб тегар, гўё ечиниб ётган Абдурахмонча бу ишорадан сўнг туриб кийинар ва секингина даричани очар, эшик очилгач кўчадан бир ўрим арқон тўп этиб меҳмонхонага ташланар эди. Абдурахмонча арқоннинг бир учини меҳмонхонанинг даричасига боғлаб иккинчи учига ўзи осилиб кўчага тушар, арқонни бўй етарлик қилиб яширгач нарида кутиб ўтирган «одам ўғриси» билан бирга базм ўрнига жўнар эди. У ерда бўлса беш-ўн «ошиқлар» Абдурахмончани келиши ош билиттифоқ «Бухоро амирлиги»га кўтариб амру фармонга итоат қилурлар:

«Мулло Абдурахмонжон, жаноби олий, гарам, аз сарашон гарам, балонгни олай!» каби мадҳу саноларга хўмилган «Абдурахмонча» ҳар бир ишни ўз тилагича юритар: Май учун соқий бўлар, заифона кўйлак, лозим ва бошига кокил кийиб ўн олти яшар қиз суратига кира; чойга лабини тегизиб «табаррук» қилар; дутор, танбурга йўрғалаб ўйинчи бўлар; бошидаги кокил билан «ошиқлар»ни раҳмсиз қамчилаб ситамгар ва золимга

айланар, энг охирда... Қисқаси бу бобдаги бор чорамиз учун ҳам ярарлик ҳолга келган, ёки келтирилган эди.

Уч йилча шу йўсин «ошиқлар» кўнглини овлаб келиб, бир кун сир очилиб қолди. Домла мударрис бу номусга чидолмай Абдурахмонни ўз уйдан қувлади. Абдурахмон тавба қилиб, домла мударрисдан лоақал мадрасада туришни сўради. Восита-васоит билан изн ҳосил қилиб, мадрасада истиқомат қила бошлади. Энди ишрат навбати мадраса жигар сўхталарига... Икки йил чамаси мадраса афроди орасида чандир каби саккиз тарафдан тишланиб юргандан кейин соқол-мурти чиқиб ҳусн сармояси заволга юз тутди ва кундан кун «бозор касадланиб» харидор озайди. Абдурахмон уч йил бўйи савдогарлар орасида «ахлоқ тузатган» бўлса, яна икки йил мадрасада туриб шу тузалган ахлоқни «камолотга» эриштирди. Шунинг учун анвойи эркаликка, неча хил мукаййифотка, ранг-баранг «иззат, ҳурматга» ўрганган кўнгли бу харидорсизлик балосига туз сепган ярадек ачир эди. Кўпни кўрган бу кичик бош баъзи уят найрангларга уриниб кўрар, масалан «вақтсиз чиққан» соқол-муртларини мўйчинак билан териб, ҳар кун ўн қайта ойнага қарар, янги харидор топиш мақсадида кун сайин бозор-раста, кўй-гузарлар сайрига чиқар эди...

Маълумки, «дўндиқчалар» аввало ақчаси кўп, бел оғриғи кўрмаган бойларга насиб бўлурулар. Улар зерикиб ташлагач, ўрта ҳол «ташна»лар домига тушарлар. Соқол-мурт чиқиб даванчиликдан хабар келгач, учинчи табақа, яъни бўйни йўғон, ғўлабурулар истифодасига кечарлар. Шунга ўхшаш бизнинг Абдурахмон ҳам мўйчинак ушлаган даврида шу учинчи табақа — чойхонанишин, тавкаргир ва бобойи банглар орасидан ўзига замин топди. Унинг бу учинчи давридаги аҳволини ёзишга қалам маъзурдир. Шу йўсин бу кейинги табақа орасида ҳам уч йил чамаси иш кўргач, ажойиб бир дунёдийда, мисли оз шалоқ, ҳамма шароитлари билан мадрасалик бир безори ва чапан ҳолда баччалик даври билан видолашди. Чунки, башара, нонга чумоли ёпишгандек соқол-мурт билан тўлиб, мўйчинакка сўз берарлик бўлмади.

20. ҲУШЕРЛИҚ

Энди Абдурахмон ўзининг яқин мазисида усти ширнига беланган от тезакдан бошқа бир нарса кўрмаганидек,

истиқболида ҳам эпақалик бир ҳол тасаввур қилолмас эди. Бир неча ойлар ниҳоятда руҳсиз, кайфсиз ва дарсига ҳам ҳавсаласиз давом этиб юрди. Гўё бу кунларда бениҳоят ичкиликдан сўнг бош оғриғи даврини кечирар эди. Шу йўсин кўп вақт руҳий хасталик кечириб, кутилмаганда жонланиб кетди. Яъни «Ақоид»нинг шарҳига яхши тушунишга енг шимарди.

Юқоридаги руҳ тушиш даврида у эндиги шуҳратни мўйчинак истеъмоли билан эмас, балки ақоид, шарҳ ва ҳавошй воситасида топмоқчи бўлган, яъни фарди ғоясига диний олимлик либосини кийдириш фикрига келган эди. Беш йил «ғоя» учун қаттиқ берилиб, рутубатлик ҳужрада захлаб, саломатлиги учун умр бўйи аримайдирган ориқлиқ, рангсизлик ортдириб йигирма саккиз ёшида «хатми кутуб» қилишга муваффақ бўлди. Беш йиллик ўзгаришдан сўнг домла мударрис Абдурахмоннинг эски гуноҳларини кечирган эди. Ўз ёнидан бирмунча сарф этиб, Абдурахмон учун хатм тўйи қилиб берди.

Мулла Абдурахмон Қўқон сафарига ҳозирланаркан, кўнгли Қўқонда ўзини кутиб турган уламолик шуҳратига, муфтилик, қози ва аъламлик мансабига ошиқинар эди. Унинг фикрича, Қўқондаги қариндош-уруғлари ҳам ёш олимнинг истиқболига ҳозирлик кўргандек эдилар.

Шу йўсин, ошиқлар ёр васлига ошиққандек мулла Абдурахмон ҳам ўз шаҳрига елиб-югуриб етди. У ўйлаганча истиқболга бутун Қўқон кўчиб чиқмаса ҳам, қариндош-уруғдан уч-тўрт киши, маҳалла кексаларидан иккита савобталаб чол дарвоза ёнида кутиб олдилар. Бу соддача истиқбол қилиниш Абдурахмоннинг Бухорода туриб қилган ширин хаёлига биринчи зарба эди. Уйга бориб тушди. Бир неча кунгача фотиҳахонлик, ҳордиқ чиқариш маросимлари давом этди. Лекин бундан ҳам қаноатлана олмади, билъакс, жини отланди. Чунки зиёрат қилувчиларнинг аксариси мертуқ-сертуқ қавму қариндошлар, узоқ-яқин кўз таниш мадраса талабалари ва бир неча маҳалла имомлари бўлиб, у кутган асосий моялар, яъни мударрис, пешволар, муфти-уламолар ва бек-бекзодалар, бообрў ашроф ва боёнлар зиёратчилар орасида ақалли кўз оғриғи учун ҳам кўринмадилар. Бу иккинчи зарба эди.

Зиёрат қилишга «қўли тегмаган» баъзилар узр мақомида ўз уйларига «махсус зиёфат» билан чақирарлар, деб кутди. Бахтга қарши, бу умид ҳам бўш чиқди. Бир

неча қариндошларининг титраб-қақшаб қилган зиёфатлари билан уйдан уйга ўтиб «неъматлар ичида сузиб юриш» хаёли ҳам «бир хаёл» бўлиб қолди. Бу учинчи зарба эди.

Бир ой ўтмай қавм-қариндошларининг ҳам зиёфатлари ниҳоятига етиб, бева онасининг туппасига қаноат этишга мажбур бўлиб қолди. Бухорода ўйлаганча, бирор мадрасанинг мударрислиги ёки бу топилмаганда мукаррирлигигина эмас, ҳатто нариги маҳалланинг имоматини олиш ҳам қийин келди. Ўзидан икки маҳалла нарида бўлган ҳозирги масжид имоматига тайин қилмоқчи бўлган эдилар. Бунга ҳам моний чиқди; мулла Абдураҳмон алҳол суннатни бажо келтирмаган, яъни, уйланмай, тарки суннат қилган кишининг имоматига нуқс бор, дейшиб, маҳалладаги баъзи тақводорлар эътироз қилдилар. Шундан кейин бир неча ёр-дўстлари, тўй чиқимини ўзаро устларига олишиб, уни уйлантириш фикрига тушдилар. Бухородаги «хаёллар» зеру забар бўлган ҳолда, мулла Абдураҳмон уйланиш шарти билан, ҳалиги маҳалла имоматига ўтди. Ҳозир шунчалик паст ишга ҳам бўйин эгиш зарурати бор эди.

Мулла Абдураҳмоннинг совчилари бошлаб Солиҳ махдумнинг қизи — Раъно учун бордилар. Чунки Раънонинг ҳусни бу даҳада машҳур, ундан кейин, Абдураҳмоннинг ўзи Солиҳ махдумда савод ўқиб юрган фурсатда ёш Раънони кўрган, учинчидан — ёш олим кекса домланинг қизига уйланса яна бир ҳусн бўлар эди. Айниқса, мулла Абдураҳмон ҳануз Раънонинг эрга берилмаганлиги хабарини эшитгач, бу тасодифни истиқболнинг хайрлик фоллари сирасига киритди. Раъно бу ўн йил ичида яна етилган бўлса керак, деб тўйни кутмаёқ унинг хаёлий сиймосини қучоқлай бошлади. Мактабдош домлаларга қараганда ўз илм ва мартабасини аллақанча юқори қўйганликдан, Солиҳ махдумнинг қулоқ қоқмай домод қилишига ишонар ва бу кунми, эртами, Раънони чиндан дар оғуш этиш учун ошиқар эди. Лекин тақдир бунда ҳам уни алдади. Совчилар Нигор ойимдан бўлмаган узрни олиб келдилар: «қизлари ҳали ёш эмиш, энди ўн икки ёшга кирган эмиш».

Мулла Абдураҳмон, хотинлар сўзига ишонмай, Солиҳ махдумнинг ўз олдига маҳалладан бир-иккита кексани совчи қилиб юборди. Бу совчилар ҳам яна аччиқроқ жавоб билан келдилар: «Солиҳ махдум қизини ўрдада мир-

золик қилатурғон Анвар исмлик бир йигитга фотиҳа ўқиб қўйган экан. Фотиҳа қилмаганда, албатта сизга берар экан, кўп афсус чекди!»

Бу жавобдан кейин Абдурахмоннинг дами ичига тушиб, ўз тақдирига лаънат ўқиди. Аммо кўнглида Раънони оладирган Анвар исмлик йигитга қарши бир кек туғилди. Бу жавоб чиндан тўғрими, найранги йўқми, деб ўрдада хизмат қиладирган Анвар отлик мирзони сўраштирди. Тўғрилигини билиш устига ҳатто бу Анварнинг кимлигини ҳам хотирлади: ўзи Бухорога кетар олдида Солиҳ махдумнинг мактабида ўқиб юрган ўша етим бола эмиш. Уч-тўрт йиллардан бери ўрдада мирзолик қилиб, неча тилло моҳиёна олар эмиш... Бу сўраштириб билишдан кейин Абдурахмоннинг ичи яна ёниб кетди; Бухорода хатми кутуб қилиб келган бир «олим», ақалли бир маҳалла имоматига хархашасиз ўтолмасин-да, унинг ҳаром тукига арзимаган бир бесавод етим ва баднажод исқирт ўрдадан фалон тилло вазифадор бўлсин ва шу туфайлидан Раъно каби бир қизни ҳам ўзиники қилсин; бу айниқса киши чидарлик гап эмас эди...

Мулла Абдурахмон бутун камолотини ишга қўйиб, имомат ва хатибликка шуруъ қилди. Ҳар кун қавмларига амри маъруф, наҳий анилмункар айтиб, хусусан, ҳар ҳафта жумъа кун амри маъруфни кенгроқ доирада юритиб, кўпларнинг кўнглини эритишга муваффақ ҳам бўлди. Изҳори фазл ниятида қилинган бу кўз бўяш кўпларнинг диққатини ўзига жалб этиб, ҳатто унинг амри маъруфини тинглаш учун жумъа кунлари чет маҳаллалардан оғиб, кишилар кела бошладилар. Бу муваффақиятдан чатнаёзган мулла Абдурахмон кучангандан кучанар, айниқса, орада хонга тегишлик ҳукуматдор беклардан кўришиб қолса, жаннат ва жаҳаннам устидаги масалани дарҳол хонга итоат, бекларга ҳурмат билан айирбошлаб олар эди. Ҳаммабоп бўлишга қараганда, айниқса, хонбоп бўлишга тиришар эди. Унинг бу жонбозлиги бошқа тўғрида бирор амалий натижага эришмаса ҳам, фақат бир важҳида ниҳоятда яхши самара берди. Унинг «дарёин фазли»га мафтун бўлган савдогарлардан бири қиз қарииндошини бериб ўзига куёв қилди. Яхши онлага куёв бўлганидек, шаҳардаги бошқа давлатмандлар билан ҳам алоқа боғлади ва уларнинг зиёфатлари воситасида баъзи мадрасаларнинг мударрислари, мукаррирлари би-

лан ҳам танишди, қисқаси, бир оз бурни кўтарилаёзди. Фақат энди ўрдага яқинлаша олса... Аммо ҳануз бу муяссар эмас-да.

Имомнинг кўнгли Анвар қаршисига озгина кирлиқ эканини ўқувчи юқоридан англади. Унинг кўнглидаги шу озгина кир Анварнинг кўтарилишидан тинчсиз эди.

— Нодон Анвар ўрдадан қувланиш ерида сармуншйлик маснадига минмакчи!

Холис муҳокама кўпинча муҳокама бўлиб қолади. Аммо ғаразли фикр аксар сўзлагувчини шарманда қилади. Шунга ўхшаш, мулла Абдураҳмон ҳам муҳокама-сига озгина ғараз аралаштириб, Сафар бўзчининг аччи ҳақоратига ҳадаф бўлди.

Шундай, у Анварга кекли эди. Шунинг билан бирга Анварга қарши амалда бир иш қилиш кучидан ҳам маҳрум эди. Балки сиз «энди имом афанди уйланиб олибдир, Раънога эҳтиёжи қолмабдир, бас, шу ҳолда кек сақлашга қандай мантиқ бор?» дерсиз. Бу жуда содда муҳокама. Аслда бу кек Раъно билан бошланган бўлса ҳам, ҳозирда доирани бошқача ушлаган. Масалан, дейсизми? Масалан, Сафар бўзчи жуда билиб сўзлади: «сиз шунча йил Бухорода ўқиб келиб, ниҳоят маҳаллага бир имом бўлдингиз, у бўлса...»

Битишга маҳкум бўлган кекни мана шу «неча йил Бухорода ўқиб келганлик, ёки Бухорога бормаса ҳам кимсан фалоний бўлганлик» сақлаб турар эди. Агар сиз содда бўлсангиз, масалага Сафар бўзчи каби қараб «худой берса шундай» дерсиз, яна гапга тушунмасиз. Абдураҳмон каби кишиларнинг табиатига тушуниш албатта қийин ва тушунмаган маъқул.

21. ЕРЛИФ БЕРИШ МАРОСИМИ

Ёрлифнинг кимнинг исмига ёзилганлигини эрталабда-ноқ ўрдада ҳар ким сезиб қолди. Девонда эски одатича ўз ишини қилиб ўтирувчи Анварнинг ёнига дам-бадам мирзо ва ғайри сарой ходимлари келиб, оҳистагина уни табрик этиб кетар эдилар. Анвар табрикларга илтифотсиз, оддий вазиятда, хонга эшитдирилиши зарур, атроф ҳокимларидан бу кун келган нома ва аризаларнинг муҳимини аҳамиятсизидан ажратиб, ҳудайчига топшириш учун тайёрлар, баъзиларини биринчи хонада олдида да-

во! қалам қўйиб дафтар устида ўтирган мирзо, муфтиларга ҳавола қилар эди.

Сармунший хонасида Анвардан бошқа яна икки номанавис бор эди. Бу иккиси қоғозга михлангандек гапсўзсиз савағич қаламни «қирр-қиррр» қоғоз устида юртиб турар эди. Бу қовоқ-тумшуғи осилиб кетганларнинг биттаси Шаҳодат муфти бўлиб, номзади хонга манзур қилинганлардан эди. Иккинчиси шоир «Мадҳий»нинг сармунший бўлишини орзу қилган Калоншоҳ отлиқ яна бир пешқадам мирзо эди.

Биринчи хонадаги ўн бешга яқин мирзолар ҳам турли вазиятда: Султонали мирзога ўхшаганлар ер остидан ёнидагисига кулиб муомала қилар ва баъзилари Шаҳодат муфти каби тўнни тескари кийиб олган кўринар эди. Анвар ёнидагиларнинг бу ўзгаришларидан сиқилгансимон, ҳар бир аризани кўриб чиқиш ораси уларга қараб олар эди. Қаршисидаги иккиси гўё мум тишлаган каби сўзсиз эдилар.

— Бу кундан мени мазох қилиб бошладилар,— деди ниҳоят Анвар,— гўё мен сармунший бўлар эмишман!...

Шаҳодат муфти савағич қаламини давогга бир-икки тиқиб олгач, кўзи қоғозда экан, жавоб берди:

— Бўлсангиз ажаб эмас...

— Йўқ!— деди Анвар ариза буклаб,— сиз қишлоқда бўлганингиз сабабдан келгунингизча ишлар тўхтаб қолмасин деб вазифамдан ташқари ишларга уриндим. Эртдан бу вазифани ўзингиз олингиз, тақсир, мен бу мазохларга чидай олмайман!

Шаҳодат муфти қарийб бутун кўкрагини ёпган баҳайбат мош-гуруч соқолини қалам билан таради:

— Мазох бўлмаса керак,— деди билинтирмайгина энтикиб,— алҳол ёшсиз, муҳофазангиз бутун, зерикиш сизнинг учун айб бўлади... Биз энди бу ишни кўп қилиб верикканмиз!...

— Албатта!— деди муфтининг ёнидаги Калоншоҳ мирзо, кўзини қоғоздан олмаган ҳолда,— мазохларга қулоқ солиш керак эмас!

Анвар, табрикларни бир қадар ҳақиқатга яқин кўрар эди. Аммо уларга «мазох» деб таъбир қилиши, ўзини маълум ўнғайсизликдан қутқариш ва уларга ҳам енгиллик бериш учун эди.

Бироқ Калоншоҳ мирзонинг кейинги сўзи яна уни

эзиб, очикдан-очик бўлган бу адоватга қарши қандай муқобала қилишдан ожиз келди. Шу ҳолда биринчи хонанинг даҳлизидан ҳудайчи¹ кўринди ва турган жойидан Анварни чақирди:

— Мирзо Анвар!

Анвар, ҳудайчи учун ажратган аризаларни қўлига олиб ўрнидан турди:

— Аризалар тайёр... Ҳузурингизга чиқармоқчи бўлиб турган эдим!

Ҳудайчи бошини чайқади:

— Аризаларни ҳозирча қўйиб турунгиз,— деб ерга ишорат қилди, — ўзингиз мен билан бирга келингиз!

— Қаёққа, тақсир?

— Ҳузури муборакка!

Мирзолар бир-бирларига қарашиб олдилар. Шаҳодат муфти бўзрайиб ҳамроҳига қаради. Анвар эса қўлида аризалари билан ҳайрат ичида эди. Даҳлизда уни кутиб турган ҳудайчи яна танбеҳ қилди:

— Мен сизга айтаман, Анвар!

Анвар, қўлидагини ўз жойига қўйиб ҳудайчи орқасидан чиқди.

Хон тахтда эди. Унг тараф курсида Абдурахмон офтобачи² ва сўлда шоир мулла Ниёз домла қўл бoғлаб ўтирар эдилар. Биринчи хонадан Худоёр ҳузурига кирадирган эшикнинг икки ёнида ойболта кўтарган икки жаллод сурат каби қотганлар, улар қаторида хон улуғлари — аён ва сарой беклари чизилишиб ўтирганлар эди.

Ҳудайчи «ҳузури муборакка» кириб таъзим қилди...

— Чақирдингма?— деди хон.

— Тақсир!

— Изн берамиз!

Ҳудайчи қуллуқ қилган кўйи орқаси билан юриб, биринчи хонанинг даҳлизига келди ва даҳлизда кутиб турган Анварни «ҳузурни муборак» сари йўлга солди.

Анвар «ҳузурни муборак»нинг эшигида тўхтаб, таъзим адо қилди ва унинг ёнидагиларга ҳам ярим таъзим ишорасини берди.

— Ишларинг ёқшима, мирзо?!— деб сўради хон.

— Дуоларни баракасида, қиблагоҳ,— деди Анвар.

¹ Ариза ва бошқа гаплар хонга фақат ҳудайчи томонидан тақдим қилинади.

² Машҳур офтобачи — Мусулмонқулнинг ўғли.

Хон мулла Ниёз домлага қаради

— Бу жигит бизнинг мирзолар орасида ўбдон кўри-
нади!— деди.

Домла Ниёз ўрнидан кўзғалиб олди:

— Файзи шаҳаншоҳий!

— Мен бу жигитни мирзобоши қилмақчи бўлдим,—
деди хон ва тиззаси тегидан бир қоғоз олиб, домла Ниёз-
га узатди,— ўқинг, домла!

Домла Ниёз ўрнидан туриб, қоғозни олиб ўпди, Аб-
дурахмон офтобачи ва унга эргашиб биринчи хонадаги
аёнлар баравар ўришларидан туришдилар.

Домла Ниёз турган кўйи ёрлиғни ўқиди:

«Ба исми субҳонаҳу. Амруллоҳи фаризатун ва амруно
вожиб. Бизким Фарғона мамлакатининг хоқони султон
ибн султон аъни Сайид Худоёрхон сўзимиз: Жулуси со-
лисамизнинг учинчи санаси мутобиқи 1287 нчи ҳижрия¹
моҳи сафарнинг 25 инчиси, ушбу ёрлагимизни бердик
қўқонлик мирзо Анваргаким, мазкур мулло мир-
зо Анвар бинни Салимбой шаръи шариф узра устивор
туриб, амримизга инқиёд этиб девонбеги унвон деган
садри мушшйлик умури вазойифларимизни камо янбаги
адо қилгай деб. Адайн хадама асноси биз амирн вази-
фа мутлақалъинон доруссалтананинг ҳаққи шаръисига
хиёнат қилишдан ижтиноб, адолатимиз ойнасини да-
ноат ғуборати бирлан халолдор айлашдин парҳез, арзи
доди фуқаромиз суръати истемоида ихмол ва сустлик
кўрсатмай интишори адолатимиз кўшишида субҳу шом
машғул ва мабзул диққат ва эътибор том қилгай деб ва
яна мазкур исмига ёрлиғ мактуб бўлмиш итоатига аф-
роди девонхонамиз маъмурлар деб, муҳри шаҳонамиз
бирлан ушбу ёрлиғни таъкид ва тақрир этдик».

Домла Ниёз ёрлиғини тугатиб, қоғозни манглайига
кўтарди ва икки қўллаб Худоёрга узатди.

Худоёр ёрлиғни олиб қаршида бош букиб турган Ан-
варга ишорат қилди. Анвар югуриб келиб, ёрлиғни олиб
ўпди ва уни салласига санчиб, орқаси билан юриб, ил-
гариги ўрнига бориб тўхтади.

Домла Ниёз Анвар тарафидан дуога қўл очди:

— Давлати шаҳаншоҳ рўз-барўз афзун, душманони
амиралмўъминин сарнигун бошад. Оллоҳи таоло сояи
виллаллаҳиро, аз сари раиятон кам накунад...

¹ Мелодий ҳисоб билан 1872 йил.

Худовондо, бигардоний балоро¹,

Эн офатҳо нигоҳ дорӣ ту моро².

Ба ҳаққи ҳар ду гисӯи Муҳаммад³,

Забун гардон забардастони моро⁴,

Дуо асноси айниқса биринчи хонадаги аъённинг йиғи ва риққат оҳанглик «Омин!» садолари «ҳузури муборак»ни титратди. Дуодан кейин ҳудайчи икки тўн келтириб, кимхобни домла Ниёзга ва қора бахмалдан тикилган мирзобошилиқ шилъатини Анварга кийдирди. Кимхобни кийиб олгач, домла Ниёз «саховатда Ҳотами Тонидан, адолатда Нўширавони одил»дан ортиқроқ у жанобнинг ҳақиға яна янги дуо ва санолар тўқиди, гўё «амиралмўъминин»ни кўмди ва ўзи ҳам қайнади. Бундан сўнг маросим итмомига етиб, Анвар секин-секин орқаси билан юриб биринчи хонага ва ундаги аъённинг табрикларига кўмилиб, даҳлизга чиқди.

Анвар девонхона саҳнига етганда ичкаридаги каттадан кичик мирзо, муншийлар янги бошлиқларини муборакбод қилғали ўринларидан қўзғалдилар. Ҳозир баъзиларининг тусида бояги «англашилмовчиликлар» гўё бўлмагандек, ҳатто мулла Шаҳодат муфти ҳам ҳеч нарсани кўрмагандек, ўз умрида биринчи мартаба Анварнинг ҳурматиға ўрнидан турди.

— Муборак, муборак! Боракалло, мирзо Анвар! — деди.

Баъзи муншийлардаги ярим соатлик бу ўзгарилшдан таажжуб қилинмасинким, бунинг сабаби оддий ва очиқдир. Сармунший — демак, гарчи соқоли кўксини тутган Шаҳодат муфти кабиларнинг бўлса ҳам хўжасидир. Шу соатдан бошлаб уларнинг тақдири шу бир кишининг қўлидадир.

Анвар самимий ва риё аралаш табриклардан анча ўнғайсизланган эди. Бошидаги ёрлиғни қўлиға олиб, ўз-ўзидан таажжубланганнамо атрофдаги мирзоларга қаради:

¹ Э худо, сен балоларни қайтарғучидирсан,

² Офатлардан бизни сақловчидирсан.

³ Муҳаммаднинг икки кокили ҳурматиға,

⁴ Бизга голиб келувчиларни забун қил.

— Жанобнинг амрлари билан,— деди Анвар уларга хитобан,— энг оғир ва жавобгарлик бир хизматни ўз устимга олишга мажбур бўлдим. Бу мажбуриятим ўзимга эътиمود қилганимдан эмас, балки сизнингдек оталарим, оғаларимга такаюғоқ деб ишонганимдандир. Уйлайманким, бундай мажбуриятда қолган бир укангизни албатта ерга қаратмасизлар ва ундан марҳаматларингизни аямасизлар... Мен сизларнинг сояларингизда тарбияландим, менга ўз шогирдларингиздек муомалада бўлиб келдингизлар. Букуи мен расман сизларга бошлиқ бўлиш мажбуриятида қолган эжанман, яна ҳеч аҳамияти йўқдир. Мақсад: бундан кейин ҳам менга кечаги Анвар каби такаллуфсиз муомалада бўлишларингиз ва ҳурматлар билан мени ранжитмасликларингиздир. Чунки содда муомала яқинлик ва меҳрибонлик белгисидир!

— Бу кунгача биз сизни марҳум мулла Муҳаммад Ражаббекнинг шогирди бўлганингиз учун эҳтиром қилмадик,— деди жавобан Султонали мирзо,— балки сизнинг истеъдодингизни ҳурмат қилдик. Бундан сўнг ҳам бош мирзолигингизни эмас, мирзо Анварлигингизни эҳтиром қилармиз!

Мулла Шаҳодат муфти ер остидан Султоналига хўмрайиб қаради ва нос отиб ўз жойига бориб ўтирди.

— Сиз ҳамиша мени муболағангиз билан уялтирасиз, мулла Султонали ака,— деди Анвар.— Агар менга ҳурмат лозим бўлса, муболаға билан эмас, яна такрор айтаман, бир қариндошингиз қаторида такаллуфсиз муомила қилиш билан бўлсин!

Фотиҳадан сўнг ҳар ким ўз ишига ўтирди. Анвар ҳам бахмал тўнни еча бошлаган эди, ёнига Султонали мирзо келди:

— Анвар, сиз уйга борсангиз яхши эди!

— Нима учун?

Ёрлиғ олганингизни хабар қилиш учун шаҳарга ҳозир жарчи чиқар. Уйингизга сизни муборакбод қилгали кишилар келса...

— Аввало менинг уйим йўқ. Ундан кейин мени муборакбод қилатурғон танишларим ҳам йўқ,— деди Анвар қўл силтаб,— бундан хотиржам бўлингиз!

— Ешлик қиласиз, Анвар!

Анвар жавоб бериш ўрнига кулимсиб қўйди ва жойига ўтириб, аризалар кўра бошлади.

22. АДРАС ТҮН ВА ИССИҚ НОН «ФОЖИАСИ»

Ёрлиғ олишнинг иккинчи соатларида бутун шаҳарга бу хабар тарқалиб кетди. Урда жарчиси бозор ва уриниш жойларда тўхтаб: Айюҳаннос! Билмаган билсин — эшитмаган эшитсин:

Вақтики, ажал паймонаси тўлди,
Мунший мулла Муҳаммад Ражаббек ўлди!

Фазл боғида очилган бир гул,
Яъни гул шохига қўнган булбул,

Ба номи мулла мирзо Анвар,
Қамолига мусалламдир аксар.

Ҳузури муборакдан олиб ёрлиғ,
Майдони қаламкашликда қилур суханворлиғ.

Ҳар кимсанним бахти кулса,
Шоҳига бажону дил ила хизмат қилса,

Лутфи шоҳонага сазовор бўлғай,
Атрофи зару зевар ила тўлғай!..

манзумаси билан жар солиб юрар эди.

Кечаги хабарларга кулги ва мазах тариқасида қаранган шаҳар уламо, ашрофлари букунги ҳақиқат олдида ҳар замон ёқа ушлаб: «Тавба, бу қандай бемазалик? Бир беному нишонга бунча илтифот!» дер эдилар. Шаҳарнинг аксарият қисми бўлган камбағал косиблар бу масала устида бир хилдароқ фикр қилиб «ким бўлса ҳам ўзи инсофлик бўлсин, нима дединг-а, Мамарайим?» каби содда жумла билан ўз орзуларининг нимада эканини гавдалантирар, аммо Анварга иши тушиб, унинг шафқатини кўрган Сафар бўзчи қабилар бу хабардан жуда ҳам хурсанд: «Қилмишидан топди бу йигит, бўлгани жуда маъқул» деб, янги мирзобошининг таърифини қилар эдилар.

Махдум бу хабарни илгаридан кутиб турган бўлса ҳам яна шошиб қолди. Севинчига келган йигитни тўхта-тиб қўйиб, дарҳол икки болани меҳмонхонани супуриб жой солишга буюрди ва бошқа болаларни ёппа озод

қўйиб юборди. Алпанғ-талпанғ ичкарига кириб, ўқувчи қизлар ичидаги Нигор ойимни ўз ёнига чақирди:

— Ҳай,— деди,— Анварингдан киши келди, сандигини оч-чи!

Нигор ойим махдумнинг шошиб айтган бу сўзига туншунмади.

— Анвардан нима учун киши келади, сандигини нега очай?

— Ҳай, аҳмоқсан,— деди махдум энтикиб,— Анвар ёрлиғ олган, севинчига йигит келди; сандиқни очиб, шунга бир нарса бериб юборайлик дейман, тез бўл!

Нигор ойим ҳам шошилиқиради, уйига кириб, сандигининг калитини тополмай тўрт томонни излар, махдум даҳлиздан туриб уни қойир эди. Калит топила бермагач, махдумнинг тоқати тугади, чиқиб қизлар ичидан Раънони чақирди.

— Топдим, топдим!— деди Нигор ойим.

Махдум уйга қайтиб кирди. Нигор ойим сандиқни очиб сўради:

— Қандай тўндан олай?

— Бўздан ол, бўздан.

Шу вақт Раъно ҳам уйга кирди. Махдум қизига қараб кулди:

— Бахтинг-да, қизим,— деди,— Анвар аканг сармунши бўлибдир!

Раъно кулимсираб четга қаради:

— Мени нега чақирган эдингиз?

— Сандиқнинг калитини биласанми, деб чақирган эдим, калит топилди.

Нигор ойим бир бўз тўнни олиб, эрига кўрсатди:

— Шуниси бўладими?

— Ҳа бўлади, ташла!

Нигор ойим бўз тўнни текшириб қаради:

— Урдадан келган кишига шу тўнни бериб бўлармикан?

Раъно ҳам бўз тўнга эътироз қилди:

— Бериб бўлмайди, уят!

Махдум ўйлаб қолди:

— Бўлмаса,— деди иккиланиб,— жўнроқ адрасдан ол-чи!— Нигор ойим бир адрас тўн олиб махдумнинг қўлига берди. Махдум тўнни ёруққа солиб кўрди:

— Йўқ, адрас ҳайф, Раъно,— деди тўнни тахига солиб,— ҳалиги бўзни беравер!

— Бўз тўн бергандан, бермаган яхши.— деди аччиғ-ланиб Раъно.— арзимаган нарса учун Анвар акамни уялтирасизми?

Раъно ёнига Нигор ойим ҳам қўшилди:

— Киши уялгулиқ бўлмасин, Раъно!

— Ҳайф-да, ҳайф!— деди махдум, адрас тўнни сал-моғлаб кўриб. Бояги шошилиш ҳолати ҳозир йўқ, аммо юзида ачиниш вазияти бор эди.— Увол-да, увол, қизим, ипаги жуда қуюқ экан!

— Ипаги қуюқ бўлса, ҳеч нарса қилмас!— деди аса-бийланиб Раъно.— Кишининг иззати-нафси ундан ҳам қуюқ!

— Хайр, хайр!— деди махдум, адрас тўн билан ви-долашгандек.— Сен қизларингни озод қўй, Нигор, дас-турхон тайёрлаб, чой қайнат. Фотиҳага одамлар келса қерак. Сен, Раъно сочларингни ювиб, сал одамшаванда бўлиб юрсанг бўлмайдими, қизим?

Махдум шу сўзини айтиб чиқди. Раъно махдумнинг орқасидан нима учундир кулиб, юзини қўллари билан яширди. Нигор ойим югуриб эрининг орқасидан чиқди:

— Ҳай, Раъно!— деди махдумга,— нонларимизнинг суви қочган, ламир қилишга вақт оз, бозордан иссиқ нон олдирасизми?

Бу гап махдумга адрас тўннинг алами устидан туз сепган таъсирини берди.

Ҳовли ўртасида бош қашиниб қолди ва кўзини қисиб, хотинига қаради:

— Жуда қаттиғми?

— Жуда қаттиғ, ҳатто ушатишга ҳам қўлнинг кучи етмас!

Жавоб яна фалокатлироқ эди. «Хўп, нон олдираман» дейишга ҳам махдумнинг мажולי қолмаган ҳолда бо-шини қуйи солиб, жавобсиз, ташқарига жўнади. Меҳ-монхона саҳнида кутиб ўтирган йигитга ўз қўли билан адрас тўнни кийдирди. Йигит дарвозадан чиққунча ҳам махдумнинг кўзи «ҳайф кетган» адрас тўнда, ҳатто йигитдан Анварнинг келаётган хабарини сўрашни ҳам унутган эди. Ҳовли супургувчи бола сув сепмай чанги-тиб юборгани учун «аблаҳ, кучук!» деб койиди. Меҳмон-хонада кўрпача ёзиб турган боланинг ёнига кириб, кў-маклашди ва боланинг уқувсизлигидан ранжиб, буни ҳам бирмунча ачитиб олди.

— Сен чопиб гузарга чиқ!— деди махдум болага,

жой солиниб бўлгандан кейин.— Катта толнинг тегида Совур новвойнинг дўкони бор. «Махдум домлага йигирма дона нон керак экан. Нархи қанчадан?» деб дарров сўраб кел! «Махдум домлага» дегин, «арзон қилиб айтар эмишсиз, пули нақд эмиш» дегин... «Янги мирзобошининг ўрдадан меҳмонлари келар экан» дегин... Югур!

Болани нарх билишга жўнатиб, ҳовлига чиқди. Ҳовлидаги бола сувни кўп сепиб, ерни лой қилиб юборган эди, яна койиди ва дарвоза олди — кўчага ҳам сув сепдириб, ичкари кирди.

— Қизларни озод қўйибсан, яхши,— деди махдум Нигор ойимга.— Биз-ку шу хабарни кутиб турган эдик. Шундай бўлгандан кейин, нон-понингни тўғрилаб турмайсанми; ун бўлса-ку, бор, аблаҳ, аблаҳ... қани, менга уч-тўртта нонингдан олиб кўрсат-чи!

Раъно, онасининг сўзи билан, қутидан беш-олти дона нон олиб, дадасининг қўлига берди. Дарҳақиқат, бир-бирига ўхшамаган нонлар тарашадек қотиб қолган эдилар. Махдум уришиб кўриб, биттасини ҳам синдиришга кучи етмади. Раъно, юзини четга ўгириб, кулиб турар эди. Махдум урина-урини ниҳоят ўзи ҳам кулди:

— Зор қолғуринг жуда ҳам қотипти-да, кун ҳам иссиқ-а, Раъно?

Бу сўздан Раъно бадтарроқ кулиб юборди. Нигор ойим ҳам кулимсиди:

— Ахир, ўзингиз, кечагина мен хамир қилай десам койидингиз, — деди Нигор ойим.— Биз-ку майли, кунни бўйи ишлаб келган Анварга жабр! Шунчалик рўзғор қилиб, лоақал юмшоқроқ нон едирмасак... Киши жуда ҳам уялади!

— Мен иссиқ нонга бола юбордим!— деди махдум, қаттиқ нонларни Раънога бериб.— Анварга жабр бўладир, деб ўйласанг бундан кейин ўзига лойиқ, оз-оз нон ёпиб тур. Сен билан мен бўлсак, қаттиқ нонни ҳам ея берамиз; жаззаси чойга бўктириш-да!

Махдум айтмаса ҳам, Нигор ойим Анвар билан Раънога яширинча юмшоқ нон ёпиб берар, фақат бу кун ўша нондан бир-иккита қолган эди. Махдум энди нон сотиб олишни бўйнига олиб, ташқарига чиқди. Нарх билиб келган болага йигирма пул бериб, орқаси куймаганини олиш шарти билан, нонга юборди.

Анварнинг «танишсизлик ва уйсизлик» фикрининг аксича фотиҳахонлар ҳам кўриниб қолдилар, иккинчи,

учинчи туркум фотиҳахонлар келгандан сўнг, махдум Анвар олдиға киши юбориб, уни чақиртириб келишға мажбур бўлди.

Шу кун кечгача шаҳарнинг ҳамма табақаларидан ҳам фотиҳахонлар келиб турдилар. Ҳатто Анварнинг нодонлигидан кулиб ёқа ушлаган уламолар, бой ва ашрофлар муборакбодчиларнинг аксариятини ташкил этар эдилар. Чунки бу кейинги табақа замонасозлик, муроса ва тадбир орқасида яшовчидирлар. Анвар ўзини табрик қилувчи уламо ва ашрофлар юзидан очиқ равишда риё, шайтанат ва тамаъ ўқир, камбағаллардан содда самият кўрар эди.

23. КИТОБ СУЗИ

Асрдан бир оз илгарироқ эди. Махдум дарвоза ёнида муборакбодчи мударрислардан бирини икки букланиб таъзим қилган ҳолда узатар эди. Ҳазрати мударрис хайрлашган жойда яна тўхтаб томоқ қириб олди.

— Ҳай, мулло Солиҳ, яна бир гапни фаромуш қилибман! — деди ҳазрати мударрис. Солиҳ махдум югуриб ҳазратнинг ёнига келди. — Мирзога айтишни эп кўрмадим: масалан, ривоят ва ҳоказо масалаларга ҳоҳат тушса, биздан бегона қилмасин... Жанобингиз шунини ҳам тайинлаб кўясиз!

— Хўп, тақсир, хўп.

— Фаромуш қилмассиз, албатта?

— Хотиржам, тақсир!

Махдум уламо, амалдор ва ғайрилардан шунинг каби сифоришларни тўрт-беш соатдан бери қабул қила-қила жуда мияси суюлган эди. Ҳозирги илтимосни ҳам ўшалар қаторида бўйнига олиб, ҳазрати мударрисни жўнатди.

Нари-бери бўз салласини бошига чулғаб, сарпойчан кафшини шап-шуп босиб, дарвозадан ичкарига кириб бормоқда бўлган Сафар бўзчини махдум тўхтатди:

— Хўш, хўш, ука! — деди Сафар бўзчига. — Йўл бўлсин сизга?

Махдум, муборакбодчи камбағаллар у ёқда турсин, ҳатто уламо ва бойлардан ҳам ҳозир зериккан эди. Бу зерикишға иккинчи мартаба нон олдиришнинг ҳам алоқаси бор эди. Сафар бўзчи остона ёнидан махдумга қийшайиб қаради:

— Лаббай тақсир? — деди.

— Йўл бўлсин сизга?

— Мирзо Анвар инимга худо мартаба ато қилган эмиш деб эшитдим, — деди Сафар бўзчи, — пиримни зиёрат қилай, деб келяпман...

— Келганингиз маъқул, илло, ўзи ҳозир жуда чарчаб қолган-да, четдан дуо қилиб турсангиз ҳам кифоя, ука!

Сафар бўзчи бошини қашиб, яна махдумнинг афтига қараб қўйди:

— Зиёрат қилиб чиқа бераман, тақсир! Бошқа гап йўқ, тақсир!

Махдум Сафар бўзчининг олдига ўтди:

— Майли-ку, ука, ранжитасиз-да!

— Садағаси кетай мирзонинг, — деди Сафар бўзчи махдумнинг қаторига бориб, — барака топкурнинг ўзи ранжийдирган йигит эмас, хоксор-да, тақсир, кўрсангиз биларсиз-ку, мен минан жуда қадрдон-да, тақсир!

Махдум асабийлашиброқ Сафар бўзчининг бетига қаради. Сафар бўзчи ҳам махдумга бир оз тикилиб тургач илжайди.

— Кўрсангиз биларсиз, мен минан жуда қадрдон-да, тақсир! — деди яна ва махдумга илтифот қилмай, ичкарига юрий берди. Бир неча мартаба келиб Анварнинг меҳмонхонасига ўрганиб қолган, шунга биноан бу тўғрида махдумнинг ёрдамига муҳтож ҳам эмас эди.

Анвар, меҳмонхонада Шаҳидбек ва яна бир саркарданамо билан сўзлашиб ўтирар эди. Сафар бўзчини даҳлизда кўриб ўрнидан турди. Иккиси неча йиллик қадрдонлар каби самимий кўришдилар. Сафар бўзчи кўзида ёши билан Анварни табрик қилди. Анвар унга ўз ёнидан жой кўрсатиб ўтиришдилар. Сафар бўзчининг фотиҳасига анови икки бек аранг қўл кўтариб қўйдилар.

— Закотчидан тинчмисиз? — деб Анвар кулди.

— Худога шукур, давлатингизда, мирзам!

— Бозорлар яхшими?

— Бир навъи... ҳарчи тириклик тебраниб туради, ука!

Сафар бўзчининг бояги ҳаракатидан аччиғланиб ташқарида қолган махдумнинг кимни ҳам бўлса ичкарига таклиф қилган товуши эшитилди. Сафар билан Анварнинг сўзлари бўлинишига мажбур бўлди.

Мулла Абдураҳмон Анвар билан ёнма-ён ўтирувчи

«дўсти» Сафар бўзчини меҳмонхонанинг даҳлизига киришдаёқ кўриб қолди ва сариқ туси бўзариб кетган ҳолда ичкарига қадам узди. Сафар бўзчининг ҳурмати учун лоақал қимир этмаган беклар ҳам мулла Абдураҳмоннинг истиқболига қўзғалишдилар. Махдум мулла Абдураҳмон билан Анварни бир-бирларига таништирди.

— Балки хотирларсиз, мирзо Анвар,— деди махдум,— сиз менинг қўлимга келган йилларингизда мулла Абдураҳмон акангиз ҳам бизнинг мактабда ўқир эдилар!

— Хотиримда. Хўп саломатмилар, тақсир?

— Алҳамдулиллоҳ!— деди Абдураҳмон ва ер остидан Сафар бўзчига қараб қўйди, — мартабалари муборак бўлсин!

— Қутлуқ, тақсир, қани марҳамат қилсинлар.

Ўтиришдилар, фотиҳадан сўнг яна бир даража аҳвол сўрашилди. Ҳозирги тасодиф жуда қизиқ тушган эди. Мулла Абдураҳмон бу учрашишдан ниҳоятда ўнғайсизланган. Анварни табрик этиш учун оғиз очишга қодир эмас ва ҳар замон қаршисидаги «бемаъни»га қараб қўяр эди. Шу ҳолда бир неча фурсат сўзсиз ўтиришгандан кейин, Анвар кўпчиликни дастурхонга таклиф қилди. Шаҳидбек мулла Абдураҳмонни сўзга тортди.

— Нима лавозиматдалар, тақсирим?

— Имоматда,— деди Абдураҳмон ва ер тагидан Анварга кўз юбориб олди, —Бухородан келганимиздан бери имоматдамиз... Мадрасада ҳам бирмунча мукаррирлигимиз бор...

— Кўп яхши экан; имоматлари қайси маҳаллада?

— Бизнинг маҳаллада,— деди сўзга аралашиб Сафар бўзчи, — тақсиримнинг илмлари жуда дарё, ўзлари Бухорода хатми китоб қилганлар!

Шаҳидбек гўё кўнгил учун яна:

— Кўп яхши экан!— деб қўйди.

— Мулла Абдураҳмоннинг илми дарҳақиқат яхши бўлган деб эшитаман!— деди махдум.

Сафар бўзчи мулла Абдураҳмоннинг тилагига қарши яна сўзлаб кетди:

—Яхшиликка келганда — яхши, бироқ тақсиримнинг толеълари бир оз пастлик қилиб туради. Бўлмаса мударрислик, муфтилик, мирзолик — буларнинг барисига ҳам тақсирим етук,, Фақат толеъ паст-да, бек бобо! Мана

энди мирзам оталиқ қилиб, ўрдадан бирор иш топиб берсалар, тақсиримга ҳам офтоб тегса ажаб эмас. Узлар ҳам бир ҳафтадан бери мирзамнинг ҳақларига дуода эдилар... а, тақсир, шундай эмасми?

Мулла Абдураҳмон Сафар бўзчининг қаршисида ҳозир ҳар бир разолатга ҳам бўйин эгар эди. Манглайидаги терини артиб бесаранжом аҳли мажлисга қараб чиқди ва гулдирагансимон:

— Шундай! — деб юборди.

Махдум Сафар бўзчини мулла Абдураҳмон тарафидан воситачилик учун жўрттага келган, деб ўйлади.

— Мулла Абдураҳмон ўзимизники! — деди махдум, — албатта мирзо Анвар қўлидан келган ёрдамини аямас.

— Албатта, мунший тариқасида ўрдага олинса ҳам бўлади! — деди утга бек.

Анвар, ваъда бериб қўйишни эп билмаганликдан, сўзсиз ўтирар эди. Мулла Абдураҳмон ҳар замон манглай терини артиб олар эди. Сафар бўзчи тунови кунги одобсизликни тақсиримнинг кўнглидан чиқардим, деб мулла Абдураҳмоннинг кўзини учратишга ва озгина бўлса ҳам тақсиримдан миннатдорчилик олишга тиришар эди. Бир мунча вақт шу куйи сўзсиз ўтиришгандан кейин беклар фотиҳа ўқиб қўзғалмоқчи бўлдилар. Сафар бўзчининг яна оғзини очиб юборишдан қўрқиб, ҳатто қимир этмай ўтирган имом ҳам бекларнинг фотиҳасига қўшилиб ўрнидан турди. Сафар бўзчи ҳам мирзонинг ҳақиға дуо қилиб имомга эргашди. Чунки имом билан биргалашиб кетиш орзуси, шу баҳонада тунови кунги паст-баланд гапларни мулла Абдураҳмоннинг кўнглидан чиқариш нияти бор эди.

Анвар билан хайрлашиб, тўрт киши баравар кўчага чиқдилар. Уттиз қадам чамаси бирга бориб, Шаҳидбек ўз ҳовлисига бурилди. Яна бир оз боргандан сўнг иккинчи бек ҳам бошқа кўчага кириб кетди. Мулла Абдураҳмон ҳам Сафарбой «дўсти» билан бирга юришни хоҳламади шекилли, тез-тез одим ташлаб ҳамроҳлик алоқасини узмоқчи бўлди. Бунга қарши Сафар бўзчи уч ҳатлаб бир босиб, Абдураҳмоннинг ёнидан чиқди. Бу ҳолдан яна имомнинг феъли айнаб, йўл устида тўхтади ва Сафарнинг афтига бир турли мушук қараш қилди.

— Нега тўхтадингиз, бораверинг!

Сафар бўзчи Абдураҳмоннинг тўхтаганидан хабарсиз икки-уч одим нарига ўтган эди:

— Биргалашиб борамиз-да, тақсир!

— Мен сиз билан юришни хоҳламайман, жўнанг, жўнанг!

Сафар бўзчи тушунолмайдан бир оз қараб қолди:

— Нега, тақсир?

— Нега дейди-я, аҳмоқ одам!..

— Ўзларингизнинг айтишларингизга қараганда, му- сулмон киши учун кина сақлаш, бир рўмолни ювиб қу- рутгунча экан!— деди Сафар бўзчи,— бизлар бўлсак тўрт кундан бери шайтонни опичлаб юрибмиз... Шуниси ҳам кифоя-да, тақсир!

— Астағфирулло, — деди имом, — сиз ўша кунни менинг устимда тўрт кунлик гап қилдингизми?

— Шайтоннинг иши-да, тақсир! — деди Сафар, — ахир, яна менинг айтганим бўлди-ку, мен бунга бир нарса деярманми? Недир, гинани қўяйлик деярман-да!

Мулла Абдурахмон истиффор айтиб йўлга тушди. Са- фар бўзчи ҳам мулоимгина унинг ёнида қўл қовушти- риб жўнади.

— Хўш, гинани ташлаган бўлсангиз,— деди йўлакай имом, — нега боя уларнинг олдида оғзингизга келгани- ни ўтладингиз?

— Яхшилиқдан бошқа ҳеч гап айтмадим. Фақат ил- мингизни мақтадим!

— Бошқа гап айтмадингизми?

— Нима дедим, ахир? Шунчалик билимлари бўлса ҳам толеълари озгина пастлик қилиб туради, дедим. Бу тўғри гап эмасми, тақсир?

— Мен сизга мирзодан хизмат сўраб беринг, деб ва- колат берган эмас эдим-ку!

— Ваколат-ку, йўқ... Ахир, токай илмингизни хор қи- либ масжидда ёғасиз... Ахир, бировни ука, бировни ака деб сиз ҳам тузукроқ ишга қатишинг-да, тақсир!

— Астағфирулло... Балки менга подшоҳликдан ҳам шу имомат яхшидир.

— Бэ-э-э, гўрними, тақсир!— деди Сафар бўзчи, —у гапни қўйинг, нафсиламир гап яхши. Шаҳардаги бирор- та мударрис домлани ўшандақа мирзобоши кўтарсалар йўқ дерми?.. Вой-боёв тақсир, сизга ҳам ўрдадаги бир мирзоликни берса, деб «сизнинг ҳақингизга тақсирим дуода бўлдилар» дедим-да, менинг холислигимни шун- дан ҳам пайқасангиз бўлар эди, ука!

— Астағфирулло!— деди имом,— дарҳақиқат, мен

уни шундай, деб дуо қилганмидим... Ёлгоннинг нима кераги бор?

— Тақсирим бўлсангиз ҳам ҳали ёшсиз-да,—деб кулди Сафар. — Башарти ростини сўзлаб «сизнинг мирзобоши бўлишингизни тақсирим кўролмаган эдилар» десам, хурсанд бўлармидингиз, вах-хах-ха, хех-хех-хех... Йўқ, тақсир, ўзингиз ҳам Бухорода ўқиган бўлсангиз керак: китоблар икки жойда ёлгон айтишни маъқул деган эканлар: биттаси—эру хотиннинг орасида, иккинчиси — икки мўъминни битириш учун. Бунни худо раҳмати домлам ўқиб берар эдилар. Шу гап қулогимда қолган экан, мен дуруг айтган бўлсам китоб сўзига амал қилдим-да, икки мўъминни битиштириш учун сўзладим-да!

Мулла Абдураҳмон яна оғиз очолмади. Чунки Сафар бўзчи «китоб сўзи» билан уни енгиб қўйди. Маҳаллага келиб етдилар. Сафар бўзчи кинани тамоман кўнглидан ювиб ташлаган эди. Шомни мулла Абдураҳмон орқасида ўқиш учун масжидга кирди. Жиловхонадаги намоз кутиб ўтирган қавмлар ичида Самад бўқоқ, Шукур сўфилар ҳам кўринар эдилар. Сафарнинг имом билан бирга масжидга киришидан таажжубланган Самад бўқоқ уни туртиб сўради:

— Ярашдинглармиъ?!

— Гина деган рўмолни ювиб қурутгунча,— деди Сафар бўзчи,— янги мирзобошининг уйдан домла билан бирга фотиҳа ўқиб келяпмиз. Ҳали эшитдингми, ўша менинг мирзам ёрлиғ опти-я!

Самад бўқоқ индамай четга бурилиб кетди. Шукур сўфи шом намози учун такбир тушира бошлади.

24. ШОИРНИНГ СИРРИ

Ўн беш куннинг ичида махдумнинг меҳмонхонаси расмий бир маҳкамага айланаёзди. Урдага ариза билан мурожаат қиладирган ҳар ким, ҳагто расмий кишилар ҳам аввал маслаҳат сўраш учун Анварнинг ёнига келар эдилар. Кундузлари ўрда девонини бошқариш, эрталаб ва кечқурун ўз уйида хусусий кишиларни қабул қилиш, албатта, Анвар учун оғир эди. Аммо бу оғирлик, бурундан сармунший бўлган кишининг устидаги қонуний вазифа ҳисобланиб келганликдан, кишиларни уйда қабул қилишга Анвар мажбур эди. Бу хусусда камбағалларнинг берадирган заҳматлари Анварга унча оғир тушма-

са ҳам, беклар, уламо ва бойларники аксар чучмал ва машаққатли бўлар эди. Чунки камбағалнинг кенгаш сўраб келиши жуда ҳам муҳим ишлар устида, масалан: бир бекнинг қилган зулми устидан шикоят, жуда камбағал бўлгани учун солиқлардан дархонлик сўраш ва ҳоказо... Кейингилар эса, масалан: бир мударрис иккинчи мударрис устидан шикоят қилиб, бу тўғрида домла Ниёз Муҳаммад шоғовулбошининг қулоғига андаккина тингиллатиб қўйишни сўрар; бир закотчи иккинчи бир закотчининг хиёнатидан «холисона» шикоят қилар, бир савдогар ўзининг жуда фақирлиғидан ҳасратланиб, закотдан озод қилинишини сўрар; агар закотдан қутқазиб юборса, Анварнинг «кўнглини тўлатиш»га ҳозирлигини ҳам билдирар эди. Анвар бу кейинги илтимосчилардан гоҳ аччиғланиб, гоҳ кулар, ҳар ҳолда, бир неча дақиқалик ваъдалар билан уларни жўнатгунча эси кетар эди.

Бу сўнггиларнинг ташрифлари Анварга қанча беҳузурлик берса, махдумга ўшанча мағрурият ва лаззат бағишлар, ҳатто Анвар ўрдада бўлган кезларда ҳам уларни меҳмонхонага қабул қилиб, Анвар келгунча унга қанча сипоришлар ва аксар сипоришчиларнинг ўзларини тўплаб турар эди. Юқорида Сафар бўзчи билан воқеъ бўлганидек, махдум ариза ва кенгашга келгувчи косиб ва тўни эскилар ила чиқиша олмас, ўлгунча уларни ёмон кўриб, «мирзо бу кун келмайди, сиз билан гаплашишга фурсати йўқ, бемаъни бўлманг» каби гаплар билан камбағалларни эшикдан қайтаришга тиришар эди. Анварнинг бирор камбағал билан «эзилишиб» ўтирганини кўрса, ичидан аччиғланиб «куллушайъин яржиъу ило аслиҳи... паст ҳамеша пастлигини қилади... Сут билан кирган, жон билан чиқар, мақоли кўп тўғри сўз» деб ўйлар ва энсаси қотиб, четга кетар эди.

Махдум шу кунгача Анвар билан Раъноларнинг тўйларини қилишга шошмасдан келар эди. Лекин бунда бир қанча сабаблар бўлиб, жумладан — Анварнинг Раънога қаттиқ боғланганини яхши сезганлиги ва шунинг орқасида Анвардан «хотиржам»лиги эди. Шошмасликнинг иккинчи ҳам кучли сабаби мумкин қадар тўйни узоққа чўзиб, шу воситада Анварни соғиш... чунки тўй қилиниб Раъно Анварга берилса, бу даромаднинг қатъият кесилиш эҳтимоли бор эди.

Анвар бош муншйлик даражасини олгандан кейин махдум илгариги «сиёсат»ни яна давом этдириш ва эт-

дирмаслик тўғрисида иккиланиб қолди. Зеро, Анвар ҳозир бутун шаҳарга донг тортган, шаҳарнинг уламози, ашрофи, бек ва бөкбаччаси Анварни ганийди; Анварга мазкур олий табақаларнинг ҳар қайсиси ҳам ўз қизини бериб, куёв қилишга тайёр! Бас, шу ҳолда яна махдум эски тадбир билан амал қилса мумкинми?

Махдум ноилож сармунший бўлишни йигирманчи кунларида Нигор ойим билан кенгашиб, мирзо Султон-алига мурожаат қилиш мажбуриятида қолди. Токи мирзо Султонали Анварнинг ризолигини олиб берсин.

Анвар кечқурун ўрдадан қайтишга ҳозирланар эди. Хон аъёнларга рухсат бериб ҳарамга кирган, ўрданинг кундузлик ходимлари тарқалишиб, фақат кеча беклари, хон соқчилари, доимий ходимлар қолган эдилар. Энг кейинга қолиб Анвар билан Султонали мирзо ҳам ўрдадан чиқдилар. Уларнинг орқасидан ўрда дарвозаси ёпилди.

Султонали мирзо Анварнинг ташқи аҳволи билан яхши таниш бўлса ҳам унинг ички сирига воқиф эмас, чунки Анвар хусусий ҳаёти, айниқса Раънога алоқасидан ҳеч кимга оғиз очмас эди. Анварнинг махдум ҳовлисида туришини жойсизликдан ва ёшлиқдан шунда ўсиб ўргангандан, деб юрган Султонали мирзо бу кун эрталаб ўз уйига келган махдумнинг сўзидан кейин бир оз ҳақиқатга тушунгандек бўлди. Айниқса, махдумнинг ҳеч бир муқаддимасиз «ожизамиз билан мирзо Анварнинг тўйларини қилмоқ ниятимиз бор эди. Шу тўғрида жанобингиз мирзо Анвардан тўйга уринишимиз учун бир калима жавоб олиб берсангиз!» деб, тўғридан-тўғри фақат тўй вақтини белгилашни сўраши, Султонали мирзога яна бошқа сирларни англаган эди.

Иккиси йўл бўйлаб сўзлашиб борар эдилар:

— Менинг сўзимга кирсангиз, албатта бир от олингиз,— деди Султонали мирзо,— айниқса, сизга энди пиёда юриш келишмайди!

Анвар боягича яна кулди:

— От минишнинг нима ҳожати бор, модомики, тайёр оёқ отимиз бўлганда...

— Маъқул-ку, бундан сўнг яхши эмас-да.

— Ҳозир яхши эмас экан, — деди Анвар, — мен бу хизматдан тушгандан сўнг пиёда юриш яхши бўладими?

— Нега тушар экансиз... Кўп йиллар шу вазифада қоласиз!

Анвар кулиб қўйди:

— Лекин, менимча, бир йил ҳам қололмасман... Агар оғам бўлсангиз, худодан сўрангки, бўйнимга бирор бўҳтон ортилмай, азл қилинайин!

— Бўлмаган васвасаларга тушманг, Анвар.

— Шаҳодат муфтингизнинг афтига сира қарайсизми. Шоирингизнинг пичинглари пайқайсизми? Агар шу жониворлар мендан сармуншийликни тинчлик билан олсалар, ўзимни жуда ҳам бахтли санар эдим. Шунчалик зўр харидорлари турган бир замонда бу вазифанинг менга келиб тўхтаганига ҳануз ақлим бовар қилмайди. Бу воқеъ мени ё ўта бахтиёрликка ёки фожия бир фалокатга олиб борар. Сиз айтганча васвасамга, ёхуд бошқа бир бадбинлигимга биноан кейинги эҳтимол...

— На Шаҳодат муфти ва на шоирнинг қўлидан бир пуллик иш келса, мендан домангир бўла берингиз!— деди Султонали,— сизнинг сармунший бўлишингиз ҳар ҳолда бир ҳақиқат эди. Негаки, кўп йиллардан бери хиёнат, ифво билан кун кечириб етти ёшлик гўдакнинг ҳам назарида икки пуллик обрўси қолмаган муфтининг сирини ёлғиз менгина эмас, бутун шаҳар, ҳатто хоннинг ўзи ҳам билади. Бас, бу жиҳатдан унинг ёрлиғ ололмаслиги аниқ эди. Домла Бурҳон махдумнинг бўлса, шоғовул домла билан оралари бузуқ; агар хон ёрлиғни унинг исмига буюрганда ҳам шоғовул домла ёзмас эди. Бундан бошқа, домла Бурҳоннинг лоқайдлиги, девонхонани ост-уст қилиши бўладирган савдо... Шоир «Мадҳий»нинг бўлса яна аҳволи маълум: хонни мақташ, ўзига ёқмаганни ҳажв қилиш, хотинбозлик, баччабозлик билан овора бир бетайин. Бундан ташқари, «Мадҳий»нинг ёрлиғ ололмаслигига яна бир сабаб бор эдиким, бу сирни ўрдадан фақат биз бир неча кишиларгина билар эдик...

— Хўш?

— Буни сўраманг-да, кулманг!

— Хўш, хўш?

Султонали мирзо кулди ва товушини секинлатиб:

— Шоир ҳарамдаги канизларнинг бири билан алоқа боғлаган экан,— деди.

— Хўш, ундан сўнг?

— Бу ҳолни сезган иккинчи бир каниз хонни бу алоқадан хабардор қилади. Хон канизни ҳарамдан ҳайдаганидек, шоирни ҳам ҳузурига чорлаб, ўздан оғиз-бўғи-

зига, ҳатто энасининг ўсма-сурмасигача қолдирмайди...
Шоир аранг тавба қилиб қутулади!

Анвар кулди:

— Шунинг учун унга ёрлиғ берилмади, дейсизми?

— Албатта. Шоирнинг эси бўлса бўйинини бошоққа узатмай, саройдан ҳайдалмаганига ҳам шукур қилса бўлар эди. Бинобарин, сизнинг хаёлларингиз тамоман ўринсиз. Яхши, ҳозир кўнмасангиз ҳам пиёда юриб зериканингиздан кейин от минишга мажбур бўларсиз. Шунинг учун бунни қўйиб турайик-да, отдан ҳам зарурроқ масалага ўтайлик, масалан, бошингизни икки қилиш учун, албатта, вақт етгандир деб ўйлайман?

— Қаёқдаги гапларни топасиз Султонали ака.

— Ҳазили йўқ. Уйланиш сизга ҳам фарз, ҳам қарз. Бунга қолганда, албатта, бир узр кўрсатолмайсиз.

Анвар кулимсиб қўйди:

— Уйланишни ҳам бекор бўлишгача тўхтатиб турсак, дейман.

— Ана гап!— деди Султонали,— балки умр бўйи шу вазифада қолиб кетарсиз. Шу ҳолда бутун умр хотинсиз юриш, хах-хах!..

— Ким бир вазифада умр бўйи қолган бўлсин.

— Қолганлар кўп. Масалан, марҳум Муҳаммад Ражаббек; Муҳаммадалихон замонидан бери девон билан олишиб келар эди. Мен сизга жиддий айтаман: шаҳардан кимнинг қизини ёқтирсангиз ҳам биз олиб беришга ҳаракат қиламиз!

— Раҳмат...

— Чиндан сўзлайман, Анвар!

Анвар ярим жиддий Султоналига қаради ва унинг ўзидан жавоб кутганини сезиб:

— Хўп, мен бу тўғрида домла билан кенгашиб, сизга жавоб берайин!— деди.

— Бу кун эрталаб домла бизникига келган эди,— деди Султонали жиддий турда,— домланинг сўз даромадига қараганда, сизни ўзига куёв қилиш фикри борга ўхшайди. Сизнинг розилигингиз биланми, йўқми, бунисини билолмадим...

Анвар қизаринди. Жавоб бериш ўрнига «натижа?» дегандек қилиб унга савол назари билан қаради.

— Домланинг гапига қараганда, бошқа тарафлар биткан кўринди,— деди Султонали давом этиб,— фақат у менинг воситамда тўйини бошлаш учун сиздан изн ол-

гали келган экан. Мен бу тўғрида сиздан жавоб олиб бермоқчи бўлдим.

Анвар кулди. Аммо бу кулиш унинг бояги кулгиларидан тамоман бошқа, яъни бахтиёрлик кулгиси эди.

— Яхши,— деди Анвар ва ўн қадам чамаси сўзсиз борди.— Яхши, мен эртагача ўйлашиб, сизга жавобини бераман!

— Маъқул, агар букун домлага учрашсам, жавобини эртага оламан дейми?

— Албатта.

— Хайр, худонинг паноҳига, Анвар!

— Хўш, Султонали ака!

Иккиси ажралишдилар.

25. ҲАЁТ ШАМЪИ

Неча йиллар Анварнинг кўнглини машғул этган бир муаммо ниҳоят орзуга мувофиқ ҳал қилингандек, яъни шубҳа ичида қизарган муҳаббат ғунчаси висол хабари билан очилаёзгандек ва қуруқ томоша билан кечган унинг ой, йиллари бу кун Раъно гулини искаш башоратига ноил бўлгандек эди. Дарҳақиқат, бунча йиллардан бери махдумнинг эшигида қолиши, опаси Нодиранинг — «Мен сени онаминг уйига чароғчи бўларсан, деб севишган эдим. Ўз истиқболинг учун қайғурмай, бир кишини семиртириб юршинг ақлли йигитларнинг иши эмас, Анвар!» каби таъналарига бўйин эгиши ва ҳатто шу ўйдан силжимаслик фикрида ўзи тиламаган вазифаларга ҳам уриниши яна шу башоратни олиш учун эмасмиди?

Истиқбол сўзини ҳар ким ҳар турли тушунади. Анвар ўз истиқболини ёлғиз муҳаббат орқали кўрар эди. Отананинг чароғини ёқиш учун аввало ўзига бир шамъи ҳаёт топмоқчи ва ўзи шамсиз туриб ота-онага чароғ ёқишни асло тасаввур қилолмас, яъни истиқбол Анварнинг фарди ҳаётида ёлғиз муҳаббат эди.

Йигитлар ўз истиқболлари қайғусида янги бино, янги рўзғор тузийдилар ва ҳатто дунёда хаёли ҳам бўлмаган рафиқалари учун кийим тиктирадилар... Анвар эса аввало Раъно каби бир рафиқага эга бўлмоқчи ва шу воситада бошқа масалаларга қарамоқчи эди.

Анвар Султонали мирзога бояги ваъдани бериб, бу хабар билан юраги шопиринган ҳолда уйга келди. Меҳмонхонада ўзини кутиб ўтирганлар билан нари-бери иш-

ни битириб, ичкари кирди. Унинг бу кириши ҳар кундагидек киши билмас, тасодифий эмас. Раънони кўришдан бошқа яна маълум бир маънони Раънодан ўқиш учун эди.

Раъно айвоннинг устунига суяниб китоб ўқир, Нигор ойим ўчоқ бошида овқат пишириш билан машғул эди. Раъно ўзига қараб келувчи Анварга ер остидан кулимсиб олгач, бир оз кўриниб турган оёқ учларини сариқ атлас кўйлаги билан яширди, атлас кўйлакни яхшигина туртиб турган сирли кўкраги устига ён ўрим сочларини олиб ташлади. Анвар яқинлашгач, секингина китобдан кўзини олиб, «ҳорманг» деди, яна китобга юз ўгирди, Анвар келди ва унинг қўлидаги китобга қаради.

— Умар Хайём!— деди ва Раънонинг қаршисига, ҳовлига оёқ солинтириб ўтирди.— Қани, ўқи-чи эштайлик!

Раъно китобни секингина ёпиб, Анварга узатди:

— Сиз ўқинг, мен эштай.

— Ўзинг ўқи, бахилсан-да!

— Мен тўғри ўқий олмасам, тунов кундагидек кула-сиз...

— Жўрттага хато ўқиб, ўзинг кулдирдинг... Ўқи, Раъно!

Раъно китобни ерга қўйди:

— Мен ўқиб зерикдим...

— Менинг учун ўқиб бер, деяпман!

Раъно йўлакка ишорат қилди:

— Дадам келиб қолади.

— Қаёқдан бу қадар уятчан бўлиб қолдинг?

Раъно табассум билан жавоб берди ва унда бироз қизариниш белгиси бор эди. Анвар бу ҳолдан бир нарса сезгандек, сўзни бошқага бурди:

— Кун иссиқми, терлабсан, Раъно?

Раъно бурни устидаги билинар-билинимас марварид резаларини рўмоли билан артди.

— Терлашим иссиқдан эмас,— деди кулимсираб Раъно,— бошқа нарсадан...

— Нимадан, қани?

Раъно бир оз эски кулавич ва мунаққидлик ҳолатига кирди:

— Сиз беклашганингиздан бери... сизни кўрсам уяла-турган бўлиб қолибман. Терлашим ҳам сиздан уялганимга...

— Кесатуқ хунаринг эсингдан чиқдими, деб турган эдим. Ҳар нучук ёдингда экан. Тағин хўш?

— Хон жанобнинг муншийлар муншийси бўлган бир йигитнинг салобати борлигини ким инкор этсин. Албатта, бу тўғрида канизингизга ҳақ берарсиз деб ўйлайман!

— Хўп, ҳақ бердик!— деди кулиб Анвар ва ўрнидан турди.— Башарти, канизимиз уялмасалар, бизнинг ҳам бир амримиз бор; амр қилсак уялмасмикинлар?

— Амрингизга маҳжуби инқиёд этишга канизингиз ҳозир!

— Канизларнинг ўз хўжалари билан ўлтириб муомала қилишлари мумкинми? Амрга инқиёд этишдан илгари шу тўғрида жавоб берсангиз.

Раъно ирғиб ўрнидан турди, гўё канизлардек, икки қўли ёнида ва боши кўксидан афв сўради:

— Инсон муштақ азнисёнаст... Канизни бетамиз ҳаммаша афв атоға лойиқдир, чунки зархарид хўжасига содиқдир!

Анвар, очиқ ва ўйин-кулгини бир дақиқа ҳам қўйиб туролмаган парининг санъаткор шу вазиятига кулимсираган кўйи анча қараб турди, ҳам ўзининг хўжалик ролини бузмай:

— Мен супада бўламан, фурсат топиб ёнимга чиқ, сенга айтатурган махфий бир сўзим бор!— деди.

Раъно канизлар каби бош букиб «ҳозирман» ишорасини берди ва табассумга мойил жоду кўзлари билан Анварга оҳиста бош кўтариб қаради... Анвар ўзини завқ ҳам кулгидан тўхтатолмаган ҳолда ташқарига бурилиб жўнади. Ўчоқ бошида машғул Нигор ойим ҳам қизининг кейинги ҳаракатидан кулиб, Анварга қаради. Лекин, Раъно билан Анварнинг доимий шунингдек ўйинларига тушуниб қолгани учун, бу тўғрида гап айлантирмади.

— Ошим пишиб қолди, Анвар,— деди ўчоқ бошидан кулимсиб,— супада бўласизми?

— Бўламан.

— Отангиз аср намозидан чиқиб, бир жойга бориб келаман, деган эдилар. Сизнинг ошингизни сузиб чиқара берайми?

— Майли.

— Ташқарида болалар кўринса айтиб юборингиз-чи!

— Хўп.

Анвар махдумнинг қаёққа бориб келишини ўйлаган ҳолда ташқарига чиқди.

Шомдан бир оз эртaroқ эди. Майин бир шамол супа атрофидаги гулларни эринибгина қимирлатар ва қимирлатишдан райҳонларнинг ўткир иси ўқтин-ўқтин димоққа келиб уринар эди. Ун икки, ўн уч кунлик ой кўкнинг шарқи-жанубий қисмидан туссизгина бўлиб кўтарилиб келмоқда, қуёш ботган сайин унинг чеҳраси ҳар замон очилиб бормоқда эди. Шаҳар подаси қайтиб, те-варакдан сугир ва бузоқларнинг ма-а-а-му-у-у-лари қўзичоқ ва қўйларнинг ба-а-а-бу-у-у-лари эшитилиб турар эди.

Анвар супада, ўрда юмушларидан баъзисини таҳрир қилиш билан машғул экан, ичкаридан Раъно чиқиб келди. Гўё Анвар Раънонинг келишидан хабарсизча ўз ишига қаттиқ берилган эди. Раъно оҳистагина Анварнинг ёнига келиб, супага суянди, икки қўли билан иягини кўтариб, оралиқдан Анварнинг таҳририга қаради. Анвар ҳам мулойимгина кулимсиб Раънога кўз қирини ташлаб олгач, гўё илтифотсиз, яна қаламини қоралаб, қоғоз устига бир-икки калима ёзди. Аммо учинчи калимага ўтганда қалами қўлида ўйланиб қолди ва боягидек ёнидагига кулимсиб қаради. Раънонинг ҳам кўзи унга тўқнашиб бир оз бир-бирларига кулимсираган ҳолда тикилишдилар...

— Нега тўхтадингиз, ёза беринг!

— Сенинг қилган ишинг доим шундай, Раъно!

— Масалан?

— Масалан... Ҳамиша иш чоғида келиб, фикрни бўласан.

— Мен орага сўз аралаштирдим-ми?.. Ёза беринг, мен шундай қараб тураман.

Анвар Раънога ўнглаиб ўтирди:

— Фойдаси йўқ, энди фикрни ўғирладинг!

— Мен фикр ўғриси эмасман... Қани ёзинг!

Анвар қўлидаги ёзилган қоғозини қўйиб, иккинчи оқ қоғоз олди:

— Энди бошқа нарса ёзаман?

— Майли, ёзинг!

— Сен ҳам жавоб ёзсанг, хўпми?

— Хўп.

— Тунови кундагидек жавоб тополмасанг нима қилай?

Раъно супага оёқ солинтириб ўтириб олди.

— Юзимга бир шапалоқ уринг, лекин сажъ ва қофияси осон бўлиш шarti билан!

— Маъқул!— деб кулди Анвар ва Раънога қараган ҳолда ўйланди. Бу ўйланишдан Раъно қошларини чимириб эътироз этди:

— Кўп ўйламанг!

Анвар жавоб бериш ўрнига қаламини қоралаб ёзди:

Агар Фарҳоднинг Ширин, бўлса Мажнунларнинг Лайлоси,
Насиб ўлмиш менга гулшан аро гулларнинг «Раъно»си.

Анварнинг қаламидан қоғозга тушиб борган сўзларни таъқиб этган Раъно, қоғоздан кўзини олиб, қизаринди ва бош чайқатиб тескари қаради.

— Қани жавоб, Раъно!

Раъно шу кўйи бир оз Анварга қарамай турди ва қайрилиб унинг қўлидан қалам-қоғозни олди ва:

— Уят қилмайсизми?— деб сўради.

— Менинг ёзганимни сен уят қилмасанг, мен ҳам сенинг ёзганингни уят қилмайман. Лекин шарт шуки, менинг икки йўлимга айна жавоб бўлсин!

Раъно яна бир оз ўйланиб, Анвардан яширинча ёзди:

Агар ор этса Лайли ҳақлидир Қайсининг жунунидин,
Не бахт, Раъно, харидоринг талаб аҳлининг «мирзоси».

Раъно ёзувни Анварнинг олдига ташлаб, қизарган ва кулимсираган ҳолатда чопиб гуллар ёнига кетди. Анвар жавобни ўқиб завқланди:

— Офарин, Раъно, лекин бировнинг устида ортиқчароқ муболаға қилибсан!

Раъно гуллар ёнидан Анварга жиддий қаради:

— Сиз ҳам муболаға қилган эдингиз!

— Меники муболаға эмас!— деди Анвар,— масалан, сен ҳозир гуллар ёнидасан, ҳам чиндан-да, гулларнинг раъносисан... Мана, мен яна ёза бошладим. Жавобга ҳозирлан, Раъно!

Раъно югуриб Анварнинг ёнига келди ва унинг қаламидан томган сўзларни ўқиб борди:

Ҳамиша хавфда кўнглим бу муҳаббат интиҳосидин,
Мени ҳам этмаса мажнун дебон Раънонинг савдоси.

Раъно кейинги мисрани ўқиб ўйланиб қолди. Анвар ҳозирги Раънонинг ўйчан кўзига анчагина тикилиб тургач, кулимсиди:

— Жавоби қийин келдими, Раъно?

— Қаламни беринг!— деди Раъно ўпкалаган қиёфатда қўл узатиб,— ўйлагали ҳам фурсат бермайсиз!

...Езди:

Муҳаббат жомидин нўш айлаган аҳли зако бўлмуш,
Фунунн тибда мажнундир кишининг куйса сафроси.

— Енгдинг, Раъно, енгдинг!— деди Анвар,— лекин кейинги мисрада бир хато қилдинг...

— Масалан?

— Тибнинг айтишича, сафро эмас, қон куйса, киши жинни бўлади...

— Қоннинг бузилишига аввало сафронинг куйиши керак, сафро куймай туриб қон бузилмайди... Хўш, яна ёзасизми, ёки енгилдингизми!

— Енгилдим...

— Енгилган бўлсангиз, ютуғумни беринг.

Анвар юзини тутиб берди. Раъно унинг юзига бўшгина уриб қўйди.

— Агар шу гал ҳам енгсам,— деди Анвар ачиниб,— мен сени уриб ўлтурмас эдим...

— Нима қилар эдингиз?

— Энди фойдаси йўқ.

— Айтинг-да, агар менга ҳам маъқул бўлса, урганам ҳисоб эмас, бўшгина урдим-ку.

— Лекин сен уни қилолмайсан...

— Нега қилолмайман, қани айтинг-чи!

— Қилолмайсан...— деб кулди ва бир оз айтишга кучланиб турди.— Мен... мен сенинг юзингга қўлим билан эмас, лабим билан урар эдим...

Раъно қизариб ерга қаради. Юзга лаб билан уришни у ўз умрида биринчи мартаба эшитганлиги учун қизаришга ва ерга қарашга ҳақли ҳам эди. Ўзи ёзган муҳаббатга оид шеърлари ва Анварга берган ҳалигидек жавоблари билан чин бир маҳбуба ва маъшуқа бўлиб кўринса ҳам, лекин кейинги гапларга ҳануз ошна эмас ва юзга лаб билан уришлардан тамоман бегона эди. Бу гап Анварнинг ҳам биринчи жасорати бўлиб, иккиси-да шу «янгилик»нинг ўнғайсизлигида қолдилар...

Гунбази нилигун қандилида шамъи кофурийлар ёқила бошлаган эди. Ой ҳам бир оз нурланиб, турмушга янги қадам босган бу икки ёшнинг ҳозирги ҳолларидан кулимсигандек кўринар эди.

Боягидан бирмунча кучаятушган шамол гулни-гулга қовуштириб, гўё бу икки ёшга: «Сиз ҳам мана шу гуллар каби қовушинг» дегандек бўлар эди. Унғайсизликда қолган Раъно, хижолат аралаш Анварга кулимсиб бош кўтарди.

— Мен сизнинг «амрингизга» мувофиқ чиққан эдим!

— Амримга мувофиқми?— деди Анвар ва Раънонинг кўзига тўғри қараб илжайди:— Шомдин кейин...

— Нима шомдан кейин?

— «Амримга» мувофиқ чиқишинг!

— Ҳозир-чи?

— Ҳозир мумкин эмас!

Раъно ўпка билан Анварга қаради ва туриб ичкарига жўнади.

26. НЕГА ЕРГА ҚАРАЙСАН, РАЪНО?

Кучли шамол кўтарилиб, боқчадаги ҳар нарсани тўрт тарафга бука бошлади. Кўча чапглари кўкка кўтарилиб, ой ва юлдузлар нурини хирароқ бир ҳолга қўйди. Чигирткаларнинг чириллаши, кеча ҳашаротларининг наъмаси кучли шамол товуши билан кесилди. Супа устидаги сўри ҳар замон тўрт томонга чайқалиб, ўз остида ўтирувчиларнинг бетларини гоҳ кўрсатиб, гоҳ яшириб, улар билан ўйнашгандек теваракка ҳусайни ғужумларини бир-икки бора узиб ташлади.

Анвар ўзидан нарироққа тушган бир шингил узумни олиб еди ва бир-икки ғужумни ҳамроҳига узатди:

— Ма, Раъно...

— Мен емайман.

— Мен ҳам сенга, егин, демайман.

Раъно ўз ёнидаги ғужумларни йиғиб, Анварга берди.

— Мана узум есангиз... Менда нима юмушингиз бор?

— Боракалло... Тўкилган узумларни йиғиб бер-чи менга!

Раъно яна бир нечта ғужумларни териб узатди.

— Қани, юмушингиз?

— Сенда нима юмуш бўлсин, Раъно! Ҳар кунги

ўзинг билган гап... сўзлашиб ўлтирамиз; узум тўкилса, менга териб берасан, деб чақирган эдим.

— Дадам хуфтандан қайтиб қолади. Гапингиз бўлмаса, мен кетаман.

— Хуфтан ҳали ўқилган эмас, азон ҳозир айтилди. Башарти дадамиз хуфтанны ўқимай келиб қолса, бунинг ҳийласи осон; дарров анави гулнинг тагига яширинамиз!

— Башарти дадам бизни қидириб, гулнинг тагидан топса, нима қиламиз?

— Нима қилар эдик?.. Сен уйингга кетасан, мен бўлсам меҳмонхонага.

— Икковингиз гулнинг тагида нима қилиб ўлтирган эдингиз, деб сўраса, нима жавоб берамиз?

— Ўзимиз ўлтирган эдик, деймиз.

— Нима учун, деса-чи?

— Қизингиз уялгани учун, деймиз.

Раъно кулиб ўрнидан турди ва супадаги кўзи илган гужумларни териб Анварга берди:

— Хайр, юмушингиз бўлмаса мен кетдим, шамолдан қулоғим битди!

— Гапим бор, гапим!— деди Анвар,— кел, айтаман.

Раъно қайтиб келди.

— Айтинг!

— Ултур!

Раъно Анварнинг қаршисига ўтирди. Утириши билан кучли шамол юриб бошидаги рўмолни учирди ва олиб бориб Анварнинг бетига ёпди.

— Ха-ха-ха, шамол сиздан ўчимни олди. Қани, гапиринг!

Анвар рўмолни қисмига олди.

— Ҳозир гапираман, лекин шартим бор.

— Айтинг шартингизни.

— Аччиғланмайсан!

— Хўп...

— Уялмайсан!

Раъно масалага тушунгандек ўйланиб қолди.

— Рўмолимни беринг!

— Рўмолинг учиб кетди... Шартимга кўндингми?

Раъно жавоб бермади. Анвар Раънонинг олачалпоқ кўланка ичида хаёлий бўлиб кўринган юзига қаради. Унинг ҳаё ичида олийлик касб этган жоду кўзи Анварнинг ҳозирги мақсадига тушунганликни ифода қилар.

эди. Бирмунча вақт шу кўйи сўзсиз қолдилар. Шамол дам кўтарилиб, дам босилар эди. Шамол асноси гуллар ҳам келинлар каби ҳар томонга эгилишиб салом беришиб олар эдилар.

Анвар ўзини супанинг қоронғи қисмига олди. Раънога айтмоқчи бўлган сўзи эҳтимол унинг ўзига ҳам ўнғайсизлик берар эди.

— Туғилгандан сўнг ўсиш, ўсгандан сўнг икков-икков бўлиб яшаш бор!— деди Анвар ва бир оз тўхталиб олди.— Жуфтлик ёлғиз кишилар орасидагина эмас, ер юзидаги ҳар бир махлуқда ҳам бор... Масалан, тоғлардаги оҳулар, ўрмондаги тўтилар, чамандаги булбуллр ҳам ёлғиз эмас, жуфай яшайдилар... Сенингча, қандай, мен уни билмайман, аммо жуфтланишнинг, менимча энг муҳим бир шарти борки, ул ҳам ҳар икки тарафнинг муҳаббат занжири билан бир-бирларига қаттиқ боғланишларидир... Биз икков ёшликдан бирга яшаб келамиз, орамизда махфий сирларимиз йўқ ва бизнинг ўзаро сирларимизга воқиф бўлган чет кишилар ҳам йўқ! Шунга биноан сен билан менинг ҳар бир тўғрида ҳам очиқ сўзлашмагимизга ҳеч бир монелик бўлмас, деб ўйлайман... Агар янглишмасам, икковимизнинг бир-биримизга муомалаларимиз самимий ва юракларимизнинг тепиши ҳам ҳамоҳангдир! Ёки янглиш сўзладимми, Раъно?

Раънонинг ерга қараган кўзи секингина Анварга кўтарилиб, яна ерга оғди. Анвар унга бир оз қараб тургач, сўзида давом этди:

— Сен эшитдингми, йўқми, билмадим, улар икковимизни жуфтлаштирмоқчи бўлиб, бу кун мендан киши орқали тўй вақтини белгилашни сўратган эдилар, мен эртага жавоб бермоқчи бўлдим... Сени бу ерда тутишим ҳам, сен билан кенгашиб, эртага шунинг жавобини уларга айтишдир... Нега ерга қарайсан, Раъно?

Раъно секин бошини кўтариб кулимсиди ва юзини четга ўгирди...

— Сен уял, уялма, барибир улар бизни жуфтлаштирадилар. Марҳума Моҳлар бибининг фотиҳаси ерда қолмас! Агар сен шундай юра борайлик, десанг, мен ҳам уларга сенинг жавобингни айтаман... Гапир, Раъно!

— Юра берайлик!— деди Раъно юзини четга ўгирган ҳолда,— уларга нима оғирлиги бор?

Раънонинг бу сўзи Анварнинг устидаги юкни кўтариб ташлагандек бўлди.

— Иккимиздан бошқага албатта оғирлиги йўқ... Лекин, сен айтганча, қачонгача юра берайлик? Уларга бир муҳлат кўрсатишимиз керак, Раъно!

— Қариғунимизча...

— Қариғунимизча, деб муҳлат сўрайми?

— Улгунимизча...

Анвар кулди ва сурилиб, Раънонинг ёнига келди. Гўё уни ўзига қаратмоқчи бўлгандек, елкасига қўл юборди...

— Менга қара, тўғри жавоб бер, Раъно!

Раъно, қулоғи остига теккан иссиқликдан чўчиб, юзини ўнглаган эди, тасодифан лаби ҳалиги иссиқликқа учрашди... Иложсиз каби, лабини иккинчи ҳароратли лабдан ажратолмай, бир неча сония кутиб қолди... Кучли шамол кўзгалган эди. Шамол, гўё кўмаклашган каби орқадан эсиб, Раънони Анвар томонга майл эгдирар эди. Терак орқасида қолган ой ҳам кучли елнинг кўмагида терак бошидан буларга мўралаб олди. Икки ёшнинг ҳозирги ҳолини яқиндан томоша қилмоқчи бўлган туссиз бир юлдуз кўк саҳнининг ерга яқинроқ қисмига учиб тушди...

— Жавоб бер, Раъно!

— Бу ҳолда мен жавоб беролмайман...

— Жавоб бермасанг, мен ҳам сени бўшатмайман!

— Дадам келиб қолади...

— Дадангдан бу кун жавоб олдим!

Раъно Анварнинг ияги остига сўл чаккасини қўйиб, четга қаради.

— Сиз хоҳлаган вақтда бўлсин!

— Менга қолса, эртага...

— Майли...

Анвар ияги остидаги мулойимлашган қизнинг юзидан ўпди ва унинг тўзғинган сочларини тўғрилаб ҳаётбахш кокилларнинг муаттар бўйини узоқ ҳидлади.

— Чин сўзла, мен сенинг раъинг билан уларга жавоб айтмоқчиман, Раъно!

— Кўкламга...

— Чинингми?

— Чиним.

— Хўп бўлмай. Мен эртага, тўйимиз кўкламга бўлсин деб жавоб айтаман... Ерлар кўк гиламлар билан

безалганда, ҳар тарафни бинафша чечаклари босганда, қушлар уя қайғусини чекканда, биз ҳам тўй қилармиз; чимилдиқда бахт созини тинглаб, истиқбол куйини куйлармиз... Шундайми, Раъно?

— Шундай...

— Ундан сўнг менинг оғушимда шунинг сингари данданг келиб қолишидан қўрқиб, киши қўлига тушган қуш боласидек типирчиламассан. Шу ҳуснинг, шу малоҳатинг ва шу латофатинг билан тамом меники бўларсан, шундайми?

Раъно жавоб бермай, Анварнинг оғушидан ўзини қутқазиб ўрнидан турди. Супанинг зинасига бориб кафшини кийди ва Анварнинг қувлашидан қўрқиб, сапчиб ерга тушди...

— Жавоб айтиб кет, Раъно!

— Ҳа, шундай!— деди Раъно, гул ёнида рўмолини тўғрилаб.— Энди сизнинг олдингизга чиқмайман.

— Нега чиқмайсан?

— Негаки жуда ёмон киши бўлибсиз... Мен аямга айтаман.

Анвар кулди.

— Нимани айтасан?

— Ҳаммасини айтаман!

Шу вақт ўрта эшикдан кириб келган махдум уларнинг сўзини бўлди, ичкарига кириб борган Раънони тўхтатиб, «Анвар акангга чой бердингми, қизим?» деб сўради.

27. ЗУЛМ УЧОҒИ

Худоёрхонга 1283 йилда¹ учинчи мартаба тахтга чиқиш насиб бўлди. Унинг охириги салтанати хонлик истибдодининг аччиқ зулм ва тааддиларининг жонсўз қора саҳифаларини ташкил этадир. 1283-ҳижрийдан 1292-гача бўлган саккиз йил, Худоёрнинг эркин нафас олиб, Фарғона устида ўзи тилаганча қамчи ўйнатган ва зулм тифини камбағаллар қони билан сарбаст бўяган сўнгги давридир. Мамлакатни обод қилиш баҳонаси билан 1284 йилда Қўқон косибларини ҳақсиз — муфт ишлатиб янги раста, карвон сарой, пахта сарой ва каппонлар бино қилдирди. 1285 йилда Қўқоннинг Урганч мавзуида машҳур Оқсаройни солдирди, узоқ жойдан

¹ Милодий ҳисоби билан 1864—65 йиллар.

ариқ қазитиб келиб, Оқсарой атрофини суғортирди. Ис-
сиқ кунларда салқинлаш, малика хонимлар билан иш-
рат қуриш учун «Боғи Эрам» ясатди. Онаси Ҳоким ойим-
нинг васиятига мувофиқ, 1286 йилда «Ҳоким ойим
мадрасаси» деб машҳур мадрасани, яна шу йилда Амир
Умархон тарафидан асоси қўйилган маълум янги ўрда-
ни ҳам теварагида боғ ва гулзорлари билан ишлатиб би-
тирди¹.

1286—87 йилларида «Улуғ наҳр» ёки «Хон ариғ»
деб машҳур ариқни қазитди. 1287 йилда ўз номидаги
«Мадрасан олий»ни ва «Дахман шоҳон»ни, 1288 йилда
Қўқоннинг эски қаландархонасини бузиб, янгидан таъ-
мир, ҳам ўлган оғаси Султонмуродхон исмига мадраса
бино қилдирди. Ва ушбу йил ўғли Урмонхоннинг хат-
наси учун бир юз йигирма кун ош бериб, тўрт ойлик
тўй эълон қилди. Шундоғки, ҳар кун икки юз қозон ош
дамланар, саккиз юз танур нон ёпилар, икки юзлаб
улоқ берилар, мамлакатдан тўйга келувчи аъёнга ҳар
кун минглаб тўн кийдирилар эди.

Бу қадар саховат, бунчалик дабдаба, албатта, хази-
надаги олтинлар кучи билан бўлгандир, деб баъзилар-
нинг кўнглига келар. Хонлар ва подшоҳлар хазинаси-
даги олтинлар манбаи ҳам фуқаронинг биллак кучидир.
Лекин Худоёрнинг саховатпешалиги ва маъмуриятпар-
варлиги меҳнаткашнинг хазинага олтин суратида йиғил-
ган кучидан эмас, бевосита биллак кучидан, кўз ёшидан
эди. Чунки Муҳаммадалихон (1240 йил) давридан бош-
ланган ўзаро тахт талаши, ўзбек-қипчоқ жанжали ва
бошқа тўполонлар хазинани ялаб-юлқиган, Худоёр
1283 йил тахтга ўтиришида эшиги очиқ — бўш хазина-
гагина эга бўлган эди.

Бу «маъмурият даври» саналган беш-олти йил Фар-
ғона фуқароларининг омҳузилари², қора кунлари бўл-
ган эди. Худоёрнинг Сирдарёдан сув чиқариш можаро-
сини мисол учун олайик:

Хоннинг раёйи сув чиқаришга тўхтади. Хазинанинг
бўшлиги, ўйланган ишнинг ниҳоятда улуғлигини анди-
ша қилмади. Қаламравидаги³ барча шаҳар ва қишлоқ-

¹ Эски ўрда Шаҳрух хоннинг ўғли Абдукаримхон тарафидан
1145 ҳижрия миёналарида бино қилинган, Худоёрнинг орзуларига
жавоб беролмай турган ҳолга келиб эскирган эди.

² Омҳузи — умумий хафалик.

³ Қаламрав — ўзига қарашли.

ларга саркорлар, чўғоллар тарқатди. Улар халқдан солиқ йиғишга, ёрдам тўплашга буюрилган эдилар. Бу «ихтиёрий равишда» ҳозирликдан сўнг, «мамлакатдаги ҳар бир хонадон битта кетмон ва битта мардикор берсин!» деб истисносиз умумий бир фармон ҳам бўлди. Қамчиси кўкда тобланиб, ханжари заҳар сочган хон ҳазратнинг буйруғига ким қарши бора олсин! Ҳар бир оила, гарчи, рўзғор бошлигини бўлса ҳам, битта кетмон билан хон тайин қилган жойга йўллай бошлади. Бойлар, битта мардикор ёллаб бериш устига от ёки арава ҳам топишга мажбур эдилар.

Эни олти, бўйи (чуқурлиги) беш газдан ўн беш газгача қазиладиган ариқнинг узунлиги ўттиз чақирим ва шу ўттиз чақиримлик ариқ қазилиб битганда, Наманган ва Андижон туманларидан икки минг ботмонгача ер суғорилар эди. Шу йўсин ариқ қазила бошланди. Лекин ишчи кўп, озиқ-овқат йўқ эди. Бойлар киши ёллаб қутулганлар, ўттиз чақиримлик ариқ бўйига болачақасини оч ташлаб, кетмон кўтариб келган нуқул меҳнаткаш, косиб ва деҳқонлар чизилганлар эди. Ўз ёнларидан сарф қилиш учун ақчалари йўқ, ҳукумат тарафидан бериладиган овқатнинг салмоғи йўқ эди. Иссиқ қуёш остида, гиёҳсиз чўл бағрида кетмон одатдагидан кўпроқ овқат талаб қилади. Ариқ қазувчиларнинг овқатдан силлалари қуриб, иликлари пучайган, ердан ўн қадоқ тупроқ олиб ирғитишга эмас, ҳатто кетмоннинг ўзини кўтаришга ҳам дармонсиз эдилар. Хон тарафидан улар устига ишбоши қилиб белгиланган саркорлар, очлик дармонсизлигини ялқовлик ҳисоблаб, қулоқ эшитмаган сўкишлар билан бечораларни таҳқир этар, сулайиб йиқилмагунча кетмонни ташлатмас эдилар. Ҳар ўн беш-йигирма кунда ариқ бошига келиб турувчи хон саркорларининг сиёсати билан ҳар бора бир-икки меҳнаткашни ялқовликда, ўзига итоатсизликда айблаб, кўпчилик кўз ўнгида бўғизлатар ва ҳар гал келиб кетишида шунинг сингари мазлумлар қони билан янги «Хон ариқ»ни намлаб турар, бу зулмни ўз кўзлари билан кўриб турган бечоралар очликка, дармонсизликка қарамай жон аччиғида ишга ёпишар эдилар.

Шу йўсин зулм зарби остида ниҳоятда улуғ иш бир йилга ҳам қолмай итмомига¹ етган, минг чақиримлар

¹ Итмом — тамом, охир, ниҳоя.

бўйлаб Сирнинг сирлик суви кумуш каби оққан, гиёҳ унмаган чўллар меҳнаткашлар қони бараварига ям-яшил кўкарган эди. Шу мисолдан англашилган бўлса керакки, хоннинг маъмуриятпарварлиги, яъни унинг мадрасалар, боғлар, қасрлар, сарой-расталар ва дах-малар бино қилиши, тўрт ойлаб тўй бериши хазинада асрлардан бери йиғилиб ётган олтинларни сарф қилиб эмас, тўғридан-тўғри фуқарони муфт-мажбурий ишлатиш йўли билан эди.

Хоннинг гарчи зулм билан бўлса ҳам солган мадрасаларига, қаздирган ариқларига таҳсин қилувчи,— «золим бўлса ҳам маъмуриятпарвар экан!» дегувчи баъзи бировлар орамизда топилиб қолар. Шунинг учун хонни «маъмуриятпарвар» қилган омиллар устида тўх-талиб оламиз:

Хон икки мартаба тахтдан ҳайдалиб, анчагина тажриба орттирган, учинчи мартаба тахтга ўтириши маданиятлик рус истибдодининг Тошкентни олиб Хўжандга қўл узатган саналарига тўғри келган эди. Букунги шароит тажрибалик хонни бошқача сиёсат ушлашга мажбур этар эди. Ниҳоятда қаттиққўллик бўлиш юқори табақа ҳисобланган уламони, ашрофни ўзига қаратиш лозим ва тахтга аждаҳо каби оғиз очиб келмоқда бўлган рус подшоҳига қарши ўз маданиятини қуриб, жавоб бериш керак эди. Шунинг учун меҳнаткашни раҳмсиз ишлатиб мадрасалар бино қилмоқда, ариқлар чиқармоқда, сарой ва расталар, қаландархона ва ўрдалар ёпмоқда эди. Абдукаримхондан бери ўнлаб хонларга яраб келган ўрдани бузиб, янги ўрда бино қилиши ўз кайфига қараганда ҳам рус подшоҳига жонлилик кўрсатиш, ялтирасин шаъну шавкат билан Фарғонани ўз қўлида сақлаб қолиш учун эди. Ўчадиган чароғ ёниб ўчади, мақоли каби Туркистон хонларида сийрак кўрилган бу маъмуриятпарварлик бизга қолса шу омиллардан туғилган ва бунда самимий ҳеч нарса йўқ эди.

28. Ҳ А Р А М

Янги ўрда юқорида ёзганимиздек, ҳақиқатан шукуҳлик, хушманзара бино қилинган эдики, унинг ҳозирги харобасидан ҳам кўрса бўлур. Ўрда қўрғонининг ташқари айланаси (тўрт томони) ажойиб гулзорлар, анвои мевалик дарахтлар билан зийнатланган. Бу боғ-

ни мақтаб Худоёрнинг ўз шоири домла Ниёз Муҳаммад:

«Ясаб қасре саодат даврида боғи жаҳон оро,
Муаттар бўлди гулзоридин олам, гумбази хазро.

Шаҳи волоки берди зеб боғ ичра раёҳиндин,
Ушал кун тутди ер саҳнини бўи анбарни соро.

Ясарда тарҳини тарроҳлар андоғ сакиз гулшан,
Бу гулшан ҳар биридин топдилар юз минг чаман оро.

Қи ҳар ашжор асморини таъмида шакар музмар,
Очорғо шаккар оғзини муддаилликка неҳад ўро.

Хиёбон, расталардин боғ топди зеби оройиш,
Гулистонига бергандек чаман оро гули ҳумро.

Жаҳон боғида ҳарна неъматедир бунда ул мавжуд,
Насиб этгай сенга юз йилгача ҳақ, э жаҳондоро...»

дейдир ва Худоёрга* бу боғда юз йиллаб роҳатланмоқ учун дуо қиладир.

Домла Ниёз Муҳаммад айтгандай, гулшаннинг уч тарафи хиёбон, расталар ва бунда эртадан-кечгача халқ қайнашиб турар эди. Ўрда боғининг эшигида доим қоровуллар қараб турганликдан, ўрдага алоқаси бўлмаган кишилар боққа киролмаслар, фақат ҳафтада бир кун, хоннинг кўнгил очиш соатларида, баъзи мустасно зотлар учун боғнинг йўли очиқ бўлур эди. Боққа кирилгандан кейин, тўғридан янги ўрданинг дарвозаси, муҳташам музояқакор тоқ ва равоқлар кўзни қамаштирар, киши гўё ўзини хон ҳузурда, истибдод салобати остида сезар ва мутантан ва музайян қасрдан руҳ олиш ўрнига, билъакс, бир даҳшат ва хавф ҳис эта бошлар эди. Ўрданинг гиштин, кунгирадор қўрғонлари ости билан жазойирий қилич тоқинган махсус муҳофиз йиғитлар айланиб, бегона кишини қўрғон яқинига йўлатмаслар, айниқса, ўрданинг юқори қисмидан қўйилган ҳарам дарвозасига яқинлашиш учун, ҳатто ўрданинг ўз ҳодимларига ҳам руҳсат йўқ эди. Ҳарам дарвозасидан юрувчилар ёлғиз хоннинг ўғли — шаҳзода, хоннинг хотини, қариндошлари, канизлар, доя хотинлар, яна баъзи «махсус» юмушларга хон томонидан белгиланган заифаларгина эдилар. Бу дарвозадан хоннинг ўзи ҳам юр-

мас, чунки унинг ҳарамга кирадиган йўли ўз маҳкама-си ва шоҳнишин орқали эди.

1287 йилнинг сунбула ойи, яъни эрта кузнинг кўк-лам ҳавосига яқин турган салқинча бир кун. Кечки соат бешларда ўрда ичида қайнаб турган ҳаёт бир оз тин-чиб тушди, дарвоза ёнларидаги қоровуллар ичкарига киши киритмай қўйдилар. Ўрда хизматчилари, маса-лан, беклар, мирзолар, ясовуллар ва шулар сингари «сайид»¹ ходимлари бирини-бирин чиқиб тарқала бош-ладилар. Биринчи дарвозанинг икки биқинида турувчи қоровул йиғитлар ўрданинг улуғ даражали бекларини таъзим билан кузатар, мансаби қуйроқ ясовуллар билан мутойиба қилишиб қолар эдилар. Саркардалардан баъ-зиси дарвоза ташқарисида хизматчи тарафидан қантар-илиб турган отининг ёнига келиб, қараб чиқар, яхши боқмагани, ёки тоза супурмагани учун сайисни койиб олар ва сўкиниш ораси сайис кўмагида отига миниб жўнаб кетар эди.

Дарвозабонлар ўрдада зарур юмуши борлигини сўз-лаб, илтижо қилувчи ҳар қандай кишини ҳам ҳозир ич-карига йўлатмаслар ва асабийланиб койиб қайтарарлар эди.

— Бу ўзи қандай одам, қулоғига ун босқанму!— деб жекириниб турган биринчи дарвозабон, узоқдаги кимгадир қараб қолди, кўзи ўша тарафда экан бояги сўзини такрорлади,— боравуррунг, оғизни очмонг. Шери яздон келганда ҳам ичкари киритмаймуз!

Илтижо қилувчи умидсиз дарвозадан йироқлашди. Унинг кетидан дарвоза ёнида банорас паранжилик бир хотин пайдо бўлуб, ичкарига парвосиз кира берди. «Шери яздон»ни ҳам киритмайдиган дарвозабонлар хотинни бошдан-оёқ кузатиб, индашмай қараб қола бер-дилар. Хотин ичкари кириб тўғрига қараб юрди, асл ўрданинг улуғ муҳташам дарвозасига яқинлашгандан кейин ўнгдаги айри йўлга бурилди.

Хотин ҳарам дарвозасини чоғлаб борар эди. Қўр-ғон остидаги соқчилар хотинга ёввош-ёввош қараб олиш билан кифояланар ва уни танигандек парвосизча ўз ёнларидан кечирар эдилар.

Хотин, ҳарам дарвозаси ёнига етиб, остонага қадам босган чоғида бўсағадаги йиғит «вишш» этдириб қили-чинни қинидан суғурди.

¹ Сайид — амир демоқчи.

— Тўхтаб!!!

Хотин тўхтади ва йигитга қараб бетидаги чашмбандини қия очди. Йигитнинг жиддияти кулимсирашга мубаддал бўлиб, ҳаводаги қиличини қайтариб филофига солди. Хотин юзини очган кўйи ичкарига юрди. Ўттиз беш ёшларда кўринган бу гўзал хотин ҳарам ходимларидан Гулшанбону эди.

Гулшанбону Худоёр хонлигининг иккинчи даврида ўз ҳусни билан бир неча мартаба хоннинг илтифотига сазовор бўлган ҳарам канизларидан эди. Худоёр тахтини ташлаб Бухорога қочишга мажбур бўлгандан кейин, оғасини ғайри шаръий ишларда, жумладан, хотинбозликда айблаб, тахтга минган Маллахон ўз даъвосига мувофиқ Худоёр ҳарамдаги юзлаб хотинларни ўз йигитлари орасида хотинликка тақсим қилиб юборди. Шу жумладан, Гулшанбону ҳам Маллахон тарафидан Худоёрга қарши урушда қаҳрамонлик кўрсатган бир йигитга инъом қилиниб, шундан бери ўша йигитнинг никоҳидаги хотин эди. Худоёр учинчи мартаба тахтга мингандан кейин, Гулшан хоннинг ёнига келиб, эски «қадрдонлик» номига ҳарамдан бир хизмат сўраганида, «марҳаматлик» хон Гулшаннинг арзини ерда қолдирмай, ҳарам ходимларининг жуда озларига насиб бўладирган улуғ бир мартаба ато қилдиким, биз Гулшанга топширилган бу вазифанинг нимадан иборатлигини қуйида кўрамиз.

Гулшан дарвозадан ичкари киргандан кейин, паранжи остида босилиб тартибсизланган сочларини тузатди, чанг ўтирган нилий ранг товор кўйлагининг этакларини қоқди, қўлидаги ёқут ва зумрад кўзлик олтин узукларини тўғрилаб тақди ва шундан сўнг зиналардан юқорига қараб чиқа бошлади. Йигирманчи зинадан кейин узун — ўрданинг эни қадар бир йўлак бошланиб, унинг ўнг-сўлини ўн чоғлиқ бухори чакма эшиклар зийнатлаган эдилар. Бу эшиклар ҳарамдаги алоҳида ҳовлилар ва улар даромадини кўрсатар эдилар.

Гулшан узун йўлакка чиқиб, ўнгдаги биринчи эшикни итарди. Ичкари тарафдан кекса бир ходима — эшикочар хола кўриниб, Гулшанга салом берди ва «хуш келдилар!» деди. Гулшанни ичкари киритиб, эшикни беклади. Бу, ҳарамнинг кичкинагина сув ҳовлиси эди. Ўртадаги мис ҳовузда кўм-кўк сув мавж уриб, бир

неча канизлар ҳовуздан сув олмоқда эдилар. Ҳовлининг шимолидаги ходималар турадирган кичкина бир уйдан бошқа бунда бино йўқ, фақат жанубда ҳалигидек бир эшик бор эди. Сув ҳовлисидаги бу ҳовуз ҳарамнинг бутун эҳтиёжини ўтар, уни ҳафтада бир неча мартаба махсус соатларда мешкоблар томонидан тўлдирилиб турилар эди.

Гулшан паранжисини қўлига олиб, эшик томонга юрди. Эшик ёнига келиб секин-секин ҳалқани чертди. Эшик ичкаридан очилиб, бунда ҳам эшикочар хола кўринди. Лекин буниси ёшгина бир каниз эди. Гулшандан паранжи, чашмбандни олиб, секингина «хуш келдилар!» деди. Бу ҳарамнинг биринчи ҳовлиси эди. Ҳовлининг тўрт томони нақшинкор, ойнабанд, гул чакилган дари-чалик, ҳаммаси бир хил бичиқда танобий (зал) уйлар, ҳар бир уйга махсус даҳлизлар ва бир-бирга ямаштирилиб солинган хоналарини шу даҳлизлар бир-биридан ажратиб турар эдилар. У қадар кенг бўлмаган саҳн остига гишт тўшалган, ҳовли юзида тўрт-бешта қизил шолдан кўйлак ва бошларига сариқ шолдан рўмол ўраб, оёқларига бедонадан кафш, маҳси кийган ёш канизлар сочилган ҳолда вазифалари орқасидан юрар эдилар. Уларнинг, шу яқинда турган душманга сездирмасликка тиришгандек, ёки уйқуда ётган мудҳиш йиртқични уйғотиб юборишдан қўрққандек, оёқларини ерга секин босиб, авайлаб қўзғатишлари ва бир-бирлари билан имлашиб, ночор қолганда ярим товуш чиқариб муомала қилишлари бу ҳовлида нимадир бир фавқулодда аҳвол борлигини сездирар эди. Гулшан ҳам бу аҳволга тушунгандек улар билан оҳиста сўрашди ва канизларнинг биридан ярим товуш ичида сўради:

— Онҳазратим?

— Шаҳнишиндалар!— деди каниз, товушини четга чиқармасликка тиришиб.

Шаҳнишин — хоннинг хос ҳужраси, хон овқатланадиган, ухлайдирган ҳам хотинларни қабул қиладирган уй бўлиб, сув ҳовлисининг қатори билан то тахт ўрнатилган маҳкамагача қатор уч хона танобий уйлардан иборат эди. Бу уйлар шаҳнишинликка мувофиқ бошқа бинолардан баланд қилиб солинган эдилар. Ҳовлининг шарқ томони маҳкамага қаратиб солинган бинолар орқасига, жануби «хос ойимлар» — яъни хонимлар танобийси, ғарби — қисман танобий ва қисман ошхона ва ҳарам хази-

наси биноларини ва бошқа ҳовлиларга чиқиш учун даромадларни ташкил этар эди.

Гулшан, «шаҳнишиндалар!» жавобидан сўнг, тараддудлангандек бўлди. Бир оз иккиланиб тургандан кейин, яна бир қайта сочини, рўмолини, кийимини тузатиб олди ва шаҳнишин томонга бурилди.

— Ойимхоним чақирадилар, — деб бир каниз шивирлади.

Гулшан уч-тўрт қадам босган эди, тўрдаги танобийдан чиқиб келган канизнинг ҳалиги сўзи билан тўхтади ва сўзсиз каниз томонга бурилди. Гулшан кирганда даҳлизнинг тўрида уч нафар каниз санама¹ тикиб ўтирар эдилар. Улар билан саломлашди. У саломлашган аснода ичкари танобийдан олти ёшлар чамали, оқ тусли, қора кўзли кўркамгина бир бола сариқ атлас кўйлагини ҳилпирлатиб чиқиб келди.

— Ассалому алайкум... Соғмилар, шаҳзодам! — деди Гулшан қўлини кўкрагига қўйиб, болага букилиб таъзим қилган ҳолатда.

Шаҳзода жавобсиз кулимсираб, Гулшанга бир оз қараб турди-да, ичкарига кириб кетди.

Гулшан кафшандозда оёғини ечиб, гиламга чиқди. Даҳлиз ўн бир ёғочли катта мунаққаш уйдан иборат бўлиб, тахмонида атлас ва адрас кўрпа, кўрпачалар уйилган, токчалари анвои хитойи ва қашқар чиннилар, бухоро мис ва кумуш идишлари билан зийнатланган эди. Гулшан кафшини еча бошлагач, юқоридаги санама тивувчилар ҳам ўринларидан турган эдилар, келиб кўришдилар. Улар кўришиб бўлганда, бояги каниз ичкаридан чиқди:

— Кирсинлар! — деди Гулшанга.

29. ОҒАЧА ОЙИМ

Гулшан эшикка юриб келиб, рўмол-лачагини тузати ва ичкарига қадам босди. Эшик ичкарисида қўл қовуштириб турган каниз букилиб таъзим қилди:

— Сафо келдилар!

Асл гиламлар, бахмал кўрпачалар, олтин ва кумуш асбоблар билан зийнатланган танобий уйнинг орқа ва ўнги деярли кўзни қамаштирарлик шукуҳларга фарқ

¹ Санама — ироқи.

бўлган эди. Танобийнинг ҳовли томонига қурилган учта кичкина деразаларнинг ойналари ҳам бундаги асл ашёларнинг турли нави қабилдан ҳар кўзи ҳар рангда жилваланар ва уларнинг акси зиёси билан шифтга осилган олтин қандил алвон тусда товланар эди. Танобийнинг тўрида, ипак жойнамоз устида қиблага қараб ўтирган ойим, тиззасига ясланган шаҳзодани эркалаб, ёнига қайрилди. Эшикдан кириб, қўл қовуштириб тўхтаган Гулшан икки букилиб салом берди.

— Келинг, Гулшан! — деди ойим, — ўлтиринг, ва-а-айкум ассалом!

Гулшан таъзим билан биринчи даричанинг юқорисига бориб ўтирди ва дуога қўл кўтарди.

— Ойи хонимнинг бахт ва обрўлари зиёда, шаҳзодамнинг умрлари узун бўлсин!

Эшик ёнида тик турган каниз дуо асноси ўтириб фотиҳа ўқишди. Фотиҳадан сўнг яна ўрнидан туриб қадалди. Ойим ҳамон шаҳзодани эркалаб жойнамоз устида ўтирар эди.

Жияклик атлас қўйлак, Бухоро кундалидан желатка ва бошига санама рўмол ўраган ўттиз беш ёшлар чамали бу хоним — хоннинг муътамад хотини Оғача ойим ва шаҳзода эса хоннинг севиқли ўғли — Урмонбек эди. Оғача ойимнинг хитой хонимлариникига ўхшаш қора бодом кўзи ва умуман сиймоси Туркистон қизи эмаслигини айтиб турар, бироқ тилида бегоналик сезилмас эди. Оғача ойимнинг асли исми Масъуда хоним, аммо «Оғача ойим» деб машҳур бўлиши унинг қашқар қизи бўлганлигидандир. Уйғурлар биздаги «хоним, бекач» дейиш ўрнига «оғача» дейдилар. Масъуда Уш атрофида турғун уйғурлардан бўлган Ибодуллаҳўжа деганнинг қизи, Худоёр ўзининг иккинчи давлатида бунга уйланган эди. Худоёр тахтни ташлаб Бухорога кетишга мажбур бўлгандан кейин, кўп хотинлари унга вафосизлик билан эр қилиб кетганлари ҳолда, шу Оғача ойим эрининг хорлиқ ва муҳтожлик кунларига шерик бўлиб юрган ва шу вафодорлиги жиҳатидан хоннинг эътимодини қозонган эди. Иккинчидан Оғача ойим Худоёрнинг ҳарам хотинлари ичида ақлли, тадбирли ва шу сояда ҳарамнинг барча хонимлари ва юзлаб канизлари бунинг идорасига топширилган эдилар. Юзлаб кундошлар орасидаги жанжаллар Оғачанинг ислоҳига келиб тўхтар, ҳарамдаги ҳаркимса бунинг сўзига қулоқ солишга мажбур, ҳатто кон-

нинг ўзи ҳам хотинлари орасидаги англашилмовчиликларни Оғачанинг ислоҳига ҳавола қилувчи эди. Янги кийим бериш вақти етганда, кимга қандай кийимлик керак, ким қандай нарсага муҳтож — бу масала ҳам Оғача ойим тарафидан ҳал қилиниб, хазиначига буюрилар ва ҳозирланилган кийимликлар унинг томонидан тақсим қилинар эди. Бундан бошқа, кундалик ошхона овқати ҳам Оғачанинг белгилаши билан пиширилар, ойим ва каниз, доя ва чеварларнинг ҳаммомга боришлари, бекларнинг тўйига чиқишлари ва шунга ўхшаш лозим-омадалар ҳам бу ойимнинг кўрсатишига мувофиқ эди. Баъзан Оғача ойим мамлакат ишларига ҳам аралашиб олар, гоҳо ўз фикрига хонни унатиб ҳам қўяр эди. Худоёрнинг хотинларидан кичик Шоҳойим¹ вафот этиб, ундан бир бола — Урмонбек етим қолган эди. Худоёр Урмонбекни жуда яхши кўрар ва ўзига валиаҳд белгилаган эди. Кичик Шоҳойим ўлгандан кейин Урмонбекни ҳарамда эътимодлик бўлган Оғача ойимга топширди. Шундан бери Оғача ойим Урмонбекни ўз боласидек тарбия қилиб келар ва бу сабабдан ҳам хоннинг назарида унинг қадри жуда юқори кўтарилган эди.

Оғача ойим ҳануз Гулшанга илтифотсиз, Урмонбек билан сўзлашмоқда эди.

— Жуда шўх бўлибсан, ўғлим! Мен сени отахоннингга чақиб, бир урдирай!

— Будана берсангиз шўхлик қилмайман.

— Беданаларингни ўлдириб битирдинг-ку, золим, беданаларни яна қайдан олайлик!

— Мен ўлдирмадим, ўзлари ўлиб бутдилар.

— Зийракни нега урдинг?

— Зийрак менга будана топмади.

Оғача ойим эшик ёнида тик турган канизга қаради:

— Кел, Мисқол! — деди ва Урмонбекнинг орқасини еилади. — Сен ғуманг билан ўйнаб кир, беданани эртага топдирамиз!

Каниз Урмонбекни етаклаб чиқа бошлади.

— Олдимга ҳеч ким кирмасин! — деди Оғача ойим. — Эшикни ёпиб чиқ!

Улар чиққач, Оғача ойим Гулшанни ўз яқинига чақириб, жойнамаздан кўрпачага сурилиб ўтирди, такрор — «яқинроқ келинг, Гулшан» деб таклиф қилди. Оғача ойимнинг бирор муҳим сўзи борлигини сезган Гулшан

¹ Шунгон бегининг қизи.

бону қўл қовуштириб, оймнинг яқинига бориб тиз чўкди.

— Шаҳардан нима хабарлар топдингиз, Гулшан-бону?

— Шаҳар хабарлари оғи хонимдан махфий эмасдир.

— Узингиз тинч турасизми, уй ичингиз соғмилар?

— Шукур... Онҳазратим ва оғи хонимнинг сояи давлатларида.

— Ишларингиз қандай? — деди кулимсираб Оғача ойм. — Бизга кундошлар топиб бўладими?

Бу саволдан Гулшан бошини қуйи солди, Оғача ойм кулимсиганича Гулшандан жавоб кутиб турар эди.

— Сиз бизга кундош изласангиз ҳам, — деди Оғача ойм, — албатта, ўз ихтиёрингизча эмас, сайиднинг амрлари билан; шунинг учун бу тўғрида мен сизни айблай олмайман.

Бу сўз билан Гулшан бир оз хижолатдан чиққандек бўлди.

— Албатта, оғи хоним...

— Сўзимни ерда қолдирмаслигингизга ишонганим важдан, — деди Оғача жиддий тус олиб, — сиз билан бу тўғрида махфий бир-икки оғиз гаплашмоқчи эдим.

— Канизингизнинг боши устига, оғи хоним!

Оғача ойм деворга суялган ёстиқни тирсаги остига тортиб, така қилди.

— Мен бу гапимни ўтган кун ботирбоши холага ҳам айтиб қўйдим. Лекин сайиднинг қулоқларига еткурмаслик шартдир. Бу тўғрида холадан ҳам сиз эҳтиётлироқсиз, деб ишонаман. Чунки сизнинг мен билан эски қадрдонлигингиз бор.

— Чўрингиз сўз улаштиришни ямон кўради. оғи хоним!

— Албатта, шундай бўлмоғи лозим, — деди Оғача ойм, — ўзгалардан ҳам сизга айтқулиги йўқ, Гулшан, сайиднинг никоҳларида биз ўнлаб кундошмиз...¹ Агар канизларни ҳам қўшиб ҳисобланса, кундошларнинг саноғи бир юздан ортадир. Ботирбоши хола, яна бир нечалар ва атрофдаги бекларимизнинг таважжуҳлари соя-

¹ Шариятда тўртдан ортиқ хотин олиш йўқдир. Худоёнинг расмий никоҳидаги хотини тўртдан ошмас, яъни, янги хотин оладирган бўлса, тўртинчи хотинини канизликка кечириб, ўрнига янгисини қўйиб турар эди. Оғача канизликка кечирилганларни ҳам бунда қўшиб ҳисоблайди.

сида¹ сайиднинг ҳарамлари уч-тўрт йилнинг ичида бунчалик чўриларга эга бўлди... Янги ва кенг ўрдага келиб яйрашармиз, деган эдик, баракатларингизда кундан-кун бадтарроқ сиқилишиб борамиз. Ҳатто ичкари ҳовлиларда бир уйга саккиз, тўққиз каниз жойлашишга тўғри келиб қолди. Бу ҳол давом этса, бирор йиллар ичида яна бир янги ўрда солишга тўғри келади. Бу, албатта, мумкин эмас. Ундан сўнг сайиднинг ҳамма диққатларини ҳарамга тортилса, мамлакат иши ҳалалдор бўлишида ва бунинг уволини бизлар кўтаришимизда шубҳа йўқ. Мана шу андишаларга бориб, сиз билан кенгашмоқчи эдим... Бу андишам ботирбоши холага ҳам маъқул тушиб, ваъда берди. Сиз ҳам, шу гапларни яхши ўйлаб, ўз фикрингизни менга сўзланг-чи, Гулшанбону!

Гулшан Оғача ойимнинг мақсадига тушунмагандек бир оз ўйланиб турди:

— Муддаоларига чўрингиз тушунмадим, ойи хоним!

— Тушунмаган бўлсангиз, — деди Оғача, — бундай сўнг ҳарамга хотин ва каниз келтирилмасин, дейман!

Гулшан бошини қуйи солди. Чамаси, Оғача ойимнинг таклифи унга ёқмагансимон эди. Дарҳақиқат, оғиздаги ошни олдириш ҳар ким учун ҳам бир хил эмасдир.

— Биз каминаларда нима гап, айланай ойи хоним!.. Биз, ҳарна қилсак, онҳазратнинг буйруқлари билан қиламиз... Биз онҳазратнинг отган ўқларимиз!

Оғача ойим Гулшаннинг кўзига анча тикилиб қолди. Лекин Гулшан, кўзини ундан қочириб, ерга боқди.

— Албатта, биз сайиднинг отган ўқларимиз! — деди Оғача ойим қизишганнамо. — Лекин, хўжам буюрди, деб ишнинг ўнг-терсига қарамай югура бериш аҳмоқликдир. Агар сиз билан мен онҳазратнинг холис қуллари бўлсак, сайиднинг давлатларига рахна солмайлик, дўсти нодонлик қилмайлик! Мана бу — холис қуллик даъвосида бўлган бизнинг қўлимиздан келадир... Зоҳиран, сайидга хиёнат кўрилса-да, ҳақиқатда, холис дўстлик, деб сизга бу таклифни қилдим. Сайидни кунчилайди, деб бошингизга келтира кўрмангки, ҳозир ҳам мен онҳазратнинг бир юзинчи хотини бўламан. Юз хотиннинг биттаси бўла туриб, кундошлик қилиш ўзи телбаликдир. Лекин, орада бир ғараз бўлса, у ҳам сизга айтгандек — холис қуллуқ, чин давлатхоҳликдир, Гулшан!

¹ Атроф ҳокимлари хушомад тариқасида чиройли қизларни хонга юбориб тургувчи эдилар...

Гулшан «биз сайиднинг отган ўқларимиз» деб Оғача ойимни аччиғлантирган эди. Ўз хатосига тушунган Гулшан узр айтди.

— Мен сизга у гапни бошқа мақсадда айтдим, ойи хоним! Биз, дедим... албатта, биз...

— Агар сиз бунда ноилож бўлсангиз, мендан йўл сўранг!

— Пир бўлиб қўлимдан тутсангиз, онҳазратнинг ўғурларида бошим фидо бўлсин!

— Гап шундай бўлса, иккимизнинг бу ишга кўмаклашувимиз ёки сукут қилишимиз давлатхоҳлик эмас, душманликдир,— деди Оғача ойим.— Менинг сизга кенгашим — бундан сўнг устингиздаги хизматга бир оз ўйлашиб қадам босишдир!

— Мени итобга тутсалар?..

— Бунинг тadbирни осон,— деди Оғача.— Аввал шуки, сайиднинг кўзларига оз кўрининг, кўринган чоғингизда сулув чўри тополмадим, деб узр айтинг. Сизни, тополмабсан деб қийин-қистоққа олмаслар, жазога тортмаслар. Муҳтожликдан қўрқсангиз, мен бор, мен сизга қўлимдан келган ёрдамни қиларман. Маъқулми, Гулшанбону!

Кейинги жумла билан Гулшаннинг чеҳраси очилиб кетди.

— Хўп айланай, ойи хоним!

— Аҳсан!!

Даҳлизда санама тикиб ўтирган кашизлардан бири — хазинадор югуриб кирди.

— Лаббай!

— Опангга икки тилло бер, устига мунсак ёп!

Аҳсан икки қўлини кўкрагига қўйиб, таъзим қилгандан сўнг, чиқиб кетди.

— Шундай, олатингизча, менинг олдимга келиб туравуринг, керагингиз бўлса, тортинмай айтинг!

Гулшан бош букиб қуллик қилди. Эшик очилиб, қўлида адрас мунсак билан Аҳсан кирди ва Гулшаннинг устида тўхтади. Гулшан ўрнидан туриб ойнмга бош эгди. Шу ҳолда Аҳсан мунсакни унинг устига ёпиб, қўлига икки тиллони ҳам узатди. Гулшан устида мунсаги билан оҳистагина ўтирди. Аҳсан ҳам турган жойинга чўккалади. Гулшан дуога қўл кўтарди. Аҳсан омин деди. Дуодан сўнг Гулшан ва хазинадор оҳиста-оҳиста орқалари билан юриб, Оғача ойимнинг ҳузуридан чиқдилар.

30. ХОНИМ ОЙИМЛАР

Гулшан эгинда мунсаги билан даҳлизга чиқиб, ундаги канизлар томонидан «илтифотга лойиқ кўрилгани» учун табрик қилинди. Кафшандозда кийинар экан, кўзи тўғридаги шаҳнишинда эди. Канизлар билан хўшлашиб ҳовлига тушди.

Юқорида сўзланганидек, бу ҳовлида хоннинг севикли хотинлари ўзларига хос доя, чевар, канизлар ва қуллари билан турар эдилар.

Оғача ойимнинг қаторидаги иккинчи танобий хоннинг севикли хотини Розия ойимга қарар эди. Розия ойим, гарчи ўтган йиллардагина хонга никоҳланган бўлса ҳам, ўзининг хаёлий ҳусни билан «сайид»нинг илтифотини жалб этиб, ҳарамда биринчи мавқеъга минган хонимдир. Хизматига тўрт каниз ва икки қул ҳадя қилинган бу ойим асли қашқарлик бўлган Охунджонбой деганнинг қизидир. Розия хоним қизлиқ чоғида Қўқон бойларидан Жонбобо отлиқ бир кишига тегиб, бир бола туққандан кейин эри ўлади. Бундан сўнг қўқонлик Миён Фазл Ваҳҳоб ҳазратга эрга чиқади. Гулшанбонуга ўхшаш хуфиялар «сайид»нинг қулоғига еткирган бўлсалар керак, бир кун хон, тўсатдан арава юбориб, Розия хонимни «меҳмонга» чақиради...

Хоннинг ҳукмига қарши Миён Фазл Ваҳҳоб нима ҳам қила олсин! Розия хоним хон ҳарамидида бир кеча қўниб, эртасига уйига қайтади. У уйига қайтиб келганда, Миён Фазл Ваҳҳоб Розия хонимнинг қўлига талоқ хати топшириб, етти арава мол билан ўрдага жўнатади... Миён Фазл Ваҳҳоб бу ишни қўрққанидан қилганми ёки хонга аччиқ тариқасидами ҳар ҳолда буниси ҳатто Розия ойимнинг ўзига ҳам қоронғидир¹.

Гулшан Розия ойимнинг даромадига етганда, икки нафар каниз даҳлиздан чиқиб, бўсағанинг икки томонида қўл боғлаб ва бош букиб тўхтадилар. Шу ҳолда ичкаридан гўё юзи сут билан суғорилгандек оқ, қура-

¹ Ҳарам тўғрисидаги маълумотимизнинг аксариси бу кунда ҳам ҳаёт бўлган шу Розия ойимдан олинди. Ҳозир тўқсон ёшларга етган бу кампир ўзининг кучли хотираси билан бизга қимматли маълумотлар берди. Ҳануз сақланиб келган баъзи хусусиятлари билан бизни таажжубга солди. Муҳтарама Розия ойимга ва икки орада воситачи бўлиб устимга миннат қўйган қўқонлик дўстим Босит Қодирийга ташаккур ва раҳматлар айтишга бурчлиман. (Автор.)

лай кўзи ойсиз ва булутлик кечадан ҳам қорароқ, қадди сарв каби мавзун, қора сочи тақимини ўпган, уст-боши ипак ва олтинлар билан гарқ бир хоним хиромон чиқиб келди. Бошидаги ҳисобсиз кокилларини санама тикилган оқ ҳарир рўмол билан озорсизгина боғлаган, ёқа ва этакларига нафис жияк бириктирган хонатлас кўйлак, бухоро кундалидан қирғоқларига олтин уқа (қўр) тутилган енгсиз желатка кийиб, ёқут кўзлик олтин тугмаларни бўшгина солган, ҳуснда мисли оз бу нозанин хоннинг севикли хотини — мазкура Розия хоним эди. Розия хоним орқасидан саккиз-тўққиз ёшлар чамалик, кўз ва тишидан бошқа аъзосида оқи йўқ, бир бола кўриниб, хонимни таъқиб этди. Бу ёш югурдак қулча хонимнинг ҳар бир майда хизматларига тайёр каби оёқ олар эди¹.

Розия хонимга қарши келувчи Гулшан букилиб салом қилди. Розия хоним ишорат билан жавоб бергач, «эсонмисиз» деди ва унинг жавобини ҳам кутмай шаҳнишин томонга қараб йўл солди.

Гулшан Розия ойимнинг қуйисидаги даҳлизга юзланиб, ундаги канизлардан Қурбон ойимнинг соғлигини сўраб ўтди. Қурбон ойим танобийсидан сўнг ҳовлининг кун ботишига мойил бино Шодмон ойимга қарашли ва

¹ Қуллар аксар тожик ва ҳабашдан бўлиб, етти ёшдан ўн икки ёшгача эдилар ва ҳарамда бундан юқори ёшдаги қуллар сақланмас, қул ўн икки ёшга етганда, ҳарамдан чиқарилиб, ўрдадаги бирор хизматга белгиланар эди, дейди Розия ойим. Эрлиги олинган (бичилган) қуллар Худоёрнинг онаси Ҳоким ойим — Жорқин ойимгача (1285) йилда вафот этган, фақат икки нафар бўлиб (Эшмат саркор, Тошмат саркор; ҳар иккови ҳабаш) булар ҳам хондан ташқари ҳарамга киролмас эканлар. Ҳар кун эрталаб хон онасига салом бергани кирганда ҳалиги икки нафар қул ҳам хоннинг орқасидан кириб, Ҳоким ойимга салом бергандан сўнг яна хон билан бирга чиқишиб кетар эканлар. (Бу иккиси Шералихондан қолган, Ҳоким ойимга яқин, қадрдон қуллар бўлганга ўхшайди.)

Розия ойимнинг айтишига қараганда, шу икки қулдан бошқаларнинг эрлиги йўқотилмаган экан. Бундан англашиладики, Худоёр ҳарам тўғрисида рус ёзувчиларнинг қул (евнух)ларни каниз ва хонимлар билан аралашиб юрган ҳолда кўрсатишлари муболағадир.

Розия ойим яна тафсилга киришиб: «Хон биринчи мартаба тахтдан ҳайдалишида ўзига қарашли ёш қуллардан бир нечасини Жиззахга элтиб ўқитди ва сўнгги даврда уларни баъзи мансабларга қўйди. Улар: Шоғулом жарчибоши, Жамил, Файзулло ва Муллача хазиначилар, Давлат удайчи, Давлат саркор ва Шопсанд қўрбошилар» дейди. Бу қуллар ҳам ҳарамга киролмаганларидек, эрликлари ҳам жойида экан.

шу билан ҳарамнинг биринчи ҳовлисидаги ойимлар ҳисоби битадир¹.

Гулшан ҳовлининг кун ботиши — ошхона ва бошқа рўзғор уйлари ёни билан бориб, бир эшик орқали бизга маълум узун йўлакка чиқди. Йўлакда сув ҳовлисидан чиқиб келган бир каниз Гулшанни кўриши билан, қўлидаги сувлик кашкулини ерга қўйиб югурди:

¹ Розия ойимнинг айтишига қараганда, Худоёр ўзининг уч карра хонлик даврида шу хотинларга уйланган: 1) Қозоқ тўра, Розия ойим бунинг отасини аниқ айтолмайди. Лекин, ўзи қирғизлардан эди, дейди, фикримизча, Мусулмонқулнинг қизи шу бўлсамикан?.. Хизматида тўрт канизи бўлган; 2) Анбарчик тўра, Уратепада юзбегин бўлган Худоёрбек валламанинг қизи; 3) Катта Пошша ойим. Қўқонлик Хўжа Қалон тўранинг қизи. Насриддин бекнинг онаси; хизматида етти каниз, тўрт қул; 4) Қўқонлик ойим — Қўқоннинг Сармозор даҳасидан; кимнинг қизи эканлигини Розия ойим билмайди. Хон биринчи мартаба тахтдан қувлангач, эрга тегиб кетган; 5) Қурбон ойим — ғумолардан, Урмонбекнинг хазиначиси. Хизматида икки қул, уч каниз; 6) Гулзода бекач — ғумолардан; хизматида тўрт каниз; Шаҳзодадон исмлиқ бир қизи бўлиб, 1919 йилда Ушда ўлган; 7) Ширин бекач — ғумолардан, хизматида уч каниз, икки қул. Тўра пошша исмлиқ бир қизи бўлиб, қўқонлик Қароматхон тўрага берилган; 8) Исфаралик ойим. Исфаралик Ҳабиб эшоннинг қизи. Бундан Моҳзодадон исмлиқ бир қиз туғилиб, қўқонлик Сафоҳон тўранинг ўғли Исаҳонга берилган (Моҳзода алҳол тирик эмиш). Худоёр иккинчи хонлик даврида исфаралик ойимни ғарликда айблаб, баҳона билан ўрдадан ҳайдаб юборган.

Худоёрнинг иккинчи хонлик даврида олган хотинлари: 9) Муниҳон пошшо — қўқонлик Ғозихон тўранинг қизи. Хизматида саккиз каниз, тўрт қул. Бундан Сайид Умарбек исмлиқ ўғил туғилган. Сайид Умарбек бу кунда Рошидон район, Тўра қишлоқда турар эмиш; 10) Пошшобону ойим — Қўқонда машҳур Баҳодирхон тўранинг синглиси, Муҳаммад Аминбек билан Чорсолахон пошшонинг онаси. Хизматида тўққиз каниз, беш қул; 11) Масъудахон (Оғача ойим) Ибодуллаҳўжа қизи, Фансуруллобекнинг онаси; 12) Кишбиби (Қиз ойим) — Худоёрнинг тоғаси Гадейбой додхонинг қизи. Бу аслда Шомуродхоннинг хотини бўлиб, Шомурод ўлгандан кейин Ҳоким ойим Бухорода ўғли Худоёрга Кишбибини никоҳлаб берган. Хизматида беш каниз, уч қул; 13) Кичик Шоҳойим — Шугнон ҳокимининг қизи, Урмонбекнинг онаси, боланинг чилласи чиқмай ўлган; 14) Тўхта пошшо (Чиндовуллик ойим) — Наманган тумани Чиндовул қишлоғининг хўжа қизларидан; хизматида тўрт каниз, уч қул; 15) Катта Шоҳойим — Дорбоз ҳокимининг қизи. Хизматида етти каниз, катта Шоҳойимдан Сайид Фансурулло исмлиқ ўғил туғилиб, беш ёшида экан, Марғилонда Пўлатхон ўлдирган; 16) Гуландом бекач — ғумолардан; 17) Моҳбегим бекач — ғумолардан. Биньянбекнинг онаси. Хизматида уч қул, уч каниз; 18) Гулқиз бекач — ғумолардан; 19) Асал бекач — ғумолардан.

Учинчи хонлик даврида Худоёрнинг хотинлари: 20) Қоратегинлик ойим — Қоратегин ҳокимининг қизи; хизматида етти каниз;

— Эсонмисиз? Мунсак муборак! Аямлар соғми?

Гулшан қўл учи билан кўришди:

— Узинг ўйнаб-кулиб юрибсанми? Мунисхон пошшо ойм саломатмилар? Биби пошшо ойм ёзилиб кетдиларми?

— Шукур, шукур... Бизнинг ҳовлига кириг!

— Киранман! — деди Гулшан ва устидаги мунсакни еча берди. — Сен менинг келганимни уларга айтма. Мен ўзим бир оздан кейин чиқарман!

Каниз орқасига бурилиши билан йўлакнинг юқори эшикларидан бири тарақ-туруқ очилиб, ичкаридан икки ёш, оёқ яланг каниз қувлашиб чиқдилар. Гулшанни мунсак билан овора кўрган қизлар шу тарафга қараб югурдилар.

— Гулшанжон, Гулшанжон! Эсонмисиз-омонмисиз? Сарпо қутлуқ!

Шўх канизларнинг бири Гулшаннинг олдидан ва иккинчиси ёнидан ўрмалаб, бирининг оғзидан иккинчиси «Гулшанжон, эсонмисиз!»ни олиб эсанкиратдилар.

— Бўлди, бўлди! Шўх байтал ўлгурлар! — деди Гулшан, — оймлар эшитса, нима деган гап бўлади?

21) Биби пошшо (Экавотлик ойм) — Наманган юқорисида Экавот қишлоғининг катта эшон Хўжам пошшо тўранинг қизи. Хизматида уч каниз, икки қул бўлган; 22) Розия ойм — шу маълумоларни берувчи Розия оймдан Сайид Умарбек отлик ўғил бўлса ҳам уч ёшида ўлган; 23) Қамбар пошша — Хўжа Калон тўранинг кичик қизи, Катта Пошша ойм ўлгандан кейин болдиз олган; хизматида уч каниз; 24) Ойнисахон пошшо — Турғун оталиқнинг қизи; 25) Туҳфанисо ойм — Олтиариқ қозисининг қизи; бу қизга уйлангандан етти кун кейин Худоёр русларга сизгиниб Тошкент келган; 26) Ҳамробиви ойм — қўқонлик Нурматбой деганнинг қизи; 27) Сайиданисо (чимёнлик ойм) — қирғизлардан бирининг қизи; 28) Шодмон ойм — ғумолардан; хонга севиқли эмиш; хизматида уч каниз, уч қул; 29) Гулбону бекач — ғумолардан; хизматида бир каниз; бундан Озодахон исмлиқ бир қиз туғилиб, қўқонлик Баҳодирхон тўрага келин бўлган; 30) Рухафзо бекач; 31) Сайқал бекач; 32) Санобар бекач; 33) Арғувоний бекач; 34) Нигор бекач; 35) Рузвон бекач. Бу олтови ҳам ғумолардан эмиш.

Бу ёзилганлар Худоёрнинг тугал хотинлари ҳисоби бўлмас, деб ўйлайман. Чунки Розия оймнинг хотиридан баъзиси кўтарилган бўлиши мумкинدير.

Биз Розия оймнинг ёнида эканмиз, ўртоқ Босит:

— Хон неча хотин олган эди, ойм? — деб ҳазил тариқасида такор савол берди. Розия ойм мендан йиманган қиёфада: — Хон қурсин, унинг олган хотинларининг ҳисоб-китоби йўқ, болам! — деди ва менингча, жуда тўғри сўзни айтди...

Қизлар Гулшаннинг сўзига қулоқ солмай, келган та-
рафларига қараб уни судрадилар.

— Тўқ байтал! Гулшанжон! Тўқ байтал!..

Гулшан аччиғланса ҳам яна уларнинг сўз ва ҳара-
катидан кулишга мажбур эди.

— Қуриб кеткурлар!.. Шунинг учун ҳам сенларнинг
олдинга киргим келмайди-да!

Сўзга илтифотсиз, ўйин билан борган канизлардан
бири Гулшаннинг қўлидаги мунсакни титкилаб ўзига
тортди.

— Қайси гўрдан олдинг, менга берсанг-чи шуни!

— Ол, ол!— деди Гулшан мунсакни бўшатиб—ўлим-
лик қиларсан!

— Албатта тобутимга ёпарлар!

Йўлакнинг бошидаги эшикка етдилар ва учиси бир-
дан сиқилишиб, ичкарига кирдилар.

31. ҚИРҚ ҚИЗЛАР

Гулшанлар кирган ҳовли «Қирқ қизлар» деб аталар
эди. Бунда хоннинг кўнгил очишига хизмат қилғувчи
«қирқ қизлар» турар эдилар. Бу ҳовли ундаги ўйинчи,
созанда ва навозанда канизларнинг сонидан олиб «Қирқ
қизлар» аталган эди.

Худоёрнинг ҳарам канизларининг сони бир юз элик
беш нафар бўлиб, булардан ўн тўрт нафари Оқсаройда,
саккиз нафари шаҳнишинда, яъни хоннинг ётиш-туриши-
га махсус, саккиз нафари Урмонбекка қарағувчи, ўн
нафари доялар ҳузурда, йигирма беш нафари шу «Қирқ
қизлар»да ва қолганлари ҳар қайси хоним-ойимларнинг
хизматида эдилар.

Ҳовли юзида тўп (копток) ўйнағувчи «қирқ қизлар»-
дан етти-саккизи Гулшан олдига югурдилар.

— Эсонмисиз!

— Елиб-югуриб ҳорманг!

— Эрингиз ўлмадими?

— Шаҳар йигитлари омонми!..

Бу қизлар ҳам ҳалигилардан қолишмайдирган шўх
эдилар. Гулшан ҳам энди жиддият сақлаб турмади.

— Зерикмай ўлтирибсанларми? Ичларингда туғиб
қўйганларинг йўқми? Уйнаш қилиб тутилмадингларми?

Бу ҳовли тўртта кичик ва битта зўр танобий уйдан
ҳам «қирқ қизлар»га махсус ошхона ва бошқалардан

ташкил топиб, қизлар кичик уйларга жойлашган эдилар. Уларнинг ясанига келганда, юқоридаги канизларда кўрилгандек қизил шол кўйлак, сариқ гуллик қизил шол рўмол, шувамотос ёки адрас желатка эди. Ҳозирги тўп ўйинига иштирок этувчи қизларнинг ҳаммаси деярли яланг оёқ бўлиб, юмушдаги ва ошхонада ош пиширгувчи қизлар дуранглик бедона кафшлар кийган эдилар. Аксарият, йигирмадан ошган қизлар, ичларида ўн олти, ўн етти ёшликлари ҳам кўринар эди. Бу қизлар мамлакатнинг ҳар тарафидаги беклардан хонга ҳадя тариқасида юборилганлар, шунинг учун улар терма дўндиклар эдилар. Чўри исми билан ҳарамга келган кунлари ҳар бирлари ҳам хоннинг «илтифоти»га бир-икки мартабагина «лойиқ» кўрилиб, сўнгра «қирқ қизлар» ичига ҳавола қилинган эдилар. Улар ҳануз ҳам шаҳарнинг машҳур хотинлари бўлган Нусрат ҳофиз, ботирбоши хола, Тилло ҳофиз, Тожи ҳофиз, Мисқол ҳофиз, Хон оғача, Мисоқ оғача, Улуғ ўйинчи, Шоҳбачча, Ражабхон, Тош ҳофиз ва ҳатто марғилонлик Зебихонлардан ўйинга, созга, ашулага таълим олиб келарлар ва шунинг учун ҳар бирлари ўз ҳунарларида яхши санъаткор бўлган эдилар. Жумъа куни етганда бу ҳовлидаги катта танобий тартибга солинар, «қирқ қизлар» янги кийимлар кийиб упа-эликлар қўярлар, турли зийнатлар тақиб, ажойиб суратда базмга ҳозирланар эди. Жумъа намозидан кейин хон баъзан ёнида Розия ва Оғача ойимлар билан бу ҳовлига ўтар ва катта танобийнинг тўрига қўйилган махсус курсига ўтириб, «қирқ қизлар» базмини кўрар эди...

Шу йўсин қизлар Гулшанни ҳовли ўртасидаги тўп ўйинига судрадилар. Гулшан ўйинга иштирок этишда тихирлиқ қилиб кўрган эди, қизлар зўр келдилар. Ноилож у ҳам ўйнамоққа мажбур бўлди. Бир чеккада ўтириб ечинди. Шу қизлардек яланг оёқ, бошяланг бўлди. Товар кўйлагини аяб липпа урди, енгини тирсаги юқорисига шимарди ва ички кийимини ҳам болдиригача кўтарди.

Қизлар ўзлари ясаган катта ипак-коптокни Гулшанга бердилар:

— Марра беш ўн; ҳар ўнда бир айланиш; агар тўпни маррага еткармай қочирсангиз, ҳар биримизни опичиб, ҳовлини бир айлантириб чиқасиз!— дейишди қизлар.

Гулшан шартни эшитиб, ўйланиб турди.

— Агар маррага еткарсам?

— Биз опичиб айлантирамиз!

— Қочинглар бўлмаса!— деди Гулшан ўртага тушиб, — тўпга тегсанглар, менга ҳадук берсанглар ҳисоб эмас!

Қизлар унинг шартига кўниб ҳовлининг теварагига тарқалишдилар. Гулшан ўйинни бошлади. Тўп чиқағон эди. Гулшан биринчи ўнни муваффақият билан тамомлади. Ўн иккинчи уришда биринчи ўн учун айланган эди, узун сочлари атрофга тарқалиб, ҳатто кўкраги ҳам ларзага келди... Қизлар қийқиришиб кулдилар. Иккинчи ўннинг айланиши ҳам шу йўсин кулги берди. Лекин учинчи ўннинг ерга саккизинчи урилишида копток қочди. Гулшан коптокни ҳарчанд қувлаб юқори чиқаришга уринса ҳам бўлмади, ерда думалаб қолди. Қизлар қийқириқ ичида чапак чалиб юбордилар ва Гулшанни ўраб олдилар. Гулшан чиқиб қочишга хезланса ҳам бўлмади, у кутмаганда, бир қиз орқадан келиб сакраб минди...

— Хих, эшагим!

Қизлар кулишар эдилар. Икки қиз Гулшаннинг олд ўрим сочидан ушлаб етаклади. Бу томошага ҳатто уйдаги ва ошхонадаги қизлар ҳам қизиқсиндилар. Биринчи қизни ҳовли айлантириб чиққан эди, иккинчиси минди... Шу йўсинда бечора Гулшан, ўнлаб қизни устига миндириб, орқаси яғир бўлаёзди. Яна ўйин бошланди...

Шомга яқин ош тайёр бўлиб, қизлар ўз қўшоқлари билан уйларига кирдилар. Гулшан ҳам, бир қўшоқ қизларга қўшилиб, ўртадаги уйга кирди. Қизларнинг ўзидек, уйнинг палос ва жиҳозлари ҳам бесаранжом эди. Унда бир рўмол, бунда бир маҳси, нарида яна бир нарсаси... Хулласи, уй ивирсиб ётар эди.

Гулшан бу ҳолдан ранжиб қизларни уришди:

— Сенларга ҳеч сон кирмади... Қачон кўрсам, уйлари-
нинг лўлининг хуржун солган елкаси!

— Лўлининг хуржун солган елкаси бўлса,— деди Нозик отлиқ бир қиз,— ўзинг йиғиштириб бер, Гулшан опа!

— Мен-ми, менга нима?

— Менга ҳам нима?

— Сенинг туратурган уйинг, — деди Гулшан,— йиғиштирсанг, кўнглинг равшан бўлади.

— Уй йиғиштирилмаса ҳам кўнглим равшан, — деди

Нозик ва ёнидаги Тухфага қараб кулди.—Тухфа, сенинг ҳам кўнглинг равшанми?

Тухфа, оғзини катта очиб, Гулшаннинг олдига келди:

— Мана, ўз кўзинг билан қара, опа: кўнглим чилчироқ ёққандек равшан, кўрдингми?

— Кўрдим, кўрдим!— деди Гулшан, юзини четга ўгириб. —Кўнглинг равшанлиги устига яна бир нарса ҳам тилабдир...

— Нима тилабдир, эрми? — деди учинчи ёқдан Қумри. — Кўнгилдагини топар экансан, опа! Меникига ҳам қара-чи, нима тилар экан?

— Сеники ҳам эр,— деб кулди Гулшан. — Буларга бир сўзни айт-да, қоч! Ош келди, Нозик, дастурхонингни ёз!

Нозик дастурхон ёзди. Ўртага икки хитой лаганда палов қўйилиб, Гулшан билан етти қиз ошга ўтирдилар. Кенгаш-пенгаш бўлмади. Хуфтандан кейин уйлардаги қизлар бирин-сирин катта танобийга йиғила бошладилар. Икки чилдирма қизитилди ва дутор, танбур, гиж-жак, чанг каби чалғулар созланди. Қизлар ўзаро базмга ҳозирланар эдилар ва ҳар кеч ҳам базм билан кўнгил ёзар эдилар. Дарҳақиқат, эркаклар дунёсидан алоқаси кесилган мазлума, оила ҳаётидан маҳрум бечоралар шундан бошқа нима билан ҳам овунсин?! Уларнинг овунчоғи—кундузлари ўйин, кечалари базм ва тунлари уйқу ҳам туш эди.

Қизларга махсус назокат билан соз чалинар эди. Созга йўлбошчилик қилган чилдирма ярим товушда гумбуллар, қўнғироқлари шинғирлар эди. Катта қандилдаги чилчироқ нури остида ҳарам қизларининг ҳусни ёл-ёнар, ўртада ўйновчининг маммалари мақом билан силкинар ва «Қирқ қизлар»даги кундалик базмга одат қилган бошқа ҳовли канизлари билан танобий борган сайин тўла борар эди.

Ўйинчи қуллик қилиб, саҳнадан чиқди. Унинг ўрнига Нозик кўзғалди. Нозик саҳнага чиқиши билан чилдирма ҳам бошқа куйга ўтди:

— Бак-баканг, бак-баканг...

Чилдирмага созлар замлангандан кейин, икки ўртадан узиқ ва шўх бир куй тугилди. Нозик ўртада хиромон бир тарафга ўтган эди, қизларнинг баъзисидан соз каби шўх ва нафис оҳанг эшитилди:

Очилганда лолалар, териб юргай болалар,
Айтингиз-чи, холалар, ўтган дўндиқ созмидир?
Ўтган дўндиқ созмидир?
Термилганим билмаса, писандига илмаса,
Раҳми асло келмаса, менга қилғон нозмидир?
Чеккан жабрим озмидир?

Нозик ўйнар, қизларнинг ашуласига аъзо ҳаракати
билан тасдиқ ишорасини берар ва бунда нафис бир
санъат кўрсатар эди.

Бағрим ўтда ёнади, ёрим мендан тонади,
Қулни йўққа санади, мендан ё арозмидир?
Мендан ё арозмидир?
Ёрим юзи гул эрур, зулфлари сунбул эрур,
Лаҳза кўрган қул эрур ёки бул пардозмидир?
Ёки бул пардозмидир?
Ҳуммор кўзинг ўйнатиб, ошиқни арзон сотиб,
Исён лойига ботиб, жабру ситам бозмидир?
Жабру ситам бозмидир?
Тирнамагил сен ярам, йиғлатма кўп, қил карам,
Турган ўрнингдир ҳарам, яъни шоҳим базмидир.
Яъни шоҳим базмидир.
Ою йиллар йиғлаган, бағрин ҳар дам тиглаган,
Ҳасратидан биғлаган¹ бахтсиз бир қиз Назмидир!
Бахтсиз бир қиз Назмидир.

Кейинги байтлар оғир бир фожиани тасвир қилди-
лар: ойлар, йиллар йиғлаган, ҳасратидан ҳушсиз йиқил-
ган бахтсиз бир қизнинг жонсўз фарёдини гавдаланти-
риб кўрсатдилар. Бу ўринда шўх куй лобаргина қилиб
бир ҳасратга таржимонлик этди. Юқоридан бошлаб ўй-
ноқи руҳда куйлаб келган қизлар ва донм нозу караш-
мада бўлган ўртадаги ўйинчи ҳам бундаги оғир маъно-
ни ўзига олишга тиришдилар:

Ою йиллар йиғлаган, бағрин ҳар дам тиглаган,
Ҳасратидан биғлаган, бахтсиз бир қиз Назмидир!

Бу «бахтсиз бир қиз» базмдаги қизларнинг ҳар қай-
сисига маълум эди. Фақат бу мажлисда унинг фарёди
иштирок этса ҳам, ўзи иштирок этмас, беҳисоб фарёд-
лар, фиғонлар, ҳасратлар билан чарчаган бу қиз, ҳозир
тупроқ остида тинчиб ухлар эди. Унинг таржимаи ҳо-

¹ Биғлаган — биғиллаган, ҳушсиз йиқилган.

лини «қирқ қизлар»дан ҳар ким билганидек, ҳатто уни қўмсаб йиғловчилар ҳали ҳам топилар эдилар. Дарҳақиқат, озодликдан маҳрум этилган мазлума қизларга неча асарлар қолдириб кетган бир шоирани ким билмасин, кўпчиликнинг айтолмаган ҳасратини куйларга солиб берган шоирани ким унутсин? Ошиқидан айрилган бир маъшуқа, номусига тўқунилган бир мазлуманинг фарёди кимларнинг юрагига кириб ўтирмасин?

Шундай... Бундан бирор йиллар илгари шу «қирқ қизлар» ичида Назми исмлиқ бир қиз ўлган эди. Бу шу қизнинг тўқиган байтларидан бири эди. Қизларнинг сўзига қараганда, Назми Қўқон қишлоқларининг биридан, чиройли қиз экан. Назми холасининг ўғли билан севишган, ҳатто тўй кунлари ҳам яқинлашган экан. Отаси жуда камбағал деҳқон бўлиб, Худоёрнинг неча йиллик солиқларини тўламаган экан. Худоёр чўғоллари (солиқ йиғувчилари) қишлоққа чиқиб, Назмининг отасини сиққанлар, урганлар... Қизидан бошқа мол тополмай; уч йиллик солиқ бадалига, Назмини тутиб, Худоёрга тортиқ қилганлар. Хонга Назмининг ҳусни ёққан, уни доя хотинларга қўшиб ҳаммомга юборган. Худоёр бир-икки кеч бечоранинг номусига тегиб, сўнгра «қирқ қизлар»га қўшган... Назми шунда икки йил чамаси куйлаб, йиғлаб юрган, «қирқ қизлар»га кўп янгиликлар берган ва охирда ўзи сил бўлиб ўлган...

Назмининг охириги икки байтидан сўнг базм битди. Ҳар ким ўз жойига тарқалди.

32. Н О З И К

Гулшан бояги етти қизлар ёнида ухламоқчи эди. Нозик билан Тухфа ўрин ёзар эдилар. Қумри Гулшанга шўхлик қилар эди.

— Сен аҳмоқсан, Гулшан опа!— дер эди Қумри,— эрингни ёлғиз ташлаб биз «бўйдоқлар» ичида нима маъно топасан?

— Алжмай ўл!— деди Гулшан. — Сенлардан, албатта, маъно топмайман... Сенларнинг ўйлаганларинг фақат...

— Бўлмаса сен нимани ўйлайсан?

— Мен тириклик тўғрисида ўйлайман. Сенлар тўқлиққа шўхлиқ қиласанлар. Бир вақт мен ҳам хоним оймларга чўри эдим. Бироқ сенлардек...

Ҳамма қизларнинг қулоқ ва кўзи Гулшаннинг оғзида эди. Ўринни ёзиб битирган Туҳфа сўради:

— Сен ўйламасмидинг?

Гулшан бир оз жавобсиз, кулимсираб турди.

— Ўйласам ҳам сенларча ҳар кимнинг олдида валдирамас эдим.. Бу ўзи шайтоннинг иши. Намоз ўқисанг, рўза тутсанг, хаёлингга бу нарса ҳеч келмас. Мана биттаси Зарифа, сенлардек уят сўзга оғиз очмайди!

— Ва-ха-ха-ха!— деб кулиб юборди Қумри.— Айтчи ўзинг, Зарифа, сен кеча қандай туш кўрдинг?

— Қуриб кет! — деди Зарифа юзини четга ўгириб.— Қишини кўрган туши билан айбламоқчи...

Қизлар бирин-сирин келиб ўринлари устига ўтирдилар. Ўрин қатор ва бир-бирига тақаштириб солинган эди. Гулшан ўзи учун четроқдаги ўринни таъналади.

— Кўйлак ечар!—деди Қумри турган кўйи ва кўйлагини ечиб ташлади. — Иштон солар!

Қизлардан уч-тўрттаси Нозикни таъқиб этди ва шарт-шурт бир-бирининг яланғоч этига уришиб шартак олишдилар. Қип-яланғоч қизлар орасида кулги бошланди.

— Сенларнинг ёнингда ётган киши гуноҳкор бўлади!— деди Гулшан бошини кўрпага буркаб.—Агар билсанглар, ҳар қайсинг иккита, учта боланинг онаси бўлган турган ёшдасанлар!

— Тўғри айтасиз, айланай Гулшан!— деди Қумри яланғоч ўзини шамга солиб.— Менга яна бир қараб кўринг-чи, балки беш боланинг онаси бўлсам ҳам арзир!

Ҳамма кулиб юборди. Кўрпани бир оз очиб қараган Гулшан ҳам бу ҳолдан ичи қотиб кулди.

— Шамни ўчир!

Қумри токчадаги шамни ўчирди. Уй қоронгуланди. Энди «нари ёт, бери ёт» билан бир-бирларини итариб, суриб кўрпани тўрт томонга тортишиб жанжаллаша бошладилар.

— Ухлатасанларми, йўқми?— деди Гулшан жеркиниб.

— Жим, жим!— деди ярим товуш билан Қумри. — Гулшан бизнинг уйга ухлагали келган экан.

— Уйида эри ухлатмаган бечорани!

— Мен шунинг учун эрга тегмайман-да! — деди Қумри. — Эр деганнинг оти ўчсин, кишини ухлатмайди!

— Ухла, бечора, ухла! — деди Тухфа, — «Қирқ қизлар»дан саранжомингни олиб кет!

Яна кулги кўтарилди. Гулшан ҳарчанд ўзини ушласа ҳам, яна қизларнинг кулгисига тортилди.

— Гап-сўзда ҳам бир маъни бўлиши керак, — деди Гулшан, — бўшдан-бўшга ҳиринг-ҳиринг; бундан кўра тинч ухлаган яхши!

— Маъни ўзи нима, Гулшан опа?

— Маънининг маънисини сўрама, Тухфа, — деди Қумри, — Гулшан опам жавоб берсин, бизнинг бу «қирқ қизлар»да қамалиб ётганимизда ҳам маъни бормикин?

— Уни қўявур, — деди қизлардан яна бири, — Гулшан опам эриңи ёлғиз ташлаб, биз маънисизларнинг ичида яна бир маънисиз бўлиб ётибдир; шунда ҳам бир маъни бормикин?

— Товушларинг ўчсин!

— Бор, бор, — деди аллаким. — Бизга ҳамроҳ топиб-келади.

— Бизга ҳамроҳ топиб келганида ҳам маъни борми?

— Нега маъни бўлмасин, бизга ўхшаш маънисиз кўпаяди.

— Қирилиб кет, ҳаммаларинг... Энди маънисизларни кўпайтирмайман, тинч ухлаларинг!

— Варакалла, — деди Нозик. — Мана энди сизга ҳам маъни кирибди.

— Бекор айтибсан, Нозик, Гулшан опамга маъни кирганига кўп бўлган.

— Масалан, қачон кирган?

— Анчадан бери... Эрга текканингизга қанча йил бўлди, Гулшан опа?

Қизлар яна шақиллашиб кулдилар.

— Бемаза гапни қўйинглар, ухлайлик!

— Ухлашни бир оз қўйиб тур, Гулшан опа! — деди Нозик. — Мен сенга мазалик бир ҳикоя айтсам эшитасанми?

— Ҳикоянг қурсин!..

— Ўзи мазалик гап. Эшитмасанг, барибир ухлатмайман!

Гулшан минғиллаб ўрнида ағдарилди:

— Айт, лекин чўзма!

— Чўзмайман. Сенлар ҳам жим ёт, овсинлар!

Бир-бирини қитиқлаб, ҳиринглашган қизлар Нозикнинг сўзига қулоқ солмадилар.

— Тухфа, Қумри!— деб ҳайқирди Нозик. — Тинчима-санглар бўғаман, майлими?

Нозикнинг таҳдидига қулоқ солувчи яна бўлмади. Нозик ирғиб ўрнидан турган эди, қизлар кўрпага яшириндилар.

— Оғзингга аямай ураман, Наврўз!

Кўрпа ичидан қизларнинг пиқиллаши эшитилса ҳам, бояги тўполон битгандек бўлди.

— Уйғоқмисан, Гулшан опа?

— Гапиравер!

Қизларга яна бир мартаба танбеҳ ясаганидан кейин Нозик ўз ўрнига келиб ўтирди.

— Бир кун эрталаб биз ҳаммомдан келар эдик,— деб ҳикоя бошлади Нозик,— бизга йўл устидан бир йигит ҳамроҳ бўлди...

— Эски дард,— деди аллаким, қизлар пиқиллашиб юбордилар.

— Эски гап бўлса, кишини эшиткали қўймайсанларми?.. Мен Гулшан опамга сўзлаб бермоқчиман, сенлар эшитмасанглар, ухлаларинг ё бўлмаса, сўзни сўзга қовуштирларинг!!!

— Сўзлай бер, биз тинч ётамиз, — деди Тухфа, — Наврўз, Қумри, Ҳамроҳ, жим ёт-да, ахир!

— Шундай, Гулшан опа, йўлдан бизга бир йигит ҳамроҳ бўлди. Ўзи қандай йигит деб сўра: сурма қўйгандек оҳу кўзи бор, қизил олмадек таранг юзи бор, энди чиқиб келган кўк майса мўйлови, Розия хонимниқидан ҳам нафисроқ қалам қоши... Устига кийган беқасам тўни ўзига шундай ярашганки, биз қизлар ихтиёрсиз унга қарашдик; а, шундайми Тухфа?

Тухфа тасдиқ қилди, Гулшандан уйғоқлиқ жавобини олиб, Нозик давом этди:

— Ёш, уятчан йигитга ўхшади. Йигирма чоғлиқ қизнинг ўзига тикилганидан уялиб, ерга қаради... Бизни ҳаммомга олиб борувчи Насиба хола билан Ҳанифа доя эдилар. Улар бизни йигитга айланишган ҳолда кўриб, тез юришга қистадилар. Биз йигитга қарай-қарай ночор қадам босар эдик. Йигитча бўлса биздан қолишмай бирга келар эди. Биз ўрда дарвозасига етаёзган эдик, мен қайрилиб орқамга қарадим. Ёш йигит ҳамон ўн қадам нарида келар эди... Шайтон васваса қилиб кўнглимга бир гап келди. Секин-секин сурилиб, қизлардан кейин қола бордим. Энг орқага чиққач, бошимдаги

рўмолни олиб, паранжи ичидан ерга ташлаб юбордим... Дарвозата яқинлашган эдик, дарвозани очиб дарвозабонлар четлашдилар. Рўмолим ерга тушдими, йўқми — билмас эдим, лекин дарвозадан ташқарида тушиб қолишини тилар эдим... Иш кутганча чиқмади, деб афсус қилдим, чунки дарвозадан ўн одим ичкари кирган эдик, дарвоза ёпилмасдан яна орқамга қайрилдим. Ўзимдан беш қадам нарида тушган рўмолимни бояги йигит энгашиб ердан олар эди. Мен бурилиб йўлимга кета бердим...

— Опа, рўмолингиз тушди!

Юрагим орзиқиб, тўхтадим. Йигитча рўмолимни келтирди, тусида бир оз қўлимсиш бор эди.

— Сизникидир?— деб сўради.

— Меники, — деб қўлидан олдим, раҳмат айтиш ҳам эсимдан чиққан. Дўндиқ йигит бошқа сўз айтмади. Рўмолни менга бериб, ўрданинг улуғ дарвозасига қараб кетди. Мен бўшашганча қизлар орқасидан ҳарамга судралдим... Мен йигитни бир одим наридан курдим, товушини ҳам эшитдим, қўли ҳам қўлимга тегди, шекилли... Ухляяпсанми, опа?

— Уйғоқман!— деди Гулшан. — Хўш, ундан сўнг нима бўлди?

— Нима бўлганини ҳозир сўзлаб бераман... Юрагим ўйнаган ҳолда «Қирқ қизлар»га кирдим, «опа, рўмолингиз тушди... сизникими?» жумласи қулоғим остидан кетмайди ва сурати кўз ўнгимга келган сайин, юрагим орзиқади. У ёқни ўйлайман, бу ёқни ўйлайман, ўйимнинг бошига етолмайман, аммо юрагимга бир парча олов ташланган, ёнаверади. Ичимдаги шу ўт билан гўё мен маст бўлганман, бошим шишган, кўзим тинган, юргангани-турганимни билмайман. Нега кўрдим, нега қарадим? Нега рўмолимни ташладим, нега олиб берди, нега ўрдага киролди? Бу ўзи жин, мени жинни қилмоқчи... Оҳ, яна бир кўрсам эди! Ҳаммом борганларнинг ҳар биридан сўрайман: «Йўлдаги йигитни сен кўрдингми?» «Кўрдим»... «Кўрган бўлсаларинг сенларнинг ҳам юракларинг ёнадими, яна кўргинг келадими?!» «Йўқ». Шундан сўнг унинг жин бўлганлигига ишониб қоламан: мен жинга тегишдим, жин мени чалди, дейман. «Бизнинг ўрдада шундай йигит борми?». «Йўқ». «Сенлар ҳам унинг орқамиздан ўрдага эргашиб кирганини кўрдингларми?». «Йўқ». Демак, мени жин чалган... Тухфа бўлса: «Сен пари йигитга ошиқ бўлгансан!» деб кулади. Мен унинг

сўзига ишонаман. «Балки пари йигитдир, у ҳам мени яхши кўргандир!» дейман. Шундан кейин мен кута бошладим. Агар яхши кўрган бўлса, мени ўз юртига олиб кетар, деб ўйладим. Эрта кутдим, кеч кутдим, пари йигитдан дарак йўқ. Ун беш кундан сўнг яна ҳаммомга бориш чоғи етди. Мен севиндим, балки бу кун парилар юртига кетарман, деб ўйладим. Шу орзуда ҳаммадан илгари мен отландим. Бордик. Ҳаммомдан чиқиб пари йигит билан учрашган жойга яқинлашган эдик, юрагим ўйнай бошлади. Учрашилганда қилатурган ишоратларни ўйлаб қўйган эдим. Агар четдан туриб ўзига имласа, қизлардан ажралиб қолмоқчи эдим. Маълум жойга едик... Пари йигит йўқ. У ёқ-бу ёққа, тор кўча ичларига қарадим, яна йўқ. Баданимга совуқ тер чиқди, қизлардан ажралиб, йўлда тўхтаб қолганимни ҳам билмайман. Бир вақт, Насиба холанинг чақирган товуши билан, кўзим очилди ва не зайлда қизларга етиб олганимни билмадим. Урда дарвозасига етгунча неча қайта орқамга қарадим, — деди Нозик ва узоқ тин олиб бир оз тўхтади. — Шундай, мен бир пари йигитга ошиқман. Уч ойдан бери ошиқман, Гулшан опа!

— Пари йигитга ошиқмисан, хе-хе-хе!

— Нега куласан, Гулшан опа?.. Ишонмасанг, Туҳфадан сўра.

— Ошиқлигингга кулмайман, — деди Гулшан яна кулиб. — Сен айтган йигит пари эмас!

Нозик ўрнидан сапчиб турди.

— Ким бўлмаса?

— Одам!

— Одам? Сен уни кўрганмисан?

— Кўрганман... Ўзи бизнинг ўрдада... Ҳозир пойгачининг ўрнига ким ўлтирган, биласанми?

— Биладан, мирзо Анвар отлик киши!

— Сен ошиқ бўлган «пари йигит» шу...

Туҳфа бирдан хахолаб юборди. Бу кулгидан уйқуга борган қизлардан баъзиси чўчиб кетди.

— Мирзо Анварга ошиқ бўлган экансан, Нозик!

Нозик ҳамон қотиб турар эди...

— Шу қадар ёш йигит мирзобоши бўлганми, Гулшан опа?

— Бўлган.

— Бўлса ҳам арзийди, — деди Нозик, — ўзи уйланмаганмикин?

— Мен қаёқдан билай, уйланганми, эмасми?.. Уйланмаган бўлганда ҳам, сени олмас.

Нозик бир неча вақт жим қолди...

— Албатта мени олмас, — деди Нозик, унинг товушида шу чоққача эшитилмаган бир синиқлиқ оҳанги бор эди.— Албатта, сен айтганча, мени олмас. Менга ит теккан, мен...

Гулшан жавоб бермади. Бир оздан сўнг қатордан пишиллаган товушлар эшитилди ва бу пишиллашни ора-чора, пиқ-пиқ йиғлаган товуш бузар эди.

88. ЯНГИ «ХУНАР»

Ичкаридан чиқиб келган махдум мирзобошини кутиб ўтирувчилар ичида мулла Абдураҳмонни ҳам кўриб қолди.

— Бахайр, мулла Абдураҳмон, бахайр... Ваалайкўм ассалом!

Солиҳ махдум мулла Абдураҳмон билан кўришди ва уни кишилардан айриб меҳмонхонага олиб кирди.

— Хўш, ҳабба... Хўб саломатмисиз?

— Алҳамдулиллоҳ... Ўзларининг сиҳатлари?

— Парвардигорга минг қатра... Хўш, қадамларига ҳасанот?

— Мен тунови кунги марҳаматлари юзасидан...— деди мулла Абдураҳмон,— башарти мирзо Анвар жаъоблари мувофиқ кўрсалар, муншийликка кирсамми, деган ниятда...

— Кўп яхши, кўп яхши!— деди махдум, —не ғаройблиги бор, илмингиз кофий, фақат иншо... иншодаги шуқсонингизга албатта Анвар устозлик қилар, қараб турмас... Ҳуснихат важида сизга таълим ҳожат бўлмаса керак.

— Таҳрир ва иншода ҳам устозга муҳтожлик оз, — деди бир оз нафси олинган қиёфатда,— мирзо Анвар каби бўлмасак ҳам ундан берирак, тақсир...

— Яна яхши, яна яхши! Аммо, лекин девонхонадаги барча мирзо, муфтиларга қараганда Анварнинг таҳрири фасиҳроқ эмиш. Бу, албатта, таълим хосияти... Қам-кўст ўрганилса, бешак манфаати бўлур. Хўп... Мирзо Анварга ўзлари тасодиф келмакчиларми, ёки мен восита бўлсам; дурустми?

— Билмадим... Ўзлари восита бўлсалар ҳам маъқулми, деб ўйлайман?

— Воситалик ҳам дуруст; зеро, хотиржамъ сўзлашармиз, соний сизнинг камолотингиздан мирзобошини қаноатлантириш зарурати ҳам бор, — деди махдум ва бир оз ўйлаб тўхтади.— Ҳабба, девонхона қавоидича, янги мирзо малака ҳосил қилгунча вазифа емас экан. Бизнинг Анвар ҳам ибтидо вазифасиз хизмат қилган эди.

— Моҳиёнада аҳамият оз, зеро, маишатимиз имомат орқасида таъмин, тақсир!

— Ҳабба, у тарафдан ҳам ташвиш оз экан. Иншоода чобукдаст бўлиб олсангиз, вазифа важҳи осон... Ғайраз, боби олийга алоқа, калон ва калонзодалар билан робита ҳам кишига кўп манфаат беради. Бу жиҳати сизга кўп ғанимат,— деди махдум ва товушини секинлатди. — Имомат билан бир жойга етиб бўлмайди... Аммо бу андишангиз бениҳоят маъқул! Сиз ўзимизнинг фарзандимизсиз; зеро, ўз болаларимизнинг ўрда билан алоқадор бўлишлари бизга айни манфаат. Хотиржамъ, мулла Абдураҳмон, мен Анварга сизнинг важҳингизни тушунтирарман. Албатта, ўз ёнига олар!

Абдураҳмон махдумга раҳмат айтди ва кетиш учун қўзғалди.

— Қай вақт хабар олсам бўлур экан? Албатта, жавоб ўзларидан бўлса керак?

— Ҳабба, эртага баъдаз бомдод, — деди махдум. — Нега қўзғалдингиз, чой, нон, моҳазар...

— Раҳмат, тақсир!

Махдум мулла Абдураҳмонни ҳовлигача кузатиб чиқди ва хайрлашиб, Анварни кутиб ўтирганлар ёнига келди. Ҳар кимдан аҳвол ва кутиш учун сабаб сўради. Тўни янгироқларнинг болалари қаерда ўқишини, башарти, шу даҳадан бўлсалар, нима учун болаларини бошқа мактабга берганликларини текширди. Айниқса кутиб ўтирувчилар ичидаги ямоқ тўнлик, қўли қадоқ бир деҳқон махдумнинг диққатини ўзига жалб этган эди.

— Хўш, ким, ҳали сиз қишлоқдан келган кўринасиз,— деди махдум,— қани, айтинг-чи, касал нима?

Деҳқон махдумнинг ҳурматига ўрнидан туриб, қўл қовуштирди:

— Ун уч таноб еримиз бор эди, тақсир... Чамаси ёнғиш бўғон-да, ўттиз уч танобга ҳақ соғонлар. Мен шунга арза ёздирайма, деб...

— Химмм, — деди махдум, — қишлоғингизда оқсоқол йўқми?

— Бўғон минан, тақсир... қулоқ соладигон эмас!

Махдум яна бир мартаба деҳқонни бошдан-оёқ кўздан кечирди:

— Ариза ёздиришга чақа керак бўлади, ука! Чақангиз бўлмаса, оворагарчиликка арзимайди, иним...

Деҳқон белини тимискилаб, гўё ақчасини кўрсатадиргандек ҳаракатланди.

— Чақасиз арзага келиб жинни бўғонмизма, тақсир!

Махдум деҳқоннинг чақаси борлигига қаноат қилса ҳам, Анвардан хотиржам эмас эди. Чунки «зарношунос» Анварнинг шу деҳқонга ўхшаш камбағаллар ишини битириб бериб, улардан «чақа» олмаслигини билар эди. Ҳатто шу тўғрида Анварга «бу ишингиз зарношунослик, болам!» деб насиҳатлар қилса ҳам бир натижа чиқмаган, шунга биноан «заршунос» махдум яқиндан бери қизиқ бир ҳунар ижод қилган эди: махдум, кўпинча, кишилар Анварга учрашиб тарқалгунча, йўлакда ўтириб олар эди. Анварга йўлиқиб чиққан ҳар бир кишини тўхтатиб, натижани билар, ариза ёздирган ёки бошқача бир кенгаш олган бўлса, ҳақ берган, бермаганлигини сўрар, Анвар берилган ҳақни олмай қайтарган чиқса, дарҳол— «сиз чақани оз бергансиз-да, мўлроқ берсангиз, албатта олар эди. Хўп, майли, борини менга ташлаб кетинг, ўзим уни кўндирамман!» деб ариза ёздирувчининг бор ақчасини қоқмалаб қолар эди. Ҳатто баъзи вақт икки оғиз сўз билан қайтиб чиққан кишидан ҳам бир нарса ундиришга тиришар, «мушук офтобга текин чиқмайди, сиздан ақча сўрашга ийманган-да, менга бир нарса ташлаб кетсангиз, ўзим унга бериб қўярман. Ўзингизга беришга уялибдир, деб айтарман. Ҳабба, яна ишингиз тушушига яхши-да!» дер эди.

Махдум бир неча ҳафтадан бери бу «ҳунар»ни ўзига касб қилиб олган, Анвар ариза ва кенгашдан бир пул ишламаган кунларда, у неча тангаларни йўлакда ўтириб топар эди. Кишиларни жўнатиб хотиржам бўлгач, жарақ-жарақ ақча билан ичкарига кириб кетар, ичкарида бу кунги «даромад»ни санаб, бир пулни беш пулдан, тангани чақадан ажратиб, «ҳе, гап билгунча иш бил, бачча талоқ!» деб ўзича кулар эди. Албатта, бу ҳунарни уй ичидагилардан яширар, айниқса, Анвардан «беҳад» андиша қилар эди...

Махдум аср намозига кетган пайтда Анвар ўрдадан қайтиб келди. Махдум шошиб ва асрни чала ўқиб келса ҳам, яна бахтли одамлардан анчаси аллақачон ишни битириб тарқаган эдилар, аср азонини кеч айтган сўфидан ранжиди. Ичкарида яна бир неча киши кўрингани учун, эски одатича, гўё бировни кутгандек йўлакка келиб турди. Бир оздан кейин меҳмонхонадан бир муллонамо чиқиб келди. Махдум, чиқувчини ёқтирмагандек, ер остидан кўзни гилайтиб қарагач, бирдан вазиятини ўзгартди:

— Ассалому алайкўм, келган эканлар, тақсирим!

— Ваалайкўм ассалом! Хўп саломатмисиз, Солиҳ махдум? Мирзо Анварда андак юмушимиз бўлур экан... Яшагурингиз, кўп зийрак бола: кичкина ариза ёздириб олдим... Хўп саломатмисиз, махдум?

Махдумнинг оғзидан ҳар турли такаллуфлар чиқса ҳам, унинг нима учун ариза ёздирганини сўрамади. Чунки бу одам шу ўртанинг эшонларидан бўлиб, гаёйдан хайр кутиш маъносиз эди. Бундан бошқа, эшонни сўзга тутса «келаси даромад»нинг ҳам қўлдан кетиш эҳтимоли бор, шунга биноан махдум сўзни мухтасар қилмоқчи бўлди:

— Кўп яхши, кўп яхши, келиб турсинлар, тақсирим!

— Келамиз, келамиз... Мирзо Анварга фотиҳа ҳам лозим! Ўзингиз бир зиёфат қилиб чақирай ҳам демайсиз, махдум! Мен мирзога айтдим: бу хизматингиз билан қутулмайсиз, бир зиёфат қилиб чақирасиз, дедим. Мирзо кўп сахий табиат кўринади. Қачон келсангиз, зиёфатимиз тайёр, эшон почча, дейди! Болаларнинг тўйини қилар эмишсиз, деб эшитдим. Мирзодан сўрасам, кулгилик билан тўғри жавоб бермади. Кори хайрни тўхтатмаган яхши... Хўп, тўй қачон, махдум?

Махдум бу дуру дароз «бемаъни»ликдан анча тоқатсизланган, ичкаридан бир киши чиқиб кетмасин, деб кўзи бесаранжом эди.

— Тўйни кўкламга бошласак, деб турибмиз!

— Фурсатни узоққа олибсиз-да! Хайр, ҳар нарса вақти соатига етиб бўлади. Тўйларингиз кичкина бўлмас, деб ўйлайман. Тўрт даҳанинг казолари ҳам тўйга айтилсалар керак, ҳарам хонимларини ҳам бир кун кутарсиз... Зеро, куёв болангиз кичкина одам эмас. Бирор минг тўн кетиши бу ерда турган гап. Албатта, тўйга келганларнинг қўллари қуруқ бўлмас... Ҳарам хонимлари бўлса

юз тиллолик сарпосиз келмаслар, қизингизга чўри ҳады қилсалар ҳам ажаб эмас. Албатта, даромадга яраша буромад, деган гап бор.

Махдум, меҳмонхонадан юриб келган оёқ товушини эшитиб, ёмонлаган отдек типирчилади. Эшон бўлса ҳамон булбул каби сайраб борар эди:

— Тўйдан қўрқиш керак эмас. Кори хайрниқини олоқ таолонинг ўзи етқирар экан. Сизнинг тўйингиз-ку, албатта, бошқаларникидан кўп катта бўлади. Яна шундай бўлса ҳам таваккал билан қулочни кенг ёза бериш керак. Худо хоҳласа, тўй кунларингиз ўзим келиб турарман. Тўй кўрмаган киши учун, албатта, одам кутиш қийин. Лекин менга ўхшаш одамдан иккитаси бир кунда беш минг кишини кута олади.

Меҳмонхонадан чиқиб келган бир хотин киши эди, уларнинг ёнидан шовиллаганча ўтиб кетди. Махдум олазарак гоҳ эшонга, гоҳ хотинга қараб қолди.

— Аёллар бўлса ичкаридан хотиржамъ бўлишсин... Бизнинг аёллар тўйда хотин кутиб жуда омилкор бўлишиб қолган. Тўйдан бирор ҳафта илгари хабар берилса, албатта, бош усти, аёлларни юборамиз... Хаёлингиз паришон кўринади, махдум, бирор аъзонгизда алам борми, мулла Солиҳ?

Ҳақиқатан ҳам махдум ҳозир жуда бесаранжом бўлган эди. Чунки меҳмонхона томондан иккинчи оёқ товуши яқинлашиб келар эди.

— Йўқ, баҳузур!

— Шундай, тўйда одам кутишдан хотиржам бўласиз. Тўйдан илгари ҳалиги зиёфатни унутманг-чи, мулла Солиҳ! Шу баҳонада мирзо Анвар билан ҳам бир суҳбатлашайлик!

Бояги деҳқон йўлакдаги икки «хурматлик» зотга таъзим қилиб, дарвозага ўтди. Бетоқат махдум эшоннинг сўзига қулоқ солмай:

— Сиз тўхтаб туринг-чи, ука!— деди.

Деҳқон нарида тўхтади. Эшон яна сўзида давом этди:

— Агар фурсатингиз бўлса, мен шу ҳафта ичи бўш эдим, мирзо Анвар ҳар қачон ҳам тайёр экан. Такаллуфнинг унча ҳам ҳожати йўқ. Мантими, сомсами, ишқилиб, огизга ёқатурғонроқ таом бўлса кифоя... Вақтини белгилаб, мактаб болаларидан бирини бизнинг уйга юборсангиз, бас!

— Хўп, тақсир!

— Бўлмаса, гап шундай бўлсин. Ўзингиз ҳам бизни йўқлаб уйга борсангиз, қадамингиз кира тилайдими. Хайр, мулла Солиҳ, кўргунча худойнинг паноҳига!

— Хайр, тақсир, хайр!

Махдум, эшонни ҳатто дарвозагача кузатиб чиқишга ҳам энсаси қотиб, деҳқон ёнида тўхтади:

— Нима гап, ариза ёздирдингизми, ука?

— Йўқ, тақсир!— деди деҳқон,— тақсирим шу қовозни питиб бердилар, танобчиға кўрсататурган қовоз экан!

— Кўп яхши!— деди махдум,— қалам учи бердингизми?

— Йўқ. Чақа берсам олмади, тақсирим.

— Озгина бер...

Махдум «озгина бергансиз» демакчи эди, бироқ «озгина бер...» билан тилини тишлаб, дами ичига кетишга мажбур бўлди. Чунки ҳозир меҳмонхона томонидан Анвар келиб чиққан ва махдумга салом берган эди.

— Ваалайк... Мен, шундай, масжиддан!— деди махдум шошган ҳолатда ва ўз оғзига қараб турган деҳқонга ишорат қилди,— ишингиз битган бўлса, боравуринг!

34. ХАЙРУЛУМУРИ АВСАТУҲО

Деҳқон «озгина бер» деб тиланувчига нима беришини билмаган ҳолда йўлакдан чиқиб кетди. Махдум, довдираган йўсинда Анвар билан ичкарига юрди. Бир оз сўзсиз боргандан кейин секин Анварнинг афтига қараб қўйди.

— Ғози эшон ҳузурингизда экан!— деди махдум,— ўзи кўп бемаъни одам. Зиёфат-миёфат деб яқин бир соат вақтимни олди. Ўзи кўп таммоъ одам. Сизга зиёфатдан дам урган бўлса керак?

Анвар илжайиб бош иргатди. Махдум Ғози эшондан койиб давом этди:

— Тамаъ ўзи кўп мазмум сифат... чунончи, аздаман қанаъ, залла ман тамаъ...¹ Отаси марҳум ҳам беҳад тамаъкор эди. Ит еганини қусиб, ўғли ундан ҳам расвороқ чиқибдир. Бу авлоднинг каттадан-кичиги биридан баттар... Муфт ариза ёздирибсан, кета бер. Яна бу ўртада зиёфат бачи маъни?!

¹ Қаноатли — азиз, тамаъли — киши хордир.

Анвар махдумнинг сўзига кулиб, орқада борар эди. Махдум ичкарига томон сўзланиб кирар эди:

— Такаллуф лозим эмас эмиш: мантими, сомсами, — ҳар нечук оғизга ёқадиган таом бўлса кифоя эмиш. Кабоб бўлса емасмидингиз, эшон?! Тўйга ўзи бош бўлиб турар эмиш, одам кутишни бениҳоят билар эмиш. Эй!.. Мен сендек таммоъни тўйбоши қилиб телба бўлгандими? Уйидан тоқ келиб жуфт кетмакчи-да, бу таммоъ.

Махдум шу сўз билан ичкарига кириб, ҳовли саҳнида чақалоқ кўтариб турган Раъно ёнидан айвонга ўтди. Махдумнинг орқасида кирган Анвар Раънонинг олдида тўхтаб, ундан чақалоқни олди. Отасининг юзида аччиғланиш сезган Раъно Анварга «нима гап?» деган каби им қилган эди, Анвар кўз қисиб, арзимаганлик ишорасини берди.

Махдум айвонга чиқиб ўтирар чоғида яна бир «астаффирулло» деб қўйди. Чунки кайфи жуда ҳам бўзилган эди. Масжиддан кеч қайтиш билан бузилган авзо, Ғози эшоннинг «пастлиги» ила жуда ҳам авжига чиққан эди. Бу кунги кутилган «даромад» сартопо¹ фалокатга учраб, махдумнинг кўнглини ғаш қилган, айниқса деҳқоннинг ҳам текинга қутулиши ва ўзининг Анвар олдида шарманда бўлаёзиши... Буларнинг ҳаммасига шу «паст», «таммоъ» сабабчи ва шунинг учун ҳам махдум Ғози эшон тўғрисида ҳар бир сўзни айтишдан тортиниб турмади.

Анвар ҳовли юзида, чақалоқни восита қилиб, Раъно билан сўзлашар эди. Махдум кечки ош пишириш билан машғул Нигор оймидан таомнинг тайёр бўлиш вақтини сўраб, Анварни ўз ёнига чақирди.

— Қани, бу ёққа, Анвар! — деди махдум. — Таомни шу ерда тановул қилсак ҳам бўлур... Сен, Раъно, укаларингга қара-чи: Мансур ташқарида кўрингандек эди; дарвозани ҳам занжирлаб кир, қизим!

Раъно ташқарига чиқиб кетди. Анвар қўлида чақалоқ билан айвон муюшига келиб ўтирди. Чақалоқ, Анвар қўлидан ирғиб ҳар тарафга талпинар ва турли товушлар чиқариб қичқирар эди. Махдум чақалоқнинг ҳаракатига қизиқсинди:

— Мам-мам, мам-мам, мам! — деди қўлини чақалоққа ўйнатиб, ду-ду-дув... ҳай, бачча талоқ, ҳай, бачча талоқ!.. Беҳад шўх бўлибди-да, беҳад, ду-ду-дув!

¹ Сартопо — бошдан-оёқ.

Чақалоқ махдумга талпинар, қўлларини гоҳ очиб, гоҳ юмар эди.

— Кел, йигит, кел! Алҳол хом-да, хом; қизамиқ чиқиб ўтса эди. Ду-ду-дув!

Раъно укаларини бошлаб кирди. Махдум чақалоқни қўйиб, болаларни койиб кетди:

— Ҳай бемаънилар! Чақирмаса, уйга киришни бил-майсанлар! Кийимни қара, кийимни! Тупроққа ағнадинг-ми, эшшак! Қоқ, қоқ! Ечиб қоқ! Агтанг-а, эсиз кийим... Буларни энди нима қилса бўлади, Анвар?

Анвар, махдумдан қўрқиб турган болаларнинг аҳ-волига қараб, кулимсиди:

— Эси кириб қолар.

— Қиёматдами? Буларнинг татиғини бермасам!.. Ҳе кўзларинг қурсин! Раъно, сен акангга кўрпача солиб, укангни ол, онангга айт, ош дам еган бўлса, сузсин!

Раъно айвонга кўрпача ёзиб, Анвардан чақалоқни олди ва онасининг ёнига кетди:

— Анвар, қани кўрпачага чиқинг! Қўлларингни ювиб кел, эшаклар!

Болалар югуришиб ариққа кетдилар. Анвар ҳам қўл ювиш учун болалар орқасидан борди. Ариқнинг суви жуда лойқа эди. Анвар болаларни ариқдан қайтариб обдастадаги тиниқ сувдан уларнинг қўлига қуйиб ювинтирди. Навбат ўзига келганда айвондан туриб, махдум бақирди:

— Раъно, акангнинг қўлига сув қуй!

Анвар Раънонинг келиб сув қуйишига қарамай, ўзи ювина берди. Раъно етиб келгунча қўлини ювиб олди. Махдум қизидан аччиғланди.

— Жуда суст қадамсан-да, Раъно. Сени талқон еб сувга юборган киши қайтиб келгунингча, тиқилиб ўлади!

Махдумнинг ташбиҳидан Анвар ва Раъно кулишди-лар. Сўзни жойида ишлатгани учун бўлса керак, мах-думнинг ўзи ҳам кулимсиради:

— Тўғри-да, мирзо Анвар, қўли суст косибдан оёғи чаққон гадой яхши эмиш!

Улар яна кулишдилар. Махдум завқланди. Анвар кўрпачага чиққандан кейин, Раъно ўртага дастурхон солди. Нигор ойим сопол лаганда палов келтириб, ҳам-малари бирга ошга ўтирдилар. Ош ўхшалган эди. Би-ринчи ошамдаёқ, махдум Нигор ойимни тақдир этди:

— Бу кунги ошинг дуруст, Нигор... Бироқ, гўштни кўп солибсан!

Нигор ойим кулимсиб Анварга қаради:

— Гўшт кўп бўлса, ош ўхшалади.

— Хайрулумури авсатуҳо, Нигор!¹

— Бу сўзнинг ошга гўштни кўп-оз солиш билан нима алоқаси бор?

Раъно онасининг сўзи билан пиқ этиб кулди. Анвар юзидаги кулгини яшириш учун четга қаради.

— Ҳадиснинг ҳукми ом², Нигор! — деди махдум. — Бундаги умур—умурид дунё; умуриддунё иборат аз ҳаракати аҳли мўъмин. Инчунинг ҳадиснинг амалиёти охира-рат учун ҳам ҳукми жорийдир... Масалан, шабу рўз савм ва салот³ мўъмин кишини жисман нотавон ва нафақан аҳли аёлдан ожиз қилади. Бас, бу ҳолда, ибодатнинг касрати, яъни тоатда ифрот ҳам хайрулумурга қўшилмас, зеро, фарз ва суннат банди учун кофе эрди. Маънои кофе чист, ай авсат... Бинобарин, бу ҳадиси шариф рўзгорат борасида дастур тутилса, яна айни ҳикмат ва савоб. Масалан, ошга йиғирма пайса гўшт солмоқчи-сан; аммо, «авсат» қилмоқ ниятида, мазкурдан ўн пайсани ажратиб қолдинг... Бас, ҳикматни томоша қил: эртаси кун ошинг яна жазлик, яъни «авсат» билан икки кунлик эҳтиёждан қутулиб, савобга ҳам даҳлдор бўлдинг! Ҳикмати дигар: дунё важҳинг яхши эрди. Таомни яхши мазалик еб, нафсинг яхши ошга хў қилди. Вақти келиб афтодаҳол бўлдинг, кунинг гўштсиз таомга қолди; аммо нафси уммورانгни сержаз ошга хў қилдирганинг важҳидан, гўштсиз ош оғзингга ёқмайди; бу — бир азият; сониян: лазиз ошга хў қилган нафсинг тақозаси билан, анвои ҳабасотларга ва мазмум кирдорларга иртиқоб қилмагинг хавфи ҳам бордир; бу нимадан келди? Албатта «авсат»га риоясизлигингдан!

Махдумнинг «амри маъруфи» Нигор ойимга қаратиб сўзланса ҳам, ҳақиқатда умумий, яъни, бир ўқ билан бир неча қушни урмоқчи эди. Бироқ, қаршига қараб отилган бу ўқдан махдумнинг ўзи ҳам амин эмас, агар лаган теварагидаги ўтирувчилардан бири туриб, бошқаларидан қатъий назар, фақат бу кунги хайрулуму-

¹ Ҳар ишнинг ўртаси яхшидир, ёки: ишда эътидол яхши.

² Пайғамбарнинг сўзи буйруқ.

³ Савм — рўза, салот — намоз.

рингизни мисолга олайлик: йўлакдаги «умуриддунёнгиз» ўзингиз айтган «авсат»га кирадими?» деб сўраса, билмадикки, махдум нима деб жавоб берар эди. Мадраса кўрган Солиҳ махдум, балки бу саволдан ҳам шошиб қолмас. Китобнинг «нафақа» баҳсидан варақ очиб «нафақаи аҳли аёл» учун бўлган «ҳаракот»нинг фарзлигидан ва бундаги ҳисобсиз савоблардан дам уриб, «нафақа» билан иши йўқ баъзиларни «ерга қаратса» ҳам мумкин эди... Лекин ўқ еганлардан ҳеч бириси махдумга қарши чиқмаганларидек, унинг сўзини тасдиқ этиш белгисини ҳам кўрсатмадилар. Эҳтимолки, улар муқобалага ожиз эдилар, ёки қарши чиқишга орада бошқача бир сабаб бор эди. Фақат бир-бирисига қарши ўтирган икки ёш маънолик кўз уриштириб кулимсидилар.

Махдум «амри маъруф»дан кейин ошга қаради, кўп вақт сўзсиз, фақат ошдан бош кўтармади. Махдумнинг даъвосича, ҳар бир ишда ҳам «авсат» яъни ўрта миёналик мезондир. Лекин ош олишда бу «мезон» унутилди. Бошқалар ора-чора, бир гўшт қўшиб олганда, махдум бир ошамни ҳам гўштсиз юбормасликка тиришиб борди, яъни «авсат»дан ўтиб «аъло»да иш кўрди...

Ошни яримлатганда, махдум лагандан бош кўтариб, Анварни тузукроқ олишга таклиф қилди, болаларни ошни тўкиб ейишда айблаб, Раънони чимхўрлиги учун койиди:

— Чимхўрсан-да, қизим... Шу ҳам ош ейишми?

— Меники адно! — деди Раъно.

Бу сўз Анвар ва Нигор ойимларни товуш чиқариб кулишга мажбур этди.

— Сенга бир сўз тегмасин, қизим! — деди кулиб махдум. — Ошни суст еган киши, ишда ҳам суст бўлади!

— Бўлмаса, ошни «аъло» ейиш керак экан-да...

— Огзинг куймаса, аълоси ҳам дуруст!

Яна кулишдилар.

— Ҳай, воқеан, — деди махдум, кулги ораси тўхтаб. — Мирзобошидан бир илтимосимиз бор экан, ёдимдан чиқаёзган экан... Ким, ҳали... ҳабба, боя мулла Абдураҳмон келган эди. Ушал ваъдамызга мувофиқ, сиз билан учрашмакчи экан. Чоғи у ҳам мирзоликка киришмакчи. Хўп, мен мирзо Анвар билан гаплашиб қўярман, ўз ёнига олса керак, дедим. Узи яхши мулла бўлган кўринади, закки табъ¹ йигит...

¹ *Закки табъ* — озода табиат.

Анвар бир оз ўйлаб турди.

— Қим у, мулла Абдурахмон, хотирлай олмадим?

— Ўзимизнинг мулла Абдурахмон-чи, ахир... Ёрлиғ олган кунингиз фотиҳага келган ёш имом!

Анвар яна бош чайқади:

— Ҳеч бир эсимда йўқ.

— Хўп,— деди махдум ўнг кўзини қисиб. — Уша кун фотиҳага келган бўзчи мухлисингизни хотирлайсизми?

— Хотирлайман.

— Ҳабба, энди ўша бўзчининг устига кирган ёш муллони ҳам хотирлаб қаранг.

— Хотиримга келди... Ўзи ёшлигида бизнинг мактабда ўқиган?

— Ҳабба! — деди махдум ва баҳса Нигор оймни ҳам тортди, — уни сен ҳам биласан!

— Мен қаёқдан билай?

— Ўзи Бухорода ўқиб келган, Раънога бир неча қайта совчилар юбориб юрган одам.

Нигор ойм боши билан «танидим» ишорасини бериб, Анварга секин кўз қирини юборди. Раъно «совчи» сўзи билан энсаси қотгандай, сочиқни олиб қўлини артди. Махдум кейинги сўзини ўйлаб айтди, йўқми — ҳар нечук, Анварда ғайирлик каби бир ҳис уйғониб, ўзидан жавоб кутувчи махдумга илтифотсиз, Раънодан сочиқни сўради.

— Нега қўл артасиз, Анвар! Кун бўйи оч юриб, еган ошингиз шуми?

Анвар Нигор оймга раҳмат айтиб, тўйганини сўзлади ва қўл артар экан, чақалоққа гап қотди.

— Анвар билан Раънонинг тупроғи бир жойдан олинган, — деди махдум, ош ошалаб, чунки ҳануз уники «авсат»га етмаган эди,— иккиси ҳам кам таом!

Махдумнинг бу сўзи юқоридаги гуноҳини ювгандай бўлди. Улар бир-бирларига қарашиб, илжайишдилар. Нигор ойм ҳам оғирликдан чиқди.

— Шундай, Анвар... Шу йигитни ўз ёнингизга олсангиз, қалай бўлар экан?

— Ҳозирча мирзога эҳтиёжимиз йўқ.

— Мирзога эҳтиёжингиз бўлмаса ҳам, яна шундай кишиларни олганингиз маъқул, деб ўйлайман. Зеро, бундайлар ўзингизга синамол, яна ўз тарбиянгизда етишсалар, бошқалардан сизга хайрихоҳроқ, инчунин,

хизматингизга аздаҳидил камарбаста бўлурлар. Бу ҳам бир маслаҳат-да, болам Анвар!

— Уйлашиб кўрармиз.

— Уйлашган албатта яхши ва лекин мен буни кўп вақтлардан бери андиша қилур эдим. Билохир, амния-тингиз учун, бу тадбирни кўп пухта идрок қилдим. Зеро, Султонали мирзодек ҳамкуфларингиз кўпайса хайрия-тингиз, деган мулоҳаза фикримга келди.

— Балки тўғридир...

Анварнинг кўзи дастурхонда эди. Бу тўғрида қатъи-ятсиз, муҳмал жавоблар беришдан недир туйинган Раъно Анвардан кўз олмай турар эди. Нигор ойим Мансурга қолган ошни едириб қўйиш билан, ора-чора гапга ҳам қулоқ солгандай бўлар эди.

Махдум кекириб, сочиқ сўради.

— Бу андишанинг ҳақлиғида шак йўқ, Анвар!— деди ва дастурхондаги донларни териб, оғзига ташлади.— Менга таслим бўлиб ибтадаан¹ шу мулла Абдурахмонни ўз ёнингизга олинг. У бир неча ойгача муфт хизмат қилишга ҳам рози!

— Масала унинг муфт, ёки ҳақли хизмат қилишида эмас.

— Яъни, масалан?

— Мен янги мирзо бошлаб борсам, у ердагиларга оғир келмасмикин, деб ўйлайман.

— У мажжонан² хизмат қилади, бас, мирзоларингизга нима оғирлиқ?

— Яна, ҳар ҳолда, бир-икки ойдан кейин бўлса ҳам, уларга рақобатчи ортади... Айниқса бизнинг Шаҳодат муфти кабиларнинг феъли сизга ҳам маълум.

— Шаҳодат муфти ўзи қандай ит!— деди махдум.— Андишамиз ҳам бамисоли шундай итлар қаршисига ўз кишингизни тиккайтириш эмасми? Ёшлигингиз бор, болам, ёки янги мирзо олишда бировнинг рухсатига ҳожат борми?

— Йўқ.

— Ана, холос! Аз карнайчи як пуф! Мен эрта унга айтай, ҳузурингизга бораверсин!

— Бориши қочмас... Илгари мен у ердаги баъзилар билан кеңгашайин-чи.

¹ *Ибтадаан* — даставвал.

² *Мажжонан* — текинга.

— Хўп, уларнинг юзи учун кенгашган маъқул: аммо, баҳарҳол, олмоқ керак!

Махдум фотиҳа ўқиб, шом намозига қўзғалди. Ташқи йўлакка етганда, ёдига Ғози эшоннинг бемаънилиги қелиб тушди, шу қаторда тўй, тўйга иштирок этадирган қазолар, хоним ойимлар, ҳаммадан ҳам муҳим ва қизиғи ёмғир каби ёғиладирган тўёна ва уларнинг саранжоми... Сўфи такбир тушураётган экан, махдумнинг кўнглидан «Раънога чўри кўша кўрмасинлар-да, тишлик ҳайвоннинг бўлганидан бўлмагани яхши!» деган андиша кечди...

35. ХОН КҮНГИЛ ОЧМОҚЧИ

Қавс ойи¹ кирган бўлса ҳам, ҳаво муътадил, кун жумъа эди. Ўрда боғига сув сепилиб, супурилган, ўртадаги шоҳсупага лолагул гилам ёзилиб, хоннинг ўтириши учун баҳмал кўрпача устидан арслон териси ташланган эди. Ҳозир шоҳсупа хон ва аъёндан холи, аммо шоҳсуфа қаршисидаги нимсупалар вазир, саркарда, қозикалон, шайхулисломлар, қози-қуззот, раис ва шаҳарнинг зўр уламолари — мударрислар, аҳли тариқат эшонлар, ўрда ходимлари ва энг пастарини қўрбоши ва даҳбошилар билан лиқ тўлган эди. Уламо қисмида умуман банорас тўн, салобатлик оқ салла, вазир ва саркардаларда кимхоб ва баҳмал тўнлар, бошларида баъзисида салла ва баъзисида ўсиқ баррадан тикилган телпақлар ҳилпирар эди.

Хон букун жумъа намозигача кўнгил очмоқчи ва бундаги йиғилганлар шу кўнгил очиш соатида иштирок этувчи хоннинг кўнгил тортарлари, яъни мамлакат аъёнлари эдилар. Хон ҳали ички ўрдадан чиқмаган, ҳамма раият «жаноби олий»ни кутиб, муҳташам дарвозага кўз тикканлар эди. Шоҳсупадан бир оз нарида, атрофи бордон билан ўроғлиқ бир қапа пайдо бўлган ва бу қапа ичида бир неча киши суҳбат қуриб ўтирар эдилар. Бир неча дақиқа кутгандан сўнг, муҳташам дарвозада Дарвеш удайчи кўриниб, қаршидаги раиятга ўридан туриш ишоратини берди. Бирдан ҳамма шув этиб қўзғалди. Дарвеш удайчи, дарвоза ёнига ўтиб, рукуъ-

¹ Қавс — сентябрь.

га¹ борди. Ичкаридан кимхоб тўн билан йўғон қорнини ўраган, оқ шоҳи салласини манглайигача туширган Худоёр кўринди. Хон кўриниши билан, барча раият ҳам, удайчи каби рукуъга кетдилар. Худоёр орқасидан ёш Ўрмонбек қизил бахмалдан тикилган сипоҳи кийим билан отасини таъқиб этар эди. Бунинг орқасидан қизил мовутдан шаҳзода каби кийиниб, силоҳ тақилган ва ҳар қаторга тўрт нафардан терилган ўн олти-ўн етти яшар, ёш ва хушрўй сипоҳлар (маҳрамлар) чиқдилар. Хон шоҳсупага қараб келди. Ўнинчи қатордан сўнг ёш сипоҳлар туркуми узилиб, яхши интизомли қирқ нафар навжувон шаҳзода орқасида хонни таъқиб этар эдилар. Шу ҳолда нимсупаларнинг биридан чолғулар товуши келди. Созлар нафис ва оҳангдор қилиб «Сарбозча» куйини чалдилар. Куй созда қайтариб олингач, хон орқасидаги ёш сипоҳларнинг бир қисмидан шу куйнинг ашуласи эшитилди:

Шаҳаншоҳим, шаҳаншоҳим, бахтингиз кулсин!
Давлатингиз, шавкатингиз душманлар кўрсин!

Қалқон ушлаб, ханжар таққан ёвлар майдонга!
Номуссизлар, вафосизлик қилдингми хонга?

Бизнинг айтган вазримиз бор Шоҳимардонга!
Аҳдин бузиб, динин сотган бўялғай қонга!

Шаҳаншоҳим, шаҳаншоҳим, бахтингиз кулсин!
Давлатингиз, шавкатингиз душманлар кўрсин!

Хон супанинг зинасига етиб, юқори минди. Шаҳзода ҳам отасини таъқиб этди. Ёш сипоҳлар хон ва Ўрмонбекни зинада қолдириб, тўғрига ўтдилар, супадан айланиб бориб, хоннинг муҳофазатига яъни Худоёр ўтирадирган арслон терисининг орқасига саф торта бошладилар. Хон бориб арслон терисига ўтирди, Ўрмонбекни ўзининг ўнг томонига олди. Раият ҳамон рукуъда... Ёш сипоҳлар супанинг уч тарафини қуршаб олдилар. Хон жойлашгач, рукуъдагиларга тиккайиш ишоратини берди. Барча бош кўтариб, қўл қовуштирди. Соз ҳам тўхтади. Супанинг зинасида удайчи ҳозир бўлиб, қўлини кўтарди, раият ҳам унинг билан баробар дуога қўл очдилар.

— Душманлар хароб, мунофиқлар бетоб ўлсин... Оң-ҳазратимнинг давлатларига худо тавфиқу адолат берсин!

¹ *Рукӯъ* — бош эгиш.

Дуодан сўнг барча юз сийпади. Хон удайчига бир нарса деб ишорат қилди.

— Мингбоши, қушбеги, домла шоғовул, жаноб шайхулислом, оталиқ ва амсоли ҳазратга жаноб ўз ҳузурларидан жой меҳрибонлик қиладилар!

Удайчи санаган кишилар бирин-кетин шохсупага чиқиб, хонга салом ва таъзимдан кейин, атрофлаб тура бошладилар. Супага ўн чоғлиқ аркон¹ чиққандан сўнг, хон удайчига яна бир нарса деб қўйди.

— Фароғат ато қилдилар!

Сипоҳлардан бошқа барча тик турганлар шув этиб ўтирдилар. У ер-бу ердан йўталган товуш эшитилди.

Удайчи хонга арз қилди:

— Онҳазратимнинг давлатларига ҳудо тавфиқу адолат берсин... Қулларидан бири валинеъматимга икки калима арзим бор, дейдир.

Хон, келсин, ишоратини қилди. Барчанинг кўзи бояги бордонлик уйга тушди. Бордон ичидан узун бўйли, қора соқолли, устида малла тўн, симобий бўз салласининг пешини бир қарич осилтирган бир киши чиқди, тамкин, виқор билан битта-битта юриб келиб, зина ёнида хонга қарши тўхтади. Хондан тортиб, ҳаммага табассум туси кирган эди. Киши, хонга қарши турган ҳолда, салласини тузатди, соқол-муртини силади, тўнини қоқиб, олдини ўради, сўнгра хотиржам рукуъга борди. Бирдан хон ва раият кулиб юбордилар, бу киши Худоёрнинг энг яхши кўрган қизиги Зокир-гов эди.

Зокир-гов бошини рукуъдан кўтариб, гўё жаноза ўқиган кишидек, икки елкасига салом берди. Яна гурр этиб кулиб юбордилар. Зинанинг иккинчи бошида турган Дарвеш удайчи Зокир-говга танбиҳ берди:

— Кимнинг ҳузурида турганлигингизни унутманг!

Зокир-гов қўли қовуштирилган ҳолда, гавдасини қимирлатмай ёнидаги ҳудайчига қаради:

— Ўзим билиб турибман, бу ерда аҳмоқ бор, деб ўйлайсанми?

— Хўш?

— Хонимга арзим бор!

Яна гурр этган кулги боғни тутиб кетди².

¹ Аркон — давлат арбоби.

² Бундаги кулгига сабаб «хонимга» сўзидир. Чунки бизда «хоним» деб хотин кишига айтилади.

Ҳудайчи:

— Арзинг бўлса, додрас ҳузуридасан, гапир!

— Арзимни ўйлаб туриппан-да, ўйлагани ҳам қўймайсанми?— деди Зокир-гов. — Ёки мен ҳам сўзимдан янглишиб, Жаббор жиннидек осилиб кетайми?

— Арзга келиб турганинга бир ош пишар вақт бўлди!

— Мен ҳам арзимни миямда пишириб олаётибман-да; пишмаган ош ич оғритадими-а, тақсирлар?

— Арзингни йўлда ўйлаб келмабсан-да!

— Э, девонами бу ўзи!— деди Зокир-гов.— Йўлда ўйлаш учун бундан бошқа касал йўқми?

— Йўлда нимани ўйладинг?

— Хон ҳузурига бораётибман, деб ўлимни ўйладим, етим қолатурган болаларимни, мен ўлгандан сўнг эрга тегатурган янгангизни ўйладим! (*Кулги.*)

— Жанобни ва шу қадар раиятни маътал қўйма!

— Ха, ха, ха! —деб кулди Зокир-гов. —Сизлар ҳар кун минглаб кишини ўрда тегида маътал қўйганларингизда, мен бир нафас маътал қўйсам, хи, хи, хи... Тақсир, сизга арз!

Хон, «айт» деган каби бош ирғатди.

— Тақсиримга биринчи арз шуки,— деди Зокир-гов,— ёнимда турган шу бақа афтни мендан нари қилсангиз, зеро, бунингизнинг дағдағаси сизникидан ҳам ўтадиган кўринади! (*Кулги.*)

Худоёр удайчига, супага чиқ, ишоратини қилди. Зокир-гов қўлини дуога очди:

— Онҳазратимнинг давлатлари кам, ўзларида ғам, кўзларида нам, душманларида дам, қадларида ҳам бўлмасин... Шаҳзодамнинг бошларида бахт, остларида тахт ўйнаб, ёш умрларига ажали бевақт етмасин... Шоҳи бахтиёрнинг хизматларига бел боғлаган оқ салла, кўк салла, тўни малла оталаримизнинг диллари ҳам ҳамеша соқолларидек оқ бўлсин, омин, омин! Соний, арзи бандалигимиз шулки, биз, дарбадари девона, ақлу ҳушдин бегона, халқ тилида афсона, элкезар ғарибона қулларингиз дарду алам ютар эрдик, қаламравингизнинг бир четида ўтар эрдик, дедиларки, бу диёрнинг хоқони, Искандари соний, зару зевар кони, элнинг ошу нони, яъни саховатда Ҳотам, қаҳри келса мотам... ғурабо¹ ёридир ва

¹ *Ғурабо* — ғариблар.

яна бизлардек бозори касод дарбадарлар, энәси кўчада туққан бепадарларга ҳам эҳсони жорийдир, деб биз аҳли тамаъ бечора, нафс илгида овора ғариблар ҳар қайсимиз беш пайса, ўн пайса тамаъ хапидан ютиб, даргоҳингизга юзландик, токи эски-туски ҳунарларимизни арз қилсак, жанобингизни беш пул, ўн пул қарз қилсак, деб... (Кулги.)

— Қўп, ҳунарингизни кўрсатинг!— деди хон.

36. Қ И З И Қ Л А Р

Зокир-гов хонга қуллуқ қилди ва икки-уч қадам бордон томонига юриб, бутун товуши билан чақирди:

— Баҳромбой! Ҳов, Баҳромбой!!!

Бордон ичидан бир оёғида кафш, иккинчиси кафшсиз, олди очиқ, кир яктакдан бадани кўринган, бир қўли билан елкасини қашиб, иккинчиси билан иштонбоғини ушлаб, бош яланг бир йигит чиқди.

— Эшак ҳанградима! — деди Баҳром ва у ёқ-бу ёққа аланглаб олгандан кейин, яктагининг чокини ахтарди.— Сингли талоқ битни қочирдим-да! (Кулги.)

— Баҳром деяшпан, менга қара!

— Э-э, Зокир ака, сен чақирдингма... Ҳа, нима гап?

— Хонни кўндирдим!

— Кўндирдингма?... Мен ҳам айтдим-ку, хон ўзи лақма эмиш, деб (кулги).

— Улар қани?

— Уларингма? Уларинг ичкарида ятипти.

— Нима қилиб ятипти.

— Қўй десам бўлмади, бир пой кафшимни иккави, ҳузур қилиб, еб ятипти (қаттиқ кулги).

Зокир-гов аччиғланди.

— Сенларга ҳеч бир ақл кирмади-да... Энди хоннинг олдига бир пой кафш билан чиқасанми?

Баҳром ўйланиб бошини қашиди.

— Чиқсам чиқавураман-да. Хонинг ҳам менга ўхшагон бир одам-да, ака! (Кулги.)

— Кир, кир, падарлаънат, дарров уларингни олиб чиқ!

Баҳром елкасини қашиб, кафшлик оёғи билан кафшсиз оёғини «тап-чип, тап-чип» ерга босиб ичкарига кириб

кетди. Бир оздан сўнг икки ҳамроҳини бошлаб чиқди. Чиққанлардан бири пак-пакана, юм-юмалоқ, лўп-лўнда бир махлуқ эди. Унинг гавдаси бу қадар «келишган» бўлиши устига, башараси ҳам шунга монанд тушган, томогининг остида чўгири қовундек бўқоқ ғовлаб ётар эди. Унинг гавдаси мисоли бир гупчак бўлса, шу гупчакнинг юқорисига катта бир сув қовоқни, бош бўлсин, деб ўрнатган эдилар. Ва бу ялтир қовоқнинг бетиде кўз бўлиб қуёшда қовжираган иккита ғўлин туршак, оғиз ерида бир кафш, бурун ўрнида юқорига қараб ўрмалаган баҳайбат бир қурбақа ва қулоқ мақомида сув қовоқнинг икки бағрига тиралган икки ошлов турар эди. Қош ва бошдаги соч тўғрисида оғиз очиб бўлмас, аммо беш-ўн тук, яъни соқол-мурт ғира-шира кўзга чалинар эди. Сепкил ва чечак доғи бу бетни «музояқакор» қилиб кўрсатганидек, оёғидаги чориг, устидаги қисқа, эски алак чопон, белидаги беш-ўн айлангириб боғланган бўз белбоғ, бошининг учдан бир қисмигагина қўниб ўтирган тор пилта дўппи бир «ҳусн»га яна бир юз «ҳусн» қўшиб арз қилар эди. Бу махлуқ доимий ўрдада турадирган, хоннинг кундалик қизиги мулла Бахтиёр эди. Иккинчиси, мулла Бахтиёр билан ўчакишгандек, жуда узун бўйли, ғилай кўзли, ажина қошиқдек юзли, қотма, ўзининг бўйидан ҳам узунроқ тўн ва бошига қалаңдар қулоғи кийган, яланг оёқ, ўрта яшар Давлат исмлик яна бир қизиқ эди.

Зокир-гов буларни қарши олди:

— Э, ҳаромзодалар, — деди Зокир-гов, қўлини пахса-лаб, — андак нафсларингни тийсанглар, хотинларинг талоқ бўладими?! Бунинг бир пой кафши қани?

Баҳром маъюс, бўйин солиб турди, Бахтиёр билан Давлат лабини артиб, бир-бирига қарашди:

— Айт!

— Сен айт.

— Нима деб айтаман?

— Еганимиз йўқ, деб айт...

Бахтиёр икки қўли билан белбоғига така қилиб, қаддини ростлади ва бошини бир оз орқасига мойил тутиб, қаққайди:

— Билиб сўзла, ака, биз еганимиз йўқ!

Зокир-гов индамасдангина Бахтиёрнинг ёнига ўтди ва озорсиз қилиб унинг намойишкор кўриниб турган бўқоғини салмоқлади:

— Кафшнинг ўкчаси тиқилиб қолипти-ку, иним! — де-

ди Зокир-гов. Кучли кулги кўтарилди. Сўнгра вазиятини ўзгартириб, уларга уқтирди: — Биз ҳозир хоннинг ҳузурига борамиз, эшитасанларми?!. Учовинг ҳам адобли мугавозе бўлиб кўрин. Хонга учрашганларингда, икки букилиб қуллик қил, ундан кейин хонни дуо қиласанлар. Тузукми? Қани, кела берларинг орқамдан!

Тўрттови, бири орқасидан бири чизилишиб, шоҳсупа ёнига бордилар. Зокир-гов зина ёнида тўхтаган эди, орқадагилар бир-бирига туртинишиб, бири у ёққа, бири бу ёққа, учинчиси хонга орқа ўгирган ҳолда, тўхталишдилар. Бу ҳолдан хабарсиз Зокир-гов уларни хонга тақдим этди:

— Қулбаччаларингиз... саломга келдилар. *(Кулги.)*

Зокир-гов уларнинг ҳолидан хабар топиб, шошди ва ошиқиб, уларнинг бетини хонга қаратди.

— Ҳай бепадарлар, ҳай беадаблар... тўғрингда ўлтирган кишига баробар қуллик қил.

Учови баравар қуллик қилдилар, кулги бошланди. Чунки уларнинг ҳар бири бошқа кишига қуллик қилиб, хон четда қолган эди.

Зокир-гов хонга узр айтиб, уларни койиди:

— Кимга қуллик қилдинглар?!

— Тўғримизда ўлтирганга.

— Лўнда бўл, лўнда, учовинг ҳам!.. Дуо қил, дуо!

Учови дуога қўл очди, қўл очганча бир неча вақт қарашиб турди, сўнгра тирсаги билан бир-бирини туртиша бошлади. «Сен қил, сен...» Кулги кўтарилди. Улардан ун чиқа бермагач, Зокир-говнинг ўзи қўл очди.

— Омин де, ҳўкизлар!— деди. Улар «омин, омин» деб турдилар. — Шояд дуо қабул бўлса... Оллоҳ таолонинг мулло Бахтиёр, Баҳром ва Давлат каби закки бандаларига бизнинг эҳтиёжимиз йўқ. Шунинг учун дуо қиламизки, бу учовининг жонини тезроқ олсин ва бандаларини бу фалокатдан қутқарсин, омин!

Учови ҳам фотиҳага юз сийпашган эдилар, яна атрофни гурр этган кулги босди. Фотиҳадан сўнг Зокир-гов уларни йўлга солди:

— Тилак қил, тилак; бақрайиб тура берасанларми? Учови яна бир-бирини туртишиб, ўзаро бир нарса сўзлашиб олдилар. Давлат нимадир айтиб, супага ўтирганларга ишорат қилди. Орадан Баҳром тилакка оғиз очди:

— Салла-калла, шону-шолопни кўриб, ўзимиз ҳам жуда кўрққанга ўхшаймиз... Манови Давлат бўлса —

«Бу ўлтирганларнинг ҳаммаси ҳам одамхўр»,— деяпти. (Кулги.) Энди тилагимиз шуки, бизларга жавоб берсалар, жойимизга тинчгина кетсак... (Кулги.) Илоҳи мана шу ўлтирганларга худойим инсоф берсин... (Кулги.) Юрагимиз жудаям чиқиб кетяпти! (Кулги.)

— Ҳай тилакларинг билан бориб ёт!—деди Зокир-гов ёнига уриб.— Қочиб қол, еб қўяди!!

Орадан «дод» деган товуш чиқди, учови ҳам уч томонга қочар экан, Бахтиёр Давлатнинг оёғига чалиниб йиқилди. (Қаттиқ кулги.) Баҳром билан Давлат, олпонг-толпонг бордонга кириб кетдилар... Зокир-гов Бахтиёрни тутиб қолди.

— Қўй, ака, қўй!— деб йиғлади Бахтиёр,— бекорга ўлиб кетмай, бола-чақам бор?

— Емайди сени!

— Ейди, ака, ейди! Манови бекнинг кўзига қара... вой воя-а-а, қўювор! (Кулги.)

— Мен сенларга аччиғ айтдим-а, падар лаънат!

— Менда ўчинг борга ўхшайди, ака! Анови домланг нах одамхўрнинг ўзи, кийимингни ҳам ечдириб ўтирмайди... У ёғини сўрасанг, хонингга ҳам ишонмай қолдим! (Кулги.)

Бахтиёр силтаниб Зокир-говнинг қўлидан чиқди ва филдирагандай бордонга қараб чопди. Зокир-гов ҳам уни қувлаганча бордонга кирди.

Бир оздан сўнг тузукроқ кийимда, бошига салла ўраб, оёғида сағри кафш билан, қўлида жойнамоз каби бир нарсани кўтариб, бордондан Давлат чиқди. Хонга таъзим қилгандан сўнг, жойнамозни ерга ёзди. Хонга яна таъзим қилиб:— «Шайхулислом Валихон тўра¹ шу ерга марҳамат қилар эканлар!»— деди. Хон, домла Ниёзнинг ёнида ўтирган шайхулислом Валихон тўрага қаради. Аҳволга тушунмаган шайхулислом «Нима гап?» дегандек қилиб, жойнамоз ёнидаги Давлатга кўз қирини ташлади. Давлат «Ҳеч гап» деган ишорани бериб, бордонга қайтиб кетди. Демак, ҳозир шайхулислом Валихон тўрага муқаллид бўлмоқчи эдилар. Буни пайқаган халқ секин-секин, бир-бириси билан имлашиб, кулимсишдилар ва барчанинг кўзи бордон уйда бўлди. Бир вақт бордон эшигидан банорас тўн кийиб, ўнг қўлига асо ушлаган ва сўл

¹ Бу киши асли чуствлик бўлиб, янги солинган Ҳоким оғим мадрасасида бош мударрис ва шайхулислом бўлган.

қўлида адрас рўмолга тугиглик китоб кўтарган, шайхулислом Валихон тўра (Зокир-гов) кўринди. Шайхулислом каби қадди бир оз букик ва қадам қўйиши ҳам Валихон тўрадек икки тарафга мойил эди. Барчанинг кўзи ва диққати ҳар икки шайхулисломда бўлди. Хон ёнидаги ҳақиқий шайхулислом эса, қип-қизарган ва ҳар он «тавба!» деб қўяр эди.

«Шайхулислом» йўл устида тўхтади ва ерда тушиб ётган бир нарсани ҳассасининг учи билан текшириб кўрди ва уни туртиб четга чиқаргач, йўлида давом этди. Кўпчилик чидолмади, гур этиб кулиб юборди. Валихон тўрачинг ўзи ҳам, «тавба» аралаш кулиб қўйди. Чунки Зокир-гов ҳеч бир нуқсонсиз, муқаллид бўлмоқда эди. Зокир-гов жойнамоз ёнига етди, ҳассасини шайхулислом ҳассаси ёнига тиради, кафшини ечиб, жойнамозга чиқди. Ўлтириб китобни тиззасига қўйди ва пичир-пичир дуо ўқиб юзини сийпади.

«Шайхулислом» у ёқ-бу ёқни қарагандан кейин чакирди:

— Мирзо Ҳамдам-ҳой, мирзо Ҳамдам-ҳой!

Кулги кўтарилди, айниқса, шайхулислом ёнида ўтирган домлалар қаттиқ кулдилар.

— Мирзо Ҳамдам-ҳой...

Бордондан Баҳром чиқди, у ҳам муллоёна кийинган эди.

— Лаббай!

Баҳром «шайхулислом» қаршисига келиб, салом берди. «Шайхулислом» жавоб бериб, жойнамоз ёнига ечган кафшига қаради.

— Ҳай, шу кафшимни бир пок қилинг, мирзо Ҳамдам.

«Мирзо Ҳамдам» тавозеъ билан чўнтагидан рўмолини олиб, кафшни арта бошлади ва шу вақтда бордон ичидан у ҳам муллоёна кийимда мулла Бахтиёр чиқиб келди; «шайхулислом» қаршисига келиб, салом берди.

— Ваалайкўм ассалом!— деди «шайхулислом» ва келувчининг афти-бошига қараб олди.— Шинед, бачо, шинед!

Бахтиёр ўлтирди.

— Хўш, писар, чи гап?

— Тақсир... сизга... арзим бор эди... Подшоҳимиз янги мадраса бино қилганлар, деб илм талабида, қишлоқдан тушган эдим; бир ҳужра берсангиз, деб сизга арзға...

— Хўп, хўп... Шумо гужойи?

— Тақсир, Олтиариқдан...

— Аттанг, аттанг, — деди «шайхулислом», — барвақтроқ келмабсиз-да, бачо, акун ҳамма ҳужраларга жой йўқ, муллабаччалар жойлашиб қолган.

— Муллаларнинг орасига қўйсангиз ҳам бўлавуради менга, — деди тавозеъланиб Бахтиёр. — Биз қишлоқ одами, сиқилишсак ҳам ётавураимиз, тақсир!

— Хўб, хўб... Акун ҳужраларимиз муллабаччаларминан беҳад тўлган, ҳолонки бир тариқ ҳам сифмайди, биз дуруғ сўзламаймиз, бошидан...

Ҳақиқий шайхулислом, масалага тушуниб, тер чиқара бошлади. Бахтиёр (муллабачча) маънос фотиҳа ўқиб «шайхулислом» ҳузуридан кетди. «Мирзо Ҳамдам» кафшни туфлаб, тозалаб бўлгандан кейин «шайхулислом»нинг қаршисига ўтирди. Нариги ёқдан «шайхулислом» рўбарўсига Давлат келиб тўхтади.

— Ассалому алайкўм, тўра почча! — деди Давлат ва кафшини ечиб келиб, «шайхулислом» билан қўл олишиб кўришди. — Хўп саломат, офият ҳастедми, тақсир?

— Худоро шукур, худоро шукур!

Давлат, рухсат, фалон кутмай «шайхулислом»нинг ёнига ўтириб олди.

— Бажаноб арз...

— Бисёр хўб, арз кунед.

— Очиқ гап: бизга бир ҳужра берсалар, деб келдик! да, тўра почча!

— Хўб... Гужойи?

— Тақсир, Чустий, бажаноби шумо ҳамшаҳрий.

— Яъни писари кий?

— Писари уста Муҳаммад собунгар.

— Хўб, хўб, — деди «шайхулислом» ва «Мирзо Ҳамдам»га буюрди, — ба ҳамин одам як ҳужра додангир!

Давлат дуо қилиб «шайхулислом» ҳузуридан кетди. Қўқонлик муллабачча ролида Бахтиёр келди. Унга яна «Биз дуруғ сўзламаймиз, мадрасамизга бир тариқ ҳам сифмайди» деган жавоб бериб жўнатилди. Давлат яна чустлик бир толиби илм бўлиб келган эди, «Мирзо Ҳамдам» орқалиқ «додангир!» буйруғи берилди. Қаттиқ кулги кўтарилди. Хон ва домла Ниёзнинг кўзларига ёшлар чиқди. Аммо шайхулислом дам-бадам манглай терини артиб олар эди. Зокир-гов хонга қуллуқ қилиб, шогирдлари ёнига борди. Хон ва раият янги қизиқлиқни кутиб қолдилар.

Далв ойи¹, қаттиқ қиш. Девоннинг ҳар икки хонасига бир нечадан сандал қўйилган эди. Ҳар бир сандалга тўрттадан мирзо жойлашиб, дафтар таҳрири, ёрлиғ иншоиси билан машғул эдилар.

Хон ҳузурига чақирилган Анвар ярим соат чамаси кечикиб чиқди. Анвар ўз хонасига келиб кирганда, четдаги танчада Шаҳодат муфти бошлиқ, мулла Абдурахмон ва Қалоншоҳ мирзолар, нима тўғрисидадир, оҳиста-оҳиста сўзлашиб ўтирар эдилар. Эшикда Анвар кўриниши билан уларнинг суҳбати кесилди ва ҳар ким ўз қўлидаги ишига қаради.

— Уҳў, ўҳў,— деб йўталинди Шаҳодат муфти,— нима фармон бор, мирзо Анвар?

— Ҳеч гап!— деди Анвар, ўз танчасига жойлашиб,— Уш, Андижон ҳокимларига нома буюрилди... Сиз, мулла Абдурахмон ака, қўлингиздагини неча нусха тайёрладингиз?

Мулла Абдурахмон ёнидаги қоғозларини санади:

— Уч нусха.

— Яна бир нусха ёзсангиз бас. Закотчи исмини қўймагандирсиз?

— Қўймадим.

— Жуда яхши, ўзим қўярман. Қўлингиздагини тезроқ ёзиб битирсангиз, яна бир иш бор,— деди Анвар ва Шаҳодат муфтига юз ўгирди. — Тақсир, сиздан бир илтимос; кечаги Абдишукур понсадга маҳзарни² ўзингиз ёзиб бермасангиз бўлмайтурган кўринадир. Боя менга яна учрашди; гулдир-гулдир қилади, мақсадига ҳеч бир тушунолмадим. Чамаси, унинг даъво кониятини сиз яхшироқ билар экансиз?

— Қўйинг шу бош оғриғини,— деди муфти,— неча бора менга иши тушиб, бирор мартаба ҳақ берганини хотирламайман.

— Ҳақ олиб беришга мен кафил.

— Э-ҳа, мен ололмаганни сиз олармидингиз?

— Ололмасам, сизга ўз ёнимдан тўлай, тақсир; ишқилиб, шунинг даъвосидан мени қутқаринг-чи.

¹ Далв ойи — январь ойи.

² Маҳзар — ариза.

Шаҳодат муфти индамади. Анвар қоғоз олиб, бир нарсга ёза бошлади. Шаҳодат муфти оҳистагина ёнидаги Абдурахмонни туртиб қўйди ва Анварга ишорат қилиб, «ана аҳвол», дегандек илжайди. Яъни унинг ҳаракати «кўрдингми мирзобошини, қўлидан маҳзар ёзиш ҳам келмайди» мазмунида эди. Мулла Абдурахмон оҳишта бош кўтариб кулимсиди. Бу гапдан хабардор бўлиб ўтирган Калоншоҳ мирзо, қўлини оғзига карнай қилиб Анварга тўғрилади, яъни, жиртак чалди. Шу ҳолда эшикдан Султонали мирзо кириб, Калоншоҳга тикилиб қолди...

— Маймунлик муборак!

Иш билан машғул Анвар қоғоздан бошини кўтариб, эшикдаги Султонали мирзога қаради:

-- Нима гап?

— Ҳеч гап,— деб кулди Султонали, аммо кўзида газаб ўти ёнар эди.— Мен бояги қоғозга кирган эдим.

Анвар ёнидаги қоғозлар ичидан бир ариза ажратди:

— Жавоб мен айтганча бўлсин.

-- Хўп.

Султонали қоғозни олиб чиқар экан, яна уларга қараб қўйди. Уларнинг учови жиддий равишда ишга берилган, қоғоздан бош кўтармас эдилар. Султонали чиқиб кетди. Бир оздан кейин Шаҳодат муфти секин бош кўтариб, Анварга қаради. Анвар ўз ишига қаттиқ банд эди. Шаҳодат муфти Калоншоҳ билан кўз тўқнаштириб, «яхши бўлмади», деган каби бош чайқади. Калоншоҳ аҳамиятсиз кўз қисди. Одатдагидан ҳам ранги ўчган Абдурахмон буларнинг ҳозирги им-ишоратига иштирок этмай, ўз ишига қараган эди.

Солиҳ махдумнинг ўша сўзи билан Абдурахмон ишга олинган эди. Уч ойдан бери Анвар қошида — ўз ҳузурда мирзолик қилиб келар ва иккинчи ойдан беш тиллолик моҳиёнага ҳам ёзилган эди. Бир ойлар чамаси Анварга садоқат билан, унинг қаноти остига киргандек ишлади. Бу орада Шаҳодат муфти ва Калоншоҳ мирзо кабилар билан сирдош бўлмаса ҳам танишди, яқинлашди. Бошда Шаҳодат муфтилар уни ётсинишиб, унинг ёнида ҳар турли ғийбатларни қилишдан чўчидилар. Чунки мулла Абдурахмоннинг Анвар кишиси бўлиши тахмин қилинган эди. Иккинчи ойдан моҳиёнага ёзилиши ҳам уларнинг ўз андишаларида янглишмаганликларини кўрсатди. Бироқ Абдурахмоннинг баъзи ҳаракатлари, маса-

лан, Анварнинг арабча, форсча сўзлардан холи, содда таҳририни нусхаларга кўчирар экан — «аттаому било милҳи» (тузсиз ош), деб кулиб қўйиши, муфтиларни ўйлатиб қўяр, бу таъани чин кўнгилдан чиққанига шубҳаланишни-да, шубҳаланмасни-да, билмас эдилар. Шундай фурсатларда «аламзада» муфтилар ҳам бирор латифа сўзлашга тутинар, аксар, латифа мазмунини бир тарафга буриб юритар эдилар. Баъзан Шаҳодат муфти, ишдан чарчаган каби оҳ тортиб, ўзича «ямутул асаду филғабоби жуъан валаҳмуттайри ютраҳу лил-килоб»¹ деса, иккинчи ёқдан Қалоншоҳ мирзо шу мақолнинг давомини сўзлаб «вахинзиру яному филфирош ва улулуқули яномуалаттурбий»² дер эди. Мулла Абдурахмон уларнинг кинояси мазмунига тушунибми, ёки тушунмасданми — ҳар ҳолда бир илжайиб қўяр эди.

Шу йўсин, иккинчи ойда, бу икки муфти мулла Абдурахмонни синаб вақт кечирдилар. Абдурахмон ҳам ўзининг аксар сўз ва ҳаракатлари билан уларни шубҳадан чиқара борди, ниҳоят, икки муфти учинчи ёш «олим»ни ҳам гарчи бир «нодон» тарафидан келтирилган бўлса ҳам «қадршунос» деб билдилар ва учинчи ойдан уни ҳам ўз ёнларига олиб сирдон бўлишдилар. Боягидай «қозихона маҳзарлари» уларга дастмоя бўлди. Анвар ўзи вақт тополмай, бирор нарсани муфтиларга ҳавола қиладирган бўлса, «мирзобошининг тиши ўтмади» деб кулишдилар. Мулла Абдурахмон ҳам валинеъмāti бўлган Анварнинг риоясини унутаёзди. Чунки мазкур икки муфтининг таъсирлари кучли бўлиши устига, ўзи ҳам уларга мойил, ҳатто бу камситишлардан лаззат олгувчи эди...

Анвар икки муфтини гийбатларини яхши билса ҳам, Абдурахмоннинг бу гийбатида иштироки борлигини сезмас эди. Фақат яқиндан бери Султонали мирзо Абдурахмоннинг бунда иштироки борлигига воқиф бўлди. Ҳатто шу тўғрида Анварга баъзи сўзларни ҳам айтиди. «Мулла Абдурахмондан нон емаймиз, сизга қарши қаттиқ қутурган икки итимиз бор эди, энди учинчисини ўзингиз келтирганга ўхшайсиз...»

¹ Арслон чангалзорда очликдан жон берадир, аммо итни қуш гўшти билан боқадилар.

² Тўнғиз ҳузур қилиб тўшакда ухлайдир, оқиллар тупроқда ётадилар.

Кечга ёмон мирзолар тарқалишдилар. Бироқ бизнинг муфтилар ҳануз қўзғалмас эдилар. Анвар эса ҳаммадан кейин чиққувчи эди. Икки муфтининг қўзғалмасликларига ўзи сабабчи бўлганлигини яхши билган Султонали мирзо, Анвар билан хайрлашиб чиқди. Шундан бир оз сўнг муфтилар ҳам кетишга чоғландилар.

Ҳаво совуқ, тўрт эллик чамаси қор ёғиб, кўча бетини ёпган эди. Қўқоннинг ўзига махсус изғириқ, бу қор билан яхши қуролланиб, кишининг қулоқ-тумшугини заҳар каби ялаб ўтар эди. Кишилар телпакни бостириб кийган, ёки саллани қулоқ ва манглай аралаш ўраб, бўз гуппини тумшукқача кўтарган эдилар. Кўча бўйлаб ҳар ким чопар, бир нарсадан қуруқ қоладиргандек югурар эди. Букунги совуқ билан қор ҳар кимга ҳам ғарчлик кафш инъом қилган, бой ва беклар оёғидаги бедона, сағри қала кафшлар билан, камбагал косиблар кийган упика, айбаки кафшларнинг ўзаро фарқи қолмаган ва ҳатто баъзиларнинг оёғидаги ёғоч кафшлар ҳам ажойиб наъманавозлик қилар эдилар.

38. ҒАРИБ КҮНГЛИ

Анвар бошқалар каби югурмаса ҳам, елиб келар эди. Гишкўприкка етганда, катта сув ёнидаги ҳужра эшигида қўсқи пўстинга ўралиб турган қоровул унинг олди-га тушиб салом берди:

— Совуққа қотган кўринасиз, тақсир... Гулханмиз бор.

Анвар тумшугини тўнидан чиқариб, илжайди ва тутун чиқиб турган эшикка бурилди, қоровул олдинда келиб, эшикни очиб берди, Анвар ичкарига кирди. Тутун билан қоп-қорайган, пастгина қоронғи ҳужранинг ўртасида гулхан ёниб, алангаси мўрига ўрлар эди. Гулхан ёнида қўлига касав тутган Султонали мирзо олов жўнаштириб ўтирар эди.

— Сиз ҳам совуққа қотганларданмисиз!— деб кулди Анвар.

— Жон олов — жон эр, депти бир хотин... Гулхан ўтлик йиғитнинг иссиқ қучоғи эмиш. Қани бу ёққа марҳамат!

Қоровул ва Султонали мирзоларнинг қисташлари билан Анвар гулханнинг тўрига, тўрт қатланиб солинган кигизга ўтириб, қўлини оловга тутди.

— Ўзингиз ўлтурмайсизми, ака, ўлтуринг!

Анварнинг бу сўзи билан, одоб сақлаб турган қоровул гулханнинг бир чаккасига чўккалаб, гулхан ёнидаги қора қумғонни оловга тираброқ қўйди.

— Совуқ тузук бўлди,— деди Анвар исиниб.— Урдадан чиқиб, ўзингизни гулханга урибсиз-да?

— Қарасам, уйга етгунча қотатурганман, Тойир акамнинг туйнугида тутун кўриб, эшикни очсам, иш катта. Хиралик бўлса ҳам кирдим нима қилади... Бироқ, сизни Тойир аканинг ўзи чақириб кирганга ўхшайди, ҳали сизга чой дамлайман, деб овора бўлса ҳам эҳтимол...

Тойир ака қумғонни яна олов томонга итариб қўйди:

— Ҳозир дамлаймиз, тақсир, ҳозир. Сув ҳам қалқиб қолибдир, яхши кўк чойимиз ҳам бор.

— Ўзларингиз ичмасангиз, менинг учун ҳожат эмас, мен ҳозир кетаман.

— Шу гулханни ташлаб, қаёққа?

— Уйга... Балки кишилар кутиб ўлтирган чиқарлар.

— Шундай совуқда сизни ким кутсин, чойни дамлай беринг, Тойир ака, мирзобошини юбормаймиз!

— Шундай бўлсин, тақсир... Ғарибларнинг чойидан ҳам бир ичиб қўйсинлар!— деди Тойир ака ва ўрнидан туриб бурчакдаги ёрилган тарашадан бир қучоқни келтириб гулхан ёнига ташлади. Қайнаб тошган қумғонни оловдан олиб, чой дамлади.

— Тойир акамнинг гулханини ташлаб кетиш бўлмайди,— деди Султонали,— бир-икки пиёла чойидан ҳам ичиш керак, бир-икки калима суҳбатини ҳам эшитиш керак.

Анвар илжайиб қўйди. Тойир ака қозикдаги тугунни очиб тўрт-бешта нон, бир ҳовуч каттақўрғон майиз олиб, кичкина баркашчага солди. Баркашни Анвар олдига келтириб, узр айтди.

— Камбағалчилик, тақсир, олдингизга дастурхон ёзолмадик...

— Нима айби бор,— деди Анвар,— мен шундай қоронғи уйда, гулхан ёнида ўлтиришни ва шу ҳолда чой ичишни жуда яхши кўраман.

— Бу ўлтиришнинг бир нашьаси бор,— деди Султон-али.

— Бор... Шоирона, дарвешона бир маъноси бор. Мен ёш, етим чоғим, опамнинг уйида шу ҳолни кўрар эдим. Язнам қашшоқ косиб эди. Қиш келди дегунча гулхан ёқар ва шу йўсин, гулхан ёнида ўлтириб чой ичар эдик. Шу гулхан ҳаёти ҳануз менинг эсимдан чиқмайди ва шу ҳаётга ҳамиша кўнгилда бир муҳаббат сақлайман.

Тойир ака Анварга сопол пиёлада чой узатди. Гулхан кейинги қаланган тарашалар билан алангаланиб ёнди. Қоронғи ҳужра ёришиб, учқунлар билан зийнатланди.

— Бола-чақангиз борми, Тойир ака?

— Йўқ, тақсир... Шу ерда юртни дуо қилиб ётаман,

— Тойир акам ҳам сизга ўхшайди,— деб кулди Султонали.— Тўйни кўкламга қолдирганингиз яхши бўлмади; қиш кунлари Тойир акамдек ёлғизлик...

— Чунки мен Тойир акам турмушини яхши кўраман... Дардисарнинг нима кераги бор-а, Тойир ака?

Тойир ака қўлида касав билан олов тўғрилар эди.

— Қурби етган кишининг бола-чақа қилгани маъқул, тақсир.

— Нима учун?

Тойир ака олов жўнаштириб, бир оз жавобсиз ўтирди. Соқол муртига учиб тушган учқун куллари селпиб ташлади

— Худо фарзанд берса, қариган кунларингизда ишингизга ярайди,— деб қўйди Тойир ака, яна бир оз олов тўғрилаб турди.— Менда ҳеч ким йўқ... Ёшим эликдан ошган, тақсир... Ҳозир куч-қувват бор, бир нарса топиб бўлади... Бир вақт келар, куч кетар, шунда менга ким қарайди, тақсир? Иссиқ жон, мен оғриб ётарман, бир қошиқ сувга муҳтож бўларман... Шунда сувни менга ким беради, тақсир? Улим ҳақ, ажал етиб амонатни олса, кўзим юмилса, бир чеккада ўлиб қолғонимни ким билади, тақсир?.. Кишининг бола-чақаси бўлганда шундай гаплар йўқми, деб ўйлайман-да.

— Тўғри гап!— деди Султонали,— дарҳақиқат, киши қандай кунларга қолишини билмайди. Тойир акам айтганча, бола-чақа бўлса, бир оз кўнгил тўқи-да.

Анвар бир оз сўзсиз, ўйланиб турди, қўлидаги пиёла-
онини бўшагиб, Тойир акага узатди.

— Уйлантириб қўяйликми сизни?

Тойир ака миннатдор оҳангда кулди.

— Э, жонингдан, тақсир,— деди,— энди бўлмайди.

— Нега бўлмайди?

— Соқолга қаранг, ўлим иси келади...

— Бўлмаган гап... Сиз биздан ҳам ёш кўринасиз.

— Кўнгил қариган, тақсир, кўнгил,— деди Тойир ака,
қўлини кўкрагига тегизиб олди.— Энди кўнгил ҳеч нарса
ҳам тиламайди, фақат тинчлик тилайди... Тинчлик қачон
бўлади, унисини билмаймиз-да.

Сўзни яна айлантиришга йўл қолмади. Анвар ер ости-
дан Султоналига кўз юборди. Султонали маъноли бош
ирғитиб қўйди. Тойир ака ўз олдидаги ёниб ўчган хока-
ларни кулдан ажратиб, гулханга ташлар эди. Бояги шид-
дати йўқолган гулхан нафис кўк тутун чиқариб оҳиста-
гина чайқалиб ёнар эди. Куллар кўкка учар, чўғлар кулга
ботар, чалалар чўққа айланар эдилар. Учови ҳам сўз
қўйишгандек анча вақт гулханнинг шу ҳолини таъқиб
этдилар.

39. БИШҲҲ, ЭИ ХИРАДМАНД...¹

— Муфтиларингиз менинг орқамдан жўнаган бўлса-
лар керак, мирзо Анвар?

Хаёли бошқа нарсада бўлган Анвар Султоналининг
сўзига тушунибми, эмасми, ҳар нечук бош ирғитиб қўйди.

— Мен сиз билан хайрлашиб кўчага чиқсам, «дўсти-
нгиз» мулла Абдураҳмон уларни кутиб турган экан. Ча-
маси кундузги «суҳбат»нинг мобаъди бўлса керак?!

Анвар, хаёли билан видолашгандек, тилар-тиламас
Султоналига юз ўгирди.

— Қандай суҳбатнинг?

— Суҳбатнинг эмас, ғийбатнинг.

Анвар кулди:

— Сиз мулла Абдураҳмон домлани кўролмай қолди-
нгиз.

¹ Бишўй, эй хирадманд, аз он дўст даст.

Қи бо душманонат бувад ҳамнашаст. (*Саъдий*).

(Эй ҳушёр киши! Душманларинг билан бирга ўлтиришган —
ҳамсуҳбат бўлган дўстингдан қўл ювғил).

— Масала кўролмасликда эмас, унинг нолайиқ ҳаракатида, дўст кўриниб душманлик кўчасига киришида.

— Биз унинг чин кўнглини билишдан ожизмиз.

— Ҳар ҳолда бу калтакесак бизга дўст эмас!

— Хўш?— деб кулди Анвар.

— Муфтилар бизга дўстми, душманми?

— Балки душмандирлар. Лекин биз уларга душман эмасмиз.

— Балли!— деди Султонали мирзо.— Башарти бизнинг ёрдамимизда ишлик бўлган бир одам, эрта-кеч бизнинг душманимиз ҳисобланган кишилар билан ҳамсуҳбат бўлса, оғиз-бурун ўпишса, биз унга қандай баҳо беришимиз керак? Бундай одамни биз очиқдан-очиқ душман ёки аҳмоқ деймиз. Аммо мулла Абдурахмон аҳмоқ эмас, кўп иш кўрган, туллак! Энди фақат унинг душманлик тарафи қолди, ҳам бу аниқ. Менинг ҳукмимга қаноат қилмасангиз, ҳикматга қаранг. Шайх Саъдий:

«Бишўй, эй хирадманд, аз он дўст даст,
Ки бо душманонат бувад ҳамнашаст»

дейдилар...

— Мен мулла Абдурахмонни яхши киши, деб ўйлайманми?

— Ўйламайсиз, бироқ унинг ўзига яраша муомала қилмайсиз. Шу билан бирга анови муттаҳамларни ҳам ҳаддидан оширасиз!

Анвар баркашдаги майиздан бир-икки дона олиб қўлида ушлади.

— Сизнингча, улар билан қандай муомала қилишимиз керак?

— Мулла Абдурахмонни ўрдадан жўнатиш керак; тинчгина имом ва хатиблигини қилсин. Муфтиларга ҳам қозихонадан бирор вазифа топилиб қолар!

Анвар бош тебратиб кулди. Тойир ака гулханга ўтин қалаб шом учун жойнамоз ёзди. Султонали мирзо имом бўлиб, уч киши шомга турдилар. Шомни ўқиб гулхан ёнига ўтирар экан, Султонали сўради:

— Ёки уларни ўрдадан жўнатиш осон эмасми?

— Осон, бироқ осон ишда лаззат йўқ!— деб кулди Анвар.— Сизнинг шу гапингиз билан бир киши ёдимга тушди: ўзи мулла Абдурахмоннинг қавмиларидан бўлган

оқ кўнгилли содда бир киши бор. Оти... ҳа, оти Сафарбой, касби бўзчилик. Ўтган кун ўрдадан қайтиб борсам, шу киши уйда мени кутиб ўлтирибдир. Хўш, келинг Сафар ака?— Куйган-пишган, менга «арз» қилди: мулла Абдураҳмоннинг бир дўстидан эшитган эмиш, гўё мулла Абдураҳмон бировга «мирзо Анварнинг тегига яқинда сув келади» деган эмиш... «Бу нима деган гап, мирзо, нега сизнинг тегингизга сув келади?» деб сўрайди. Мен кулдим... «Ҳозирча тегим қуруқ, башарти тегимга сув келса, бўзчиликни ўргатасизми?» деб сўрадим. Саволимга жавоб бермайди, фақат сизнинг сўзингизни айтиб: «Имомимиз фисқи-фасод; бундай кишини ҳайдаганингиз маъқул» дейдир. Сизга ёқатурган сўзни айтдимми, Султонали ака?!

— Бу киши сизга чин дўст экан,— деди Султонали жиддий.— Мен ўз фикримда янглишмасман. Бу калтаке-сак ютган чаённинг юрагида, худой билсин, сизга қарши катта адоват бор.

Шу чоққача олов кавлаб жим ўлтирган Тойир ака сўзга қотишди:

— Сафар, елкаси чиққан, жиккак йигит эмасми, тақсир?

— Бали, бали.

— У менинг ошнам бўлади. Эҳей, у билан биз ҳар ёз бирга мардикор ишлар эдик; ўзи ўбдан яхши йигит!

— Вассалом,— деди Султонали мирзо.— Бас, Абдураҳмон ҳам адоватда муфтилардан қолишмайди. Шунча яхшиликни билмаган киши...

— Яхшилик қил, дарёга ташла; балиқ билмаса, холиқ билур, деганлар, Фузулий: «Даҳр бир бозордир, ҳар ким матоън арз этар» деб жуда тўғри сўзлайди. Шунга ўхшаш биз ҳам, ўзимизда бўлган матони бозорга соламиз, улар ҳам бисотларини кавлаб шундан бошқасини тополмайдилар.

— Бу шундай, мирзо Анвар, аммо, ўзингизни душмандан мудофаа қилиш керакми, йўқми?

— Мен нимани душмандан мудофаа қилай?— деб кулди Анвар.— Агар уларнинг адовати мендан бош мушйиликни олиш учун бўлса, марҳамат қилсинлар, ҳатто ўзим уларга ёрдам ҳам берай. Тўғри, сиз уларнинг номуссизона ҳаракатларидан қизишасиз, аччиғланасиз. Мен-чи, мен ҳам бир инсон, кўкдан тушган фаришта эмасман; ўз устимдаги ғийбатлардан, ҳайвонча қилиқлардан, иззати-нафсимга тўқинган ҳаракатлардан аччиғланаман.

Сиз айтганча, уларни ўрдадан ҳайдаш мулоҳазаларига-
ча бориб етаман. Бироқ, баъзи андишалар мени тўхтатиб
қўяди. Аввало, улар билан тенглашиш менинг учун кам-
чилик кўринади; иккинчи,—уларни девондан ҳайдаш тўғ-
рисиغا келганда, яна андишалар бор: башарти муфти-
ларни девондан чиқарсам, халқ нима дейдир, беш кун
амалга миниб, ўттиз йиллик мирзоларни қадр қилмади,
демайдими? Агар улар тинчгина чиқиб кетса-ку, яхши,
билаъакс, хон ва шоғовул домлалар воситасида, яна ки-
риб олса, мен нима деган одам бўламан? Бу ҳолда бир
адоват устига юз адоват замланишида шубҳа йўқ. Энди
мулла Абдураҳмон тўғрисида: бошда мен бу кишини ўр-
дага олишга қарши бўлиб, биринчи кўришимдаёқ бу мул-
ладан яхшилик кутмаган эдим. Бироқ, сизга айтганимча
ўртада нозик бир киши восита бўлди, шундан кейин, но-
илож, хизматга олишга мажбурият туғилди. Мулла Аб-
дураҳмон ифлослар қаторига ўтган экан, иши осон, жў-
натиб юбориш қўлимиздан келади, ва лекин, фикримча,
уни ҳам жўнатиш маслаҳат эмас. Аввало хизматга олмас-
лик керак эди; олингач, уч ой ўтмасдан жўнатиш. Жуда
оғир; агар ифлос бўлса, унинг табиати, биз ўзгарта ол-
маймиз, ҳар ким тилаган ошини ичади!

Султонали мирзо муфтилар тўғрисида бир нарса деёл-
маса ҳам, Абдураҳмонни жўнатишга исрор этди¹:

— Хўп, муфтилар қолсин, яна бир неча кун сасишсин.
Бироқ, Абдураҳмонни тўхтатманг, агар сиз шу чувал-
чангнинг баҳридан ўтсангиз, ҳамроҳларига катта ибрат
кўрсатган бўласиз.

Анвар кулиб қўйди.

— Сиз менинг дўстимга қаттиқ тикилдингиз...

— Тикилишга тикилдим,— деди Султонали мирзо
жиддий,— сиз лоақал шуни ҳам жўнатмасангиз, мен ке-
таман. Муфтиларнинг афтини кўриб қийналар эдим.
Энди бу учинчи ифлоснинг юзига қарашга тоқатим қол-
мади!

Султонали жиддийлашган эди. Анвар яна қарши бо-
ришни мувофиқ кўрмади.

— Хўп, — деди, — сиз шуни маслаҳат кўрсангиз, жў-
натайлик.

— Бали!— деди Султонали.— Сиздан яна бир талаб:
эртадан бошлаб мени ўз ҳузурингизга олинг, токи муф-

¹ *Исрор этмоқ* — қистамоқ.

тилар эртадан-кечгача гийбат сўзлаб, маймун бўлиб вақт кечирмасинлар!

— Бу ҳам осон,— деб кулди Анвар,— улар, мен йўқ вақтдан фойдаланиб, юрак бўшатар эдилар. Энди бундан ҳам бечораларни маҳрум этмакчисиз; бу қадар зулм...

Султонали яна кулмади:

— Қилганга қиламиз-да.

Шундан кейин кетишга чоғландилар. Анвар қўзғалар экан, ёнчиғидан бир тилло олиб, Тойир акага узатди. Тойир ака билибми, билмасданми, ҳар ҳолда тиллони қўлига олгандан сўнг, яна тез қайтариб берди:

— Уят, уят бўлади.

— Бу пул ўзимга, деб ўйламанг, — деди Анвар, Тойир аканинг қўлини итариб,—сиз бу пулга ўтин, майиз, ортиб қолса, чой оласиз. Султонали акам билан келганимизда гулхани бундан ҳам катта қилиб берасиз.

— Сизлар келсаларинг ҳаммасиям ўзимиздан топилади.

Анвар пулни олмади, Тойир ака маслаҳат сўрагандек Султоналига қаради. Султонали, дуо қилиб олинг, деган каби ишорат қилди. Тойир аканинг дуосидан кейин чиқдилар.

40. АЛДАШ УЧУН БОЛА ЯХШИ

Бир неча куллардан бери Сафар бўзчи хурсанд эди. Мулла Абдурахмоннинг хизматдан чиқишига ўзим сабаб бўлдим, деб ўйлар; ўз сўзи билан мулла Абдурахмон каби бир кишининг сувга тушган нондек шилқиллаб қолишига: «Кўрпанга қараб оёқ узат, муллавачча!» деб ўзича кулиб қўяр эди. Кеча Самад бўқоқни кўчада учратиб, пичинг отди: «Мирзобошимнинг тегига сув келибди-я, гапингни тўғри чиқишига қара, Самад?» — деди. Чунки Анварга бориб айтган хабарни шу Самад бўқоқдан эшитган эди. Самад бўқоқ унинг бу пичингидан қизарди: «Қулоғимга янглиш кирган эканда аблаҳ!» деб гапни кулгиликка бурди. Сафар бўзчи ҳам «пайрав» қилди: «Бир қўчқорнинг боши кетгунча, минглаб қўйнинг боши кесилар эмиш, деб айт домланга!» деди. Самад бўқоқ индамади.

Сафар бўзчи мулла Абдурахмоннинг хизматдан бў-

шатилганини эшитгандан бери «Мирзамни бир кўрсам» деб Анварнинг олдига боришга чоғланиб қолди. Бироқ, дастгоҳ ёнидан қўзғалишга ишни қизғанди. Букун иш тўқир экан, ўзича қарор берди: «Бугун чоршанба, эрта панжшанба... жумъа кун мен ҳам бўш, мирзам ҳам бўш. Ҳа, индин борганим маъқул».

Шомдан бир оз илгарироқ, Сафар ака ишдан чиқди. Куннинг совуқлигига ҳам қарамай, музлаган совуқ сувда таҳорат қилди, нари-бери бўз салласини чулғаб, масжидга югурди. У жиловхонадан кирганда, масжиднинг тўрдаги ҳужрасида мулла Шаҳодат муфти, Каланшоҳ мирзо ва мулла Абдурахмонлар намозга чиқиб келар эдилар. Сафар бўзчи ҳар икки муфтининг ҳам ўрдада туришларини яхши билар эди. Мулла Абдурахмонни ўрдага яна оладирган бўлибдиларми, деб ўйлади ва уч уламо келиб масжидга киргунарича, одоб сақлаб, масжиднинг бўсағасида қўл боғлаб турди. Улар келиб масжидга кирар экан, мулла Абдурахмон, кўзининг пахтасини чиқариб, Сафар бўзчига қараб ўтди, улар орқасидан Сафар бўзчи ҳам хонақоҳга кирди. Аммо ҳалиги қарашдан сўнг, Сафар бўзчининг бошидан: «Бу муллалар ҳам домламдек ўрдадан ҳайдалганлармикан? Мирзонинг ғийбатига йиғилишганлармикан?» деган бир фикр ўтиб кетди.

Сўфи такбир туширди, мулла Абдурахмон меҳробга ўтди, муфти ва бошқалар унга иқтидо қилдилар. Имом қироатда, Сафар бўзчи сомеълик¹ ўрнига — «манови кетмон соқолнинг афти хунук, уттасининг авзойи бузуқ, домланинг бўлса ғурраги бола очган... Учови ҳам аламзада бўлсами? Домланинг кўнглини кўтарганли келганлардир, ёки мирзам билан икки орани битиштирмакчиларми?.. Мирзамнинг битишмагани маъқул, икки оғиз гап учун ҳанузгача кек сақлаган домла...» деб ўйлар эди. Шу йўсин васвасаланиб шом намозини қандай ўқиганини ўзи ҳам билмади, аммо ётиб туришдан эринмади. Фотиҳадан сўнг жамоат тарқала бошлади. Беш-олти киши, жумладан, Сафар бўзчи ҳам, одоб сақлаб, домлалар масжиддан чиққунча қўзғалишмадилар. Улар чиқиб кетгандан сўнг сўфи шамни ўчирди, бошқалар масжиддан тарқадилар. Сафар бўзчи саҳнга тушиб ҳужрага қаради; ҳужра даричасидан шам

¹ *Сомеълик* — тинглаш.

ёруғлиги тушар, ичкаридан қўлида қуроқ дастурхон ушлаган, ўн бир-ўн икки ёшлик бир бола чиқиб келар эди.

Сафар бўзчи жиловхонага ўтиб тўхтади. Хужрадан келган бола ўз ёнига етгач, болани олдинга ўтқариб, унинг орқасидан кўчага чиқди. Бола кўчанинг ўнг томонига қараб кетди. Сафар аканинг ҳовлиси кўчанинг чапида эди, лекин у, ўз ҳовлиси томонга юрмай, шу бола орқасидан борди.

— Ҳой, Шукур сўфининг ўғли!

Шукур сўфининг ўғли — бола, йўл устида тўхтади. Сафар бўзчи унинг ёнига етиб олди.

— Қани юравур, сенинг отинг Маматқул-а?

— Ҳе.

— Маматқул... Сен бизнинг Асқарбойни танийсанми?

Бола ажаблангансимо Сафар бўзчига қараб олди:

— Асқар мени ўртоғим-да, шу топгача билмайсиз экан-да!

— Ҳа, ҳа... ўзинг ҳам яхши йигит кўринасан... Масжидда нима қилиб юрган эдинг?

— Имом поччамнинг хужраларида чай қўйиб бердим. Катта домлалар меҳмон бўб кепти.

— Ҳа, ҳа... Энди қаёққа борасан?

— Имом поччамнинг уйларида ош олиб келаман-да.

— Туппа-тузук дастёр бўлиб қопсан-да! Ош олиб келганингдан кейин, тагин чой қўйиб берарсан ҳали?

— Ҳа, қўйиб бераман. Домла поччалар жўнагунча хизмат қилиб тураман.

— Ҳа, ҳа... Катта домлалар қачон келишди экан?

— Дадам азонга чиққанда келишди-да, қўйиб берган чайимни шу топда ичишяпти.

Сафар бўзчи ўн қадамча сўзсиз борди.

— Ўзинг кўп яхши боласан-да, Маматқул, домла поччаларинг нима дейишяпти?

— Ҳали гапиришганлари йўқ-да.

— Маматқул-чи, шу домла поччаларнинг сўзига яхши қулоқ солиб тигнаб олган киши бемалол жаннатга кириб кетавуради-да... Сен ҳам уларнинг сўзини тигнаб оласанми?

— Ҳа, тигнаб оламан. Дадам ҳам савоб бўлади, дейяпти.

— Бали, Маматқул, жуда яхши тигнаб ол-да... Агар сен шу домла поччаларнинг сўзини яхши тигнаб, улар жўнағандан кейин менга бориб сўзлаб берсанг-чи, Маматқул, мен сенга ўн пул бераман-да!

Маматқул тушунолмаслик ичида Сафар бўзчига қаради:

— Чин айтяпсизми, Сафар ака?

— Ёлғони йўқ-да, Маматқул!—деди Сафар бўзчи ва бўз яктагининг чўнтагини силкитиб жарақлатди. — Кўряпсанми чақаларни?.. Агар уларнинг гапини тигнаб, менга сўзласанг-чи, ўн пулни оловурасан-да, Маматқул!

— Тунда сизнинг олдингизга боргани қўрқаман-да.

— Нимадан қўрқасан, Маматқул? Асқар ўртоғинг кечаси ҳам қўрқмасдан юровуради.

— Мен итдан қўрқаман-да.

— Бизнинг кўчада ит йўқ-ку, тентак, қўрқсанг этакетан бор. Агар имом поччанг энди кетавур деса-чи, Маматқул, хўб, деб ҳужрадан чиқ-да, ҳеч кимга билдирмай, дарчанинг тагидан гапни эшит, ҳами?

Маматқул нима учундир илжайиб қўйди ва маъқул деган каби бош иргатди.

— Қўрқмасанг, улар жўнағандан кейин, бизни кига бор, мен дўконда иш тўқиб ўлтураман; ўн пулни олиб келавурасан-да, сендан нима кетди, Маматқул...

— Тузук.

Бола шу сўзни айтиб кичкина, тор кўчага бурилди. Сафар бўзчи боланинг орқасидан бир оз қараб тургандан сўнг, орқасига қайтди. Сафар бўзчи болага берган ўзининг бу ваколати билан келаси кун мирзобошининг олдига яна бир гап топиб бормоқчи эди. Унинг фикрича, эҳтимолки, домла поччалар ҳам ўрдадан ҳайдалишга лойиқ, мирзобошига душман бўлиб чиқар эдилар. Шу хаёллар билан келиб уйига кирди. Эрини кута-кута қозондаги туппаси аталага айланган Тўхтабиби Сафар бўзчини койиб қарши олди.

41. ЧАҚАНГИЗ СИЙҚА ЭМАСМИ?

У, аксар шом ва эрталабки намозларнинггина масжидда ўқиб, қолганларини уйда адо қилар, пешин, аср, хуфтанларга вақт тополмас эди. Аммо бу кеч

жўрттага хуфтанга чиқмади. Яъни Маматқул, ўн пул учун шошиб, топган гапини кишилар орасида сўзлаб берса эҳтимол эди. Ошдан сўнг ишхонасига чиқди. Дастгоҳ ёнидаги қора чироқни ёқиб, ўришдаги узуқларни улади, аймашган ипларни ечди, чигилларини ёзиб тарағлади, оғзи билан охор буркиб, яна таради ва энг сўнг қуритиш учун ўришни елпиди. Ўриш тўқишга ростлангандан кейин, эски тўппидаги найчага солинган ипларни (арқоқни) олиб, дастгоҳга тушди, тиг ва гулани орқага суриб, моккини ростлади.

Қора чироқ аранг-аранг дастгоҳни ёритар, елкаси ташқарига туртиб, кўкраги ичга ботган Сафар бўзчи, гўё дастгоҳга қўйилиб қўйгандек кўринар эди. Тепки босишдан ғич-ғич қилган нағма эшитилар ва бу нағма оҳангига ўйновчи мокки у ёқ-бу ёққа ўтиб турар, лаҳза сайин арқоқ-ўриш бирлашиб, тўрт эллик бўз ҳосил қилар эди. Сафар бўзчининг бир кечалик ишига бир охор мўлжал бўлиб, қора чироқнинг мойи ҳам соат вазифасини ўтар, яъни қора чироққа тўлдирилган мой ҳар кун бир охорга етиб битар эди.

Сафар бўзчи новорт ёғочини ўраб, охорлик тандага — ўришга мўралади ва нос отиб, кўча томонга қулоқ солди. Чунки у ҳануз Маматқулнинг келишидан умидвор эди. Бир оз қулоқ солиб тургандан кейин, моккига янги найча жойлаб, яна ишга уринди. Ичкарида чарх тоблаб найча солиш билан машғул Тўхтабиби, кўйлак егини иплик ўришчалар билан тўлдириб чиқди. Гап-сўзсиз, ўришчаларни эски тўппига ағдариб, бўшалган найчаларни йиғиб олди.

— Оёғим совуқотди, оловнинг иложини қил-чи.

— Ут ёқиб берайми?

— Ҳа, бали, уч-тўртта тарашани кертиб кирсанг бўлади.

Тўхтабиби чиқиб кетди. Сафар ака асабийлангандек тез-тез тепки босиб ишга қаради. Мокки тўхтовсиз икки ёққа сапчиб турди. Ун дақиқа чамаси шу ҳолда иш қизғин давом этгандан кейин, бирдан мокки тўхтади, Сафар бўзчи ташқарига қулоқ солиб қолди. Кўча эшик «ғийқ» этиб очилиб, йўлакдан кичкина оёқ товуши келди. Сафар бўзчи, моккинни қўлида ўзича илжайди, яна бир-икки оёқ босгандан кейин, дўконхона эшиги очилди.

— Бали, Маматқулим, бали... Эшикни ёп, эшикни!

Маматқул эшикни ёпди ва икки қўлини оғзига кўтариб исинди.

— Совуқотдингми, Маматқул? Ҳозир олов ёқамиз, ҳозир... Боядан бери Маматқул келади, деб ўн пулни сақлаб ўлтирибман-да.

Шу пайтда эшик қиягина очилиб, яна ёпилди.

— Киравур, Тўхта, киравур: ўзингнинг Маматқулинг-ку!

Тараша кўтариб Тўхтабиби кирди ва Маматқулга қаради.

— Маматқулмидинг!— деди Тўхтабиби.— Бемаҳалда нима қилиб юрибсан, болам? Энанг эсон-соғ юриптими?

Маматқул Тўхтабибининг сўзига бош иргатиб, Сафар бўзчига қаради...

— Маматқулнинг менда иши бор, холаси. Оловни тезроқ ёқ, Маматқул совуқотипти.

Тўхтабиби ўтинни гулхан ўрнига ташлаб, қўлидаги қовғасини қора чироққа тутиб ёндирди ва бориб ўтинни ёқди.

— Уларни жўнатиб келдингми, ўғлим, Маматқул?.. Балли, балли. Ёнларингга яна бошқа киши ҳам келдими?

— Йўқ.

— Ҳа, ҳа... Имом поччанг сенга кетавур демапти-да?

— Мен тагин икки қайта чай қўйиб бердим-ку: мен кетсам уларга ким чай қўйиб берарди. Мен, чайни қўйиб гапни тингаб ўлтирдим!

— Балли, балли!— деди Сафар кулиб ва хотинига қараб қўйди. —Йигит деганинг ана шундай бўлсин-да, бизнинг Асқарбойлар ҳам «йигит»да. Қани, Маматқул, гулханнинг ёнига борайлик-чи, исиниб гапиришамиз-да.

Иккиси гуриллаб ёнган олов ёнига бориб чўнқайдилар. Сафар ака оёғини кафшидан чиқариб оловга тутди.

— Асқарбой ухлаб қоғанми, дейман, хола?

— Ухлаб қоған! — деди Тўхтабиби ва бориб дастгоҳ ёнидаги бўшаган найчаларни йиғиб олди. —Шуларни тўлдириб берсам, бу кечага етар?

— Тўлдирувурчи, кўрамиз-да.

Тўхтабиби дўконхонадан чиқди. Сафар бўзчи Маматқулга қараб илжайди. Маматқул ҳам ўз навбатида

илжайиб, Сафар бўзчининг чақалик чўнтагига кўз ташлади ва нима учундир энтиқиб қўйди.

— Хўш, Маматқул охун?

Маматқул ўйлаб иккиланди:

— Китоб... китоб сўзини айтишмади-да, ҳе... Катта домлам қуръондаги ижжани ўқиған эди, мен...

Сафар бўзчи боланинг андишасига тушуниб кулди:

— Сен уқиб ололмадингми, аттанг. Майли, уқиб олганингни айта бер!

Маматқул енгилланиб, нафас ютди, кўзини беихтиёр Сафар бўзчининг чўнтагига тикди.

— Китоб сўзи бўлмаса ҳам чақани беравурасизми, Сафар ака?

Сафар бўзчи кулгидан ўзини тўхтата олмади, чўнтагидан чақаларни чиқариб қўлига олди:

— Беравураман-да. Кўряпсанми?.. Шундан ўновни сеники.

— Имом поччам, — деди Маматқул кўзини чақадан ололмагани ҳолда, — имом поччам ўзи ўрдага мирзобоши бўлғон экан-да... Уша хат битатурғон жойда мулла эмас бир киши катта бўб қоғон экан... Уша мулла эмас хоми киши имом поччамни хат битишга тозаси экан, деб мирзохонадан чиқарган экан-да... Али мирзо деган киши имом поччамни унга ёмонлапти...

Сафар бўзчи Маматқулнинг сўзини бўлди:

— Қимга ёмонлапти?

— Уша мулла эмас хоми кишига ёмонлапти-да...

Шуннан кейин имом поччамни чиқарипти. Энди катта домлаларни ҳам ўрдадан чиқарсам, деб юрғон экан. Ўзи жуда ёмон киши экан-да... Катта домлалар буни нима қиламиз энди, деб имом поччамнинг олдиға келишипти экан-да! — деди Маматқул ва бир неча фурсат Сафар бўзчининг қўлидаги чақага қараб турди. — Чақангиз сийқа эмасми, Сафар ака? — деб сўради.

Сафар ака кулди, чақадан бештасини ажратиб Маматқулга узатди.

— Мана, ўзинг кўр-чи.

Маматқул чақани олиб у ёқ-бу ёғини текширди:

— Муҳри бутун экан. Бир пулга ўн пайса ҳолва берармикин, Сафар ака?

— Нега бермасин. Чақани чўнтагингга солиб қўй, қолганини сўзлаб бўғанингдан кейин оласан. Катта домлалар кенгашга келган эканлар, дегин?

— Ҳа... Чақамни белбоғимга тугсам тушиб қолмас-микин?

— Ҳозир тугма, мендан яна беш пулни олганингдан кейин, қўшиб тугарсан.

Маматқул қўлидаги пулни жарақлатиб ўйнатди ва шунинг орқасидан ижирғаниб шикоятланди:

— Оёғим ивишиб қоған.

— Чўнқайиб ўтирма.

Маматқул, ўтириб олгандан кейин, яна ижирғанди:

— Игна санчяпти?

— Қулоқ солма, сўзлай бер, ҳозир ўзи тузалиб қолади.

— А, шундайми,— деди Маматқул маҳсисини силаб.— Сизники ҳам а-шундақа бўладими, Сафар ака?.. Катта домлам соқолини тутамлаб, ўшани янди, тузоққа тушар, деди. Имом поччам ўйлаб ўлтурди, ундан кейин... Санчяпти-ку, Сафар ака?

— Ҳозир тузаласан, хўш?

— Ундан кейин... Сизларга маъқул бўлса, бир гап хотиримга келди, деди. Ўша кўклам чиқса уйланадй, деди...

Сафар бўзчи Маматқулни тўхтатиб сўради:

— Ўша ким, ўша?

— Ўша-да, мулла эмас сингилталоқ-да... Ўзингиз ҳам сўрай берайди экансиз-да!.. Оладургон хотини чиройлик, деб эшитаман, деди. Бу ҳам бир гап-да, шу қизни хонга тўғриласак бўладимикан, деди. Катта домламлар маъқул дейишди. Ҳай-ҳай дейишди...— Шу ерда Маматқул бир оз ўйлаб қолди,— бунинг давоси гулчин бўлади, дейишди.

Сафар бўзчи кейинги сўзни такрорлади:

— Гулчин бўлади, дейишди?

Маматқулнинг ўзи ҳам бу тўғрида иккилангандек бўлди.

— Мен яхши пайқамадим-да: давоси гулчин бўлади, дейишди... гулчай... йўқ.

— Ундан кейин?

— Шу бўлди.

— Бари?

— Бари шу... Мен ташқарига чай қўйғони чиққанимда гап тингамадим-да.

— Маъқул, маъқул,— деди Сафар бўзчи,— ундан кейин улар кетдиларми?

— Кетдилар. Имом поччам энди уйингга бор, деди менга... Чақани берсангиз қўшиб тугар эдим.

Сафар бўзчи кулиб, қўлидаги чақадан яна беш пулни узатди.

— Мендан ўн пул олганингни ҳар кимга сўзлаб юрма, тузукми? Ҳа, ундан кейин бу гапни ҳеч кимга айтма, домлаларингнинг сўзи савобсиз гаплар экан... Уйингга ёлғиз кетгали қўрқмайсанми?

Маматқул бир оз ўйланиб, белидаги чақа тугунини қўли билан ушлади, Сафар аканинг, «қўрқмайсанми» саволига жавоб бермай, бориб эшикни очди ва юрганча чиқиб кетди.

42. ҚУВ ОДАМ ЭКАН

Сафар бўзчи дарвозадан кирганда, ичкаридан ясамол бир хотин чиқиб қолди. Бундай яхши кийинган ва ҳусндор хотинни у ўз умрида биринчи мартаба кўргани учун бўлса керак, хотин яшириниб олгунча, ундан кўзини олмай қаради. Таажжуб ва ҳайрат ичида келиб меҳмонхонага кирди. Меҳмонхонада Анвар йўқ. Анвар ўрнида бегона бир киши — Султонали мирзо ўтирар эди. Сафар бўзчи салом берди. Султонали мирзо жавоб бериб ўлтирган жойидан Сафар бўзчига жой кўрсатди. Сафар бўзчи бир оз сўзсиз ўтиргандан кейин, «мирзосини» сўради. Султонали мирзо, Анварнинг беқлардан бириникига зарур юмуш билан кетганлигини ва бир оздан сўнг келишини сўзлаб, ундан мирзода қандай юмуши борлигини савол қилди.

— Юмуш-ку, йўқ, тақсир! — деди Сафар. — Биз бир холис дуоғўй одам... Мирзони бир зиёрат қилай, деб келган эдим.

Султонали Сафар бўзчини бир нарсанинг тамаида юрган киши, деб ўйлади. Чунки Анварнинг қўли очиглигини, унга кўп ҳожатмандларнинг ўрганиб қолганликларини яхши билар эди. Аммо Сафар бўзчи Султонанининг силлиқ муомаласидан хурсанд бўлиб, унга қарши ўзида дўстлик сизди. Бир оз жим ўлтиргандан кейин, Сафар яна тилга келди:

— Барака топсин мирзам, одамжон-да, одамжон; биздай фақирлар билан ҳам оғайни, сизлар билан ҳам шундай, барчага баробар!

Бу сўз Султонали мирзонинг бояги фикрига қарши сўзлангандек тушди. Сафар бўзчининг мирзо билан огайнилик даъвоси уни таажжубга солди.

— Шундай, шундай... Мирзо, сиз айтганча, барчага баробар йнгит!— деди Султонали.— Нима касб қила-сиз?

— Бўзчилик, тақсир. Лекин мирзам, сен бўзчисан, деб биздан ҳазар қилмайди, биз шунисига адо-да, тақсир... Бўлмаса гузаримизнинг оқсоқоли ҳам икки оғиз гапимизга қулоқ солсин-чи. Нафсамбир гап яхши-да, тақсир.

Сафар бўзчининг «нафсамбир» гапи Султоналини бенхтиёр кулдирди.

— Тўғри айтасиз. Исмингиз нима?

— Биз деворнинг кавагида ётган бир одам-да. Узимиз киму, исмимиз нима бўлар эди... Шаҳарнинг Олим қовоғи¹ эмасмизки, айтган он таниб олсангиз.

Султонали мирзо яна кулди,— «нафсилъамир» гаплардан завқланиб у ҳам Сафар бўзчига қарши ўзида яқинлик ҳис этди ва бир оз ўйлаб турди.

— Исмингизни айтсангиз балки мен танир эдим... Сиз бўзчи бўлсангиз, ўтган ҳафта мирзо Анварга бир сўз айтган эмасмисиз?

— Айтган бўлсам эҳтимол; нега десангиз, қўл бўшганда мирзамнинг зиёратига келиб тураман-да.

— Сиз... Сиз мулла Абдурахмоннинг қавмларидан эмасмисиз?

— Хе-хе-хе... Худди, тақсир.

— Агар янглишмасам, исмингиз Сафарбой чиқар?

Сафар бўзчи, завқланиб, кайфланиб кулиб юборди:

— Мирзам айтган эканлар-да.

Султонали мирзо ҳам кулди ва кулги ораси латифа қилди:

— Сиз ўзингизни паст уриб Олим қовоқ эмасманки, отимни айтган он танисанг дейсиз, ҳолбуки, сизни ўрданинг мирзобошиси, шаҳарнинг қўрбошиси, даҳбошиси ҳам танийдир!

— Тавба қиппан, тавба қиппан,— деди Сафар.— Мен ўз қадримни билмай юрган эканман-да.

Иккиси ҳангома сўқиб, бир неча пайт кулишдилар

¹ Худоёрга чет мамлакатлардан мол келтириб сотувчи машҳур савдогар.

ва бир онда эски қадрдонлар ҳолига ўтишдилар. Султонали уни «Сафар ака» деб хитоб қила бошлади ва мулла Абдурахмоннинг кейинги аҳволидан сўради. Сафар бўзчи мулла Абдурахмоннинг бўшатилоганидан хурсандлигини изҳор қилди ва унинг лаби газариб юрганини сўзлаб, Султоналини кулдирди.

— Шунчалик ҳолинг бор экан, думингга қумғон боғлашинг нима ҳожат эди, деб куламан. Эгри тўнкага — эгри тўқмоқ; мирзам хўп яхши иш қилганлар-да.

— Шундай,— деб кулди Султонали, — кишиларга энди нима дер экан, балки қулоғингизга чалингандир?

Сафар бўзчи ўнг қовоғи устини силаб олди ва қўлининг текис ўсмаган тирноқларига қаради.

— Бу тўғридаги сўзини эшитганим йўқ-ку... Энди, ўзи ёмон одам-да.

— Масалан, ёмонлиги?

— Ёмонлиги... —деб яна тирноғига қараб қолди Сафар бўзчи,— ишқилиб, тақсир, шу одамни пайини қирқсам, дейди-да. Илгари холисанлилло душман бўлса, энди аламзада бўлди-да...

Сафар бўзчининг содда кўнглида яширинган сир оз сиртига ҳам тепиб турар эди. Унинг — «...энди аламзада бўлди-да» жумласидан шубҳаланиб қолган Султонали жиддий тус олди:

— Мен мирзо Анвар билан бирга тураман, Сафар ака,— деди.— Мирзо билан бизнинг орамизда ҳеч бир яширин гап бўлмайди. Масалан, сизни тусмол билан танишим, мулла Абдурахмон тўғрисида келиб айтган сўзингизни билишим...

— Мен буни билиб туриппан, тақсир.

— Билиб турган бўлсангиз,— деди Султонали ўпкалик қиёфатда,— нега мендан шубҳаланасиз?

— Йўқ, йўқ, ука, мен худой ҳаққи...

— Бўлмаса, нега мулла Абдурахмон тўғрисидаги саволимга тузук жавоб бермайсиз?

— Мен айтдим-ку, ёмон одам-да, ўзи...

— Унинг ёмон одамлигини ўзим ҳам биламан. Аммо мени ҳам ёмон одам деб ўйлаганингиз учун... Хўп, ҳали мирзо Анвар келганда, ўша мендан яшириб турган гапингизни сўзларсиз, мен шунда сизни уялтирарман...

Сафар бўзчи бирдан кулиб юборди ва қўли билан Султоналини яниб қўйди:

— Уят қилсангиз ҳам «нафсамбири»ни айтмай, анча қув одам экансиз.

Бу содда баҳо Султоналини кулдирди:

— Сиз мендан ҳам қувроқ экансиз.

— Мен топган гапимни мирзамнинг ўзига айтмай, деган эдим-да.

— Албатта, айтасиз, лекин мен ҳам эшитсам, зарар қилмайди. Хўш «аламзада» нима қилмоқчи?

— Аламзадами, — деб кулди Сафар ва бир оз ўйлаб турди. — Ўрдада турадирган бўлсангиз, анови катта гўзим муфтиларингиз бор-ку?

— Бор, бор: пул берсангиз ҳаром ўлган эшакнинг ҳалоллигига фатво берадирган муфтилар. Хўш?

— Гапларингиз ҳам қизиқ экан... Ана шу муфтиларингиздан иккитаси, ўтган кун домламининг ҳужрасига меҳмон бўлишди...

Сафар бўзчи ўтган фаслда ёзилган можарони бир-бир сўзлаб борди. Эшитувчи, бўзчининг соддагина қилиб сир олишини кулиб, завқланиб тинглаб турди.

— Боланинг сўзи кўп тутал келди, тақсир. Чамаси мирзам бир қизга уйланмакчи экан-да. Қизи қурғур чиройлик бўлса, қўйинг-чи, шу қизни хонга олдирмоқчи бўлганлар-да. Кишига алам қилгандан кейин ҳар бир куракни бемалол...

Султонали мирзо бу сўзни эшитиш билан бирдан ўзгариб кетди, кўзи катта очилиб, манглайида узун-узун ажинлар ҳосил бўлди:

— Тутилмаган гап... Хўш, сўзлай беринг-чи.

— Боланинг хуллас гапи шу! — деди Сафар ва бир оз жим қараб турди.— Ҳа, ҳа, яна бир нарса ҳам бор экан: улар шуни мувофиқ кўрганларидан кейин — «бунинг давоси гулчин» деб айтган эмишлар. Мен боланинг бу сўзига ҳарчанд тушунолмадим. Бола янглишганми, ёки муллаларнинг шундай тожикиси ҳам бўладими, мен энди авом одамман-да, тақсир.

Султонали мирзо шу жумла устида ўйладими, ёки бошқача бир андиша уни машғул этдими, баҳарҳол, бирор дақиқа чамаси сўзсиз хаёл суриб қолди. Сафар бўзчи эса, бу ҳолдан бад олиб, манглайини қашиди. Қашир экан, бармоқ ораси Султонали мирзонинг юзидан бир нарса ўқишга тиришар эди.

— Улар қайси кун шу маслаҳатни қилган эдилар? —
деб сўради Султонали мирзо.

— Ўтган кун, тақсир.

— Яъни орада кеча панжшанба ўтган?

— Бали, бали.

Султонали бошини чайқаб тебранди. Сўнгра мирзо Анварнинг кўкламга чиқиб уйланмакчи бўлганини, қиз эса, шу уйнинг боласи эканини, домлалар мирзо Анварнинг обрўсини тўкиш фикрига тушганликларини сўзлаб чиқди:

— Раҳмат сизга, Сафар ака,— деди Султонали.— Сиз мирзо Анварнинг обрўсига тўқинмоқчи бўлган бир ёмонликнинг хабарини олдиндан олиб келгансизким, мирзо Анварнинг бир дўсти бўлишим сифати билан, сизга миннатдорчилик изҳор қиламан ва шунинг билан бирга бу хабарни мирзога билдирмаслигингизни, ҳозирча бу сирни иккимизнинг орамиздагина қолишини сиздан сўрайман. Негаки, мирзо Анварни бу хабар билан ташвишга солган бўламиз. Мирзога бу хабарни айтишдан илгари, ошиғич равишда, сиз билган ифлослар қаршисига чиқиб ишлашимиз, мирзонинг обрўсига тўқинадирган ёмонликни дафъ қилишимиз ва шундан кейингина бўлиб ўтган бу можарони унга сўзлашимиз керакка ўхшайди. Мен ҳозир, мирзо Анвар қайтиб келмасданоқ, шу гап орқасидан бир жойга бораман... Борадирган жойимни сизга айтиб ҳам қўяй: «давоси гулчин» жумласидаги —«гулчин» сўзини бола янглиш англаган, улар — «давоси Гулшан» деганлар. Зероки, «Гулшан сўзи бир хотиннинг исми бўлиб, бу хотин хонга чиройлик қизлар топиб берувчи ҳарам далласидир. Улар ўзларининг ифлос ниятларига шу хотин орқалик етмакчи, шу воситада мирзо Анвардан ўч олмоқчи бўлганлар. Фурсатни қочирмай шу хотиннинг олдига боришим керак! Гапга тушунган чиқарсиз, Сафар ака.

— Тушундим, садағанг кетай, тақсир.

— Гап шундай бўлсин; иш бартараф бўлгунча бу тўғрида мирзога оғиз оча кўрманг, жон ака,— деди тақсир Султонали ва ўрнидан турди.— Мен мирзо Анвар келмасдан жўнай, келса юбормайди. Сиздан мени сўраса, бир киши чақариб кетди, дерсиз, дурустми?

— Хўп, мен ҳам сиз билан кета берсам?

— Йўқ, сиз ўлтиринг, менинг дарагимни айтиб, уни хотиржам қилинг. Ундан кейин, келаси жумъа албатта

шу ерга келиб, мендан натижани эшитасиз, мирзо билан учовимиз ўлтиришиб суҳбатлашармиз, маъқулми?

— Хўп.

Султонали хайрлашиб, ошиғич меҳмонхонадан чиқди.

43. ЧУЛОҚ ҚУШ

Айвонда салла ўраб овора бўлган махдум йўлакдан «занфа» шапрасини олиб, танчада санама тикиб ўтирувчи Раънога:

— Йўлакда хотин киши кўринади, хабар ол-чи, болам,— деди. Раъно йўлакда ярмисини кўрсатиб ёндама турган хотиннинг олдига борди.

— Ассалому алайкўм...

Хотин саломга жавоб бериб, йўлак томонга ўтди ва Раънони ўз олдига имлади. Ясамол, пўстин кийган бу хотин, Раънонинг диққатини ўзига жалб этди. Бориб кўришди.

— Насиббекнинг ҳовлилари шу эмасми, отин қиз?

— Йўқ,— деб кулди Раъно, —биз Насиббекнинг қўшнисимиз.

Хотин, бошдан-оёқ Раънога қараб чиқди:

— Шўрим қурсин!— деб қўл силкиди хотин,— мен адашиб сизларни овора қилибман... Кези келганда танишиб қўйганинг айби йўқ, бу кимнинг ҳовлиси?

— Солиҳ махдумнинг.

— Мен адашмай кетай, жуда уят бўлибди-да, ҳали мен махдум поччамнинг ҳовлиларига кирдимми... Сиз кимлари?

— Мен... қизлари.

— Кўп яшанг, исмингиз?

— Раъно... Қани, бу ёққа.

— Раҳмат, Раънохон... Насиббекнинг уйи сизнинг қайси тарафингиздаги эшнк бўлади?

— Сўлимиздаги, биринчи дарвоза.

— Раҳмат, Раънохон.

Хотин, хайрлашиш ўрнига, яна бир оз Раънога қараб турди.

Раъно, бу ҳолдан ўнгайсизланиб, ерга қаради. Хотин кулимсиб олгандан кейин, Раъно билан хўшлашиб орқасига қайтди, ташқарига чиқиб, Сафар бўзчига учрашди...

Раъно хотинни жўнатиб, ичкарига кирганда, махдум «зарурат» тўнини кийиб, ўзига оро берган ҳолда, айвондан тушиб келар эди. Хотиннинг ким эканини сўрагандан кейин, Раънога букунги рўзғор ишлари тўғрисида баъзи таълимотларни берди. Чунки Нигор ойим букун эрталаб қариндошлариникига меҳмон бўлиб кетган, Раъно уйда ёлғиз қолган эди.

— Онанг кеч қайтади, бинобарин, таомни барвақтроқ қилсанг ҳам бўлади... Ҳабба, таомни ўзинг билан Анвар акангга лойиқ қил, мен бўлсам, тўйдан, албатта, тўйиб келамаи, онанг ҳам оч келмас,— деди ва бир неча қадам юриб, яна тўхтади.— Анвар акангдан нима таом қилай, деб сўрасанг яхши бўлади, қизим!

Раъно отасига маъқул ишоратини бериб, айвонга келди, махдум чиқиб кетди. Раъно айвонда бир неча вақт санама тикиб ўтиргандан кейин, ишини йиғиштирди, рафдаги китоблардан бирини олиб очди. Китоб устида ҳам анча шуғулланиб, бундан ҳам зерикди. Сўнг-ра ўрнидан туриб, гашқарига йўл солди. Боқча эшиги ёнига келганда, Анвар ташқарида ким биландир хайрлашар эди. Раъно эшик ёнида кутиб турди. Бир оздан кейин Анвар ёлғиз қолиб, шу томонга — ичкарига қараб кела бошлагандек бўлди. Раъно кулимсиб ўзини эшик панасига олди.

— Ассалом!

Бир-икки қадам олдинга ўтган Анвар мулоимгина эшитилган «ассалом» сўзи билан чўчиб, ёнига қаради ва жуда ҳам қўрққан киши бўлиб атрофига тўфлай бошлади.

— Жоним чиқиб кетди... Бу нима қилганинг, ҳай қиз!

— Буми, бу сизни чўчитганим.

— Хўш, нима қилиб юрибсан?

— Сизга ош қилиб берайми, деб сўрагали чиққан эдим.

— Отамдан сўра.

Раъно отасининг тўйга кетганини ва сўзини айтди. Анвар кулимсиди.

— Уч қават ҳовлида иккимиз ёлғиз қолсак, қандай бахт бу?! Бўлмаса мен дарбозани занжирлаб келай.

— Ҳа... Занжирлаб келинг!..

— Нега аччиғланасан, яхши қиз, мен ичкари кирсам, меҳмонхонанинг ёлғиз қолишини ўйламайсанми?

Раъно истиғноланди.

— Мен сизни ичкарига таклиф қилгали чиқмадим, нима ош қилишни сўрагали чиқдим.

— Мақсадинга тушуниб турибман, аммо сен ёлғиз зерикмагил деяпман!

— Мен зерикмайман... Қандай ош қилай?

— Қайси хилини буюрсам экан?— деб ўз-ўзига савол берди Анвар.— Уврага уқувинг йўқ, паловни ланж қиласан, сомсани ёполмайсан, туппани кесолмайсан, сенга қайла буюргандан, атала қил, деган яхши, чунки эзилтириб юборасан, манти тўғрисида ўйлаш ҳам ортиқча... Яна шу ҳолда қандай ош қилай, деб дўқ урганинг қизиқ!

— Мен уқувсиз бўлсам, ўзингиз ош қилинг.

— Мен ҳам ош қилишни яхши билмайман, шунинг билан бирга дўқ ҳам урмайман, — деди Анвар.— Лекин икки ёрти-бир бутун бўлсак, эҳтимол яхши ош қилармиз... Сен бориб, ўчоқ ҳаракатини кўравер, сабзи-пиёз тўғрашни менга қўй, хўпми, яхши қиз?

Раъно жавоб бермади, ўпка намоёиши остида ичкарига жўнади. Анвар кулги ораси ташқарига чиқди...

Раъно ўчоққа оловни ёқиб қозонни ювар, Анвар ўчоқбошининг супасига энгашган кўйи сабзи тўғради. Раъно ҳануз ўпка сақлаб, Анварнинг саволларига жавоб бермас, унинг қизиқлиқ сўзларига ҳам тескари қараб кулар, кулгисини унга кўрсатмас эди.

— Хотин кишининг чархи билан ўчоғига тегма, деган гап тўғри эмиш... Албатта, сен хотин киши эмасан-ку, бироқ, «куллу шайъин яржиъу ило аслиҳи». Сабзини майда тўғрайми, йирик?.. Бир бор эмиш, бир йўқ эмиш, ўтган замонда бир қиз бор эмиш: кўзига тутун кириб юм-юм йиғлаган эмиш. Сабабини сўрасалар, ўтин ҳўл эмиш, аммо қизнинг аччиғи хийли мўл эмиш... Тескари қараб кулма, ҳай қиз! Уҳ, латта келтир, қўлимни кесдим!

Раъно ялт этиб Анварнинг қўлига қаради ва алданганини билиб яна ўз ишида давом этди.

— Қўлингни кессанг ҳам бу қиз ишонмайди-я! Сочинг куяди, яхши қиз.

Раъно сочини орқасига ташлаб, ўчоқбоши супасига чиқди; қозонга ёғ солиб, Анварнинг олдида гўшт билан

пиёз келтириб қўйди. Анвар гуштни тўграб, яна тегажак-ликни бошлади:

— Тўйинглар қачон, ҳой қиз! Жавоб берсанг-чи, ахир, агар насрни писанд қилмасанг, назм билан ҳам сўрай:

Нағма унлари,
Баҳор кунлари,
Ишрат тунлари
Етарми, Раъно?

Раъно секин илжайиб. Анварга ён қаради, сўнгра кўзини ўчоқ ёнидаги бир нуқтага олиб, ҳаракатсиз қолди.

— Насрга жавоб беролмаган, назмга... Ўзим ҳам қизиқман-да! — деди Анвар.

Раъно бир неча вақт, боягича, ҳаракатсиз, Анварнинг пичинггига илтифотсиз турди, сўнгра Анвар томонига бир оз майл этиб илжайди:

Кеча-кундузлар
Қизарди юзлар,
Уятли сўзлар
Битарми, мирзо?—

деди ва орадан озгина фурсат кечириб яна:

Ўчоқ бошидан
Дўсти қошидан
Қараб Рошидан¹
Кетарми мирзо?—

деди ва шунинг орқасиданоқ:

Манглайн қошиб,
Мендан ҳам ошиб,
Жавобим шошиб,
Этарми мирзо?!

Анвар уст-устига тушган қатор бу ҳужумлар остида шошиб қолди, байтларнинг қайси бирисига жавоб беришни билмай кулди.

— Лўли экан бу қиз!— деди.

¹ Қўқон туманида бир қишлоқ исми.

Раъно ўчоқ ёнига чўнқайиб, олов жўнаштирар экан,
ер остидан Анварга қараб илжайди:

— Жавоб!

Анвар кулимсиган ҳолда ўйлаб қолди.

Нозмидир, ҳаё?

Билмадим, аё

Гўзал дилбаро.

.

Анвар охириги мисрани айтолмай тутилиқди, чунки қофия топиш қийин эди. «Кетар, етар» вазник сўзлар қофия учун камбағал бўлиб, ўхшашлари тўрт-бештадан ошмас ва шулар ҳам Раъно томонидан олиниб битган эдилар. Анвар ҳар қанча уриниб, кейинги мисрага қофия тополмагандан сўнг, Раънога қўшилишиб кулди.

— Қушингизнинг боши билан икки қаноти бор, лекин аёғи йўқ.

— Қуш учун бош билан икки қанот қифоя, Раъно...
Қуш учиб юрса, бас!

— Чўлоқ қуш кўкда учиб чарчагандан кейин дарахтга қўнолмайди, аммо ерга тушса мушук еб қўяди,— деди Раъно ва кулиб қотиб қолди.

Кучли кулгидан Раънонинг кўзи ёшланиб, ўсиқ киприги жуфтланди, кулги ва ўчоқ ҳарорати билан икки юзи қизил олмага айланиб, латиф бурни устида марварид резалар ҳосил бўлди.

Анвар ўзининг мағлубиятидан хафа эмас, Раънонинг ҳуснидаги ҳозирги ажиб ўзгариш, муваффақиятидан ўзини тутолмай кулгувчи шоиранинг намойишкор хурсандлиги Анвар учун бир юз мағлубиятга арзирлик эди.

44. ҚОП ЙЎҚОТДИНГИЗМИ?

Султонали мирзо «Қушбеги» маҳалласига келиб, бир дарвозага кирди. Қоронғи йўлакдан юриб бориб, ички эшикни тақиллатди. Ичкаридан «Ҳозир!» деган товуш эшитилгандан кейин бир неча қадам орқага қайтиб келди. Бир оздан сўнг ичкаридан беқасам чопонини елкасига хом ташлаган, маҳсисиз оёғига сағри кафш кийиб, кўйлакчан баданини чопони билан ўраган қирқ ёшлар чамалик бир йигит чиқди ва Султонали мирзога салом бергандан сўнг, шошиб чопонининг енгини кийди, келиб кўришди.

— Марҳамат, тақсир.

Бу киши молтопар хотинни олиб, суяги тинчиб қолган Холбой — Гулшаннинг эри эди. Уйда эрта-кеч бекор ётиб, Гулшаннинг топиб келганига қаноат қилар, фақат ош пишириб, ҳовли супурар эди. Бошқа оилаларда хотинлар уй иши билан бўлиб, эркаклар кўча ишини қилсалар, Холбой аканинг оиласи тамоман шунинг зиддига қурилган эди. Султонали мирзо Гулшаннинг ўрдага кетганлигини эшитиб силласи қуриди, бир неча вақт фикрга толиб қолди.

— Ўрдага кетганлигини аниқ биласизми?

— Бундан чиқиб бир жойга бормоқчи эди, — деди Холбой, — агар иши битса — тўғри ўрдага кетмакчи, битмаса — уйга қайтиб келмакчи эди. Шу чоққача қайтиб келмагани учун, ўрдага бордимми, деб ўйлаб туриппан.

— Сиз ўша борадиган жойини биларсиз?

— Пайқолмадим, тақсир.

Султонали мирзо тинкаси қуригандек орқасига тисланиб, йўлакнинг тоқчасига ўтирди ва манглайини қашиди:

— Кеча янгамни ҳеч ким йўқлаб келдимми?

Холбой бир оз ўйланиб соқоли остини чимчилади.

— Йўқлаб келган экан, мен уйда йўқ эдим.

Султоналининг туси ўзгариб, бошини қимирлатиб қўйди, шифтга, кўчага қаранди.

— Агар янгам келса, мени айтарсиз, мен яна қайтиб келаман... Уйдан силжимай, мени кутсин, катта бир иш бор, дурустми?

Султонали мирзо Холбойдан ваъда олиб кўчага чиқди, илдам-илдам оёқ қўйиб, келган томонига йўл солди. Қинғир-қийшиқ кўчалар бўйлаб борар, кўчада кўринган ҳар бир хотинни текшириб, оёқ-бошига қараб ўтказар эди. Бозоргача етганда теваракдан жумъа азони эшитилди. Кўчада дуркум-дуркум салла ўраган халқ масжидларга қараб оқар, у эрса жумъани унутиб аллақайқа чопар эди. Солиҳ махдум кўчасини босиб тўғрига ўтди, ўн қадамча юриб тўхтади. Бир оз тарадудланиб тургандан сўнг, орқасига қайтиб, Солиҳ махдум кўчасига кирди. Дарвоза қия очилиб турар, ташқари кишидан холи, меҳмонхона қулфланган эди. Султонали мирзо богча эшигида тўхтаб, тирқишдан мўралади. Хотин киши йўқлигига қаноатлангандан кейин, богчага қа-

дам босди ва секин-секин юриб ичкари ҳовлининг эшигида тўхтади.

— Мирзо Анвар, ҳов, мирзо Анвар!

Чақирриш уч-тўрт такрорлангандан кейин, йўлакдан гурс-гурс оёқ товуши келди... Султонали мирзо ўзини эшикнинг ёнига олиб, яна чақирди. Ичкаридан: «Йўқлар!» деган жавоб бўлди.

— Қаёқдалар?

— Жумъага кетдилар.

Султонали, роҳат нафас олгандай кўриниб, кўзини эшик остонасига тикди:

— Сиздан сўраб кетсам ҳам бўлар, синглим... Шу ерга бир хотин келдими?

— Йўқ... Ҳа, боя бир хотин адашиб кирган эди! — деган жавоб бўлди.

Султоналининг кўзи олалиниб, пешанасида қатор ажинлар зоҳир бўлди.

— Адашиб кирди?

— Ҳа.

— Адашиб кирганига қанча бўлди?

— Боя, эрталаб.

Султонали бошини чайқади, Раънога раҳмат айтгандан кейин, ташқарига қараб юрди. Кўчага чиқиб, яна боягича, оёғини қўлига олгандай, югуриб кетди. Ўрдագача бир ярим чақирим чамаси йўл бўлиб, у бу масофани ўн беш дақиқа ичида босди. Ҳавонинг совуқ бўлишига қарамай, манглайдан тер қуйган ҳолда, ўрданинг биринчи дарвозасига келиб етди. Дарвозабонлар ёнида тўхтаб сўзлашди, манглай терини артиб, дарвоза супачасига ўтирди.

— Қоп йўқотдингизми, тақсир!— деб кулди дарвозабонлардан бири.

— Ўхшаш... Жаноб жумъага чиқдиларми?

— Чиқмадилар.

Султонали мирзо дамани ростлаган каби бир оз сўзсиз ўтирди.

— Ҳарамга бирор хотин кирдими?

— Битта кирмади!— деб кулди дарвозабоннинг бири.— Беш-ўни кирди чамаси...

Султонали унинг ҳангомасига кучланиб кулди, аммо яна оғиз очишга мажолсиз каби ўтириб қолди. Чунки, энди мундан нарига югура олмас, қўли шундан ортиқчага етмас эди. Кўзини ерга тикиб, икки соатдан бери

қилган ҳаракатларининг шамолга кетганини хотирлади. Абдурахмон ва шериклари ўзларнинг ифлос мақсадларига етмасалар, деб энтикди, айниқса, мирзо Анварнинг душманлари олдида обрўси тўкилиши унга оғир тушди. Бу оғирликнинг устига Абдурахмон тўғрисида қилган ўзининг худраёйлигини хотирлагач, яна ҳам кўнгли гаш тортди. Бу жиҳат билан гуё ёмонликнинг бош омили Султонаlining ўзи бўлиб чиқар, «Агар мен Абдурахмонни ўрдадан чиқариб юборишга исрор этмасам, мирзони бу ишга мажбур қилмасам, балки бу адоватлар бўлмасмиди?» деб ўйлар, Анварнинг таъна қилмаслигини билса ҳам, яна маънан эзилишини, унинг юзига қаролмаслигини чамалар эди. Андишаси шу жойга етгандан кейин ўрнадан турди, дарвозанинг кичкина эшикчасини очиб, ичкарига кирди. Тўғри йўлни қўйиб, қор остида босилиб қолган собиқ гулзорлар ичи билан айланиб юрди. Ички ўрда қўрғонлари остида яроғлиқ йигитлар айланиб турар эдилар. Султоналы мирзо юра-юра ўрданинг чап муюлишига, қоровул йигитлардан бирининг яқинига етиб, у билан сўрашди, бир-икки оғиз сўзлашиб, ўрданинг шарқиға юзланди. Бундаги дарвоза беклари билан борди-келди айтишиб: «Жумъа кун нима қилиб юрибсиз?» деган саволга:— «Бу кун жаноб кўнгил очмоқчилар, деб эшитган эдим» жавобини берди. Булар ёнида ҳам бир оз ўлтириб, яна қўзғалди, ўрданинг шимол қисмига ўтди. Ҳарам ва хон оиласига махсус, янги дахма теварагида, уч-тўрт нафар қора қулчалар ичида Ўрмонбек ўқ ўйнаб юрар эди. Султоналы мирзо дахмага қараб борди, «кичкина хон»га таъзим қилгандан сўнг, дахманинг бир чеккасига ўлтириб, қуръон ўқиди. Аммо кўзи ўйнаб юрган болаларда, тили қироатда эди. Фотиҳадан сўнг, қорихонанинг айвон муюшига чўнқайиб, болаларнинг ўйинини томоша қилди. Ўрмонбек камончага ўқ қўйиб отар, ўқлар кўкка кўтарилиб, турли масофага бориб тушар, қулчалар отилган ўқларни териб келиб, Ўрмонбекка берар эдилар. Отилган ўқларнинг бири Султонаlining оёғи остига келиб тушди. Султоналы энгашиб ердан ўқни олди, ўқнинг уринган патини тўғрилаб ўлтирди. Шу ҳолда қулчаларнинг бири югуриб етди. Гап-сўзсиз ўққа қўлини узатган эди, Султоналы қулчанинг бўйи етмайдиган қилиб қўлини юқори кўтарди.

— Ўқни беринг, ака, тақсир қофо бўлоти!

Султонали ҳазиллашган бўлиб, ўқни юқорида кўтариб тураверди.

— Сен Гулшан опани танийсанми?

— Танисам не?! Беринг ўқни!

— Шошма хувари! Гулшан опа бу кун ҳарамга келдими?

— Келса не?..

— Ўқ ўйнаб бўлгандан сўнг Гулшан опани менга чақириб бер, дурустми?

— Қўп.

Султонали ўқни қулчанинг қўлига ушлатди, аммо яна қўйиб юбормай қўрғон ости билан юриб турган йиғитларга қаради...

— Аниқ чақириб берасанми, ўғлим?

— Қўп дедимқув.

— Мени танийсан-а?

— Сизни? Сиз мирзо-тоқсир.

Султонали ўқни бериб юборди. Қулча югуриб Ўрмонбек ёнига кетди. Султонали қўрғон остидаги йиғитларга кўз қирини ташлаб, уларни ўзидан парвосиз топди. Чунки унинг ҳозирги иши, яъни бола орқали ҳарам билан алоқа тутиши қўрқинчли саналар, башарти бу хил гап сезилиб қолса, катта фалокатларга ҳам сабабчи бўлар эди. Ўрмонбек яна бир оз ўқ отгандан сўнг, зерикиб, камонини ерга ташлади ва ўзи ҳарам дарвозасига қараб жўнади. Қулчалар ҳам уни таъқиб этдилар. Султонали мирзо болаларни ҳарамга киргизиб, қабрларга яна «фотиҳа» ўқиди ва секин-секин орқасига қайтди.

45. «ФОТИҲА — МУҲРИ ХУДОДИР»

Махдум чувирлашиб ўқиб ётган болаларга тўхталиш ишоратини бериб, ўзи ирғиб ўрнидан турди ва шошганча мактабхонадан чиқиб, саҳн ўртасида турган икки нафар машҳур беклар истиқболига югурди. Улар билан энгашиб кўришгандан сўнг, бориб меҳмонхона эшигини очди.

— Марҳамат, тақсирлар, марҳамат!

Махдум бу қадар шошиб қолишга ҳақли эди. Чунки, келувчиларнинг ҳар иккиси ҳам хон ёнида мўътабар ва ҳамиша унга мусоҳиб беклардан эдилар. Улар

меҳмонхонага кириб ўлтиргандан кейин, махдум ўридан туриб, қўл қовуштирди ва «хуш келдилар!» деди. Меҳмонлар ҳам махдумнинг ҳурматига қўзғалишиб қўйдилар.

— Нечук худо ярлақади, тақсирлар? Ғариб хонамизни муборак қадамларингиз билан мунаввар этганларингиз учун ҳазорон раҳмат!

Беклар махдумга ташаккур этдилар. Абдурауф тунқатор ҳамроҳига қараб олгандан кейин «ташриф» сабабига тил очди:

— Жаноби пушти паноҳ бизни зиёратларига буюрдилар, сизга улуғ меҳрибончилик ато қилдилар!

Махдум жойидан қўзғалиб ўтирди, аммо «жаноб»нинг «марҳамат»ларига тушунолмаш шошди. Тунқаторнинг сўзига Муҳаммад Шариф дастурхончи изоҳ берди:

— Ҳар кимса ҳам пушти паноҳнинг марҳаматларига лойиқ кўрила олмайди. Пушти паноҳ ўзларини домодликка чоғлаб, бу башоратни бизлар орқали сизга етказишга амр қилдилар...

Махдум боягидай яна қўзғалиб олса ҳам, аммо товуши чиқмай, сукутга кетиб қолди.

— Тақсиримда ожиза борлигини пушти паноҳ эшитган эканлар...— деди тунқатор. Мирзо Анвар каби донишманд етиштирган киши оқила ва жамила қиз ҳам тарбия қилмаганмукин деган андишага борибдирлар... Шогирдингизга қилган марҳаматни жанобингиз ва каримангиз учун ҳам дариг тутмаслик ниятида, бизни хизматингизга буюрдилар. Албатта, бу марҳаматнинг нечоғлик улуғлигини сизга сўзлаб ўлтириш ҳожат эмас.

— Қуллуқ, раҳмат, пушти паноҳнинг давлатлари зиёда бўлсин!— деди махдум, узоқ сукутдан бош кўтариб.— Бир эмас, юзқизимиз бўлганда ҳам жанобнинг канизликларига назр қилиш вазифамиз эди... Аммо камина ва ожизамизда бир қанча гуноҳлар, нуқслар, узрлар бор, тақсирлар!

— Беайб парвардигор,— деди тунқатор.— Банда ҳамиша маъзур ва хатоликдур, тақсир.

Махдум бош иргитиб бир оз сукутда ўлтирди, сўнгра кўзини тунқаторнинг тиззасига тикди.

— Жанобларига ожизона узр... Аввало камина ожиз-нотавон, афтодаҳол, пушти паноҳ жиҳатларидан содир бўлган улуғ марҳаматга сазовор ва лойиқ эмасдирман; сониян — ожизамиз олимпаноҳдек улуғ зот-

га ҳамхоб бўлмоқ учун кофий тарбия олмаган бир қул-баччадир... Бас, биз шу кайфиятда онҳазратнинг меҳрибончиликларига арзирмизму, тақсирлар?

— Пушти паноҳнинг сизнингдек аҳли илмларга қаратилган дарё марҳаматлари арзитар, тақсир!

Тунқатор бу марҳаматларнинг беҳад улуғлигини шарҳ қилиб кетди. Махдум бир неча фурсат сукутда ўлтиргандан кейин, тунқаторнинг муболағаларига бош иргатиб қўйди.

— Шак йўқ, шак йўқ, мен онҳазратга мусалламман ва лекин... ва лекин бир узр фақирни андишага қўядир: ожизани бир важ билан мирзо Анварга ишонтирган эдик... мана бу масала каминага бир оз мушкил келадир....

Бу сўздан тунқатор дастурхончига қаради, дастурхончи қўл силкиб кулди:

— Ҳеч боки йўқ,— деди дастурхончи,— мирзо Анвар пушти паноҳнинг ўз кишилари, бу хабарни мирзо эшитса, шубҳасиз севинадир!

— Иншооллоҳ.

— Биз бориб онҳазратга жанобингизнинг дуонгизни эшитдирамиз; ҳусни қабулингизни, ижобатингизни уқдирамиз... Жанобнинг хурсанд бўлишларида шубҳа йўқ, тақсир!— деди дастурхончи ва бошқа сўзга йўл қўймай; ҳатто кейинги масалаларга ҳам келиб етди.— Тўй фурсатини тайин қилиш, албатта онҳазратнинг ихтиёрларига... Қани, тунқатор, фотиҳа қилайлик, Фотиҳа — муҳри худодир!

Тунқатор фотиҳага қўл очди, махдум саросима ҳолатда уларни таъқиб этди. Фотиҳадан сўнг «совчилар» ҳеч нарсага қарамай қўзғалдилар. Ун беш дақиқалик бу ҳодисадан махдумнинг мияси шишди, ҳатто айтишга чоғлаб турган муҳим бир сўзини ҳам унутди. Уларни дарвозага кузатиб чиқар экан, мазкур йўқотиб қўйган муҳим сўзни хотирласам, деб кучланар эди. Беклар билан хайрлашар чоғидагина бирдан «ҳабба» деб юборди. Унинг совчиларга айтмоқчи бўлган сўзи ҳақиқатан муҳим, яъни бу воқеа хабарини Анварга шу беклар воситаси билан етказиш эди. Улар бу илтимосни маалмануният қабул қилдилар, мирзога ётиғи билан сўзлаб, махдумнинг маъзур қолганлигини унга уқдирмоқчи бўлдилар.

Махдум «улуғ меҳмонлар»ни жўнатиб, меҳмонхона-

га қайтиб келди. Мияси ҳануз тузукроқ муҳокамага қобил эмас, кутилмаган бу ҳодиса ўзи учун фойдалики, зарарлики — имтиёз қилолмас эди. Анварни аяганликми, ёки ундан уялганликми, баҳарҳол, кўнглида бир хил ғашлик, чигиллик бор эди. Муҳокама ҳар турли: тўйни илгарироқ қилиб қўйсак бўлар экан, деб ўйласа, иккинчи тарафдан «хонга падари аруслик» масаласи орага кўндаланг тушиб, яна фикри чувалиб кетар эди. Бир тарафдан Анвар, иккинчи тарафдан хон... Шу йўсин, фикри бир йўлда тинолмай гангиган ҳолда меҳмонхонани ёпиб чиқди.

Махдумни мактабхона эшигида кўрган болалар чувирлашиб сабоқ такрорлашга тутиндилар. Лекин махдумга ҳозирги чувур-чувир ёқмади; унинг учун ҳозир тинчлик, кутилмаган ҳодисанинг ўнг-терсини ўйлаш керак туюлди. Махдум мактабхонага кириб ўз ўрнига ўлтиргач, болаларни тўхташга буюрди. Болалар жим бўлгандан кейин «озод!» деб юборди. Болалар домлага салом бериб, бир онда мактабхонани бўшатиб кетдилар. Махдум дарс ўрнида кўзғалмай яна ўйлаб қолди.

Анвар тўғрисидаги кўнгил ғашлиги бир турли бўлса ҳам, бошқа тарафдан анчагина яхши умидлар туғилиб қолдилар. Хонга қайин ота бўлиш эл қошида кичкина гап эмас эди. Қалин тўғрисида подшоҳ-куёвдан кўп маблағ кутилса бўлар эди. Агар худо ўғил набира ато қилса, Худоёرنинг тахт вориси бўлиш эҳтимоли ҳам бор эди... Тўйнинг кейинги силтаниши эса, тақдир иши; Раънонинг тақдири хонга битилган, шунга биноан Анвар тўйни кейинга силташга, битган ишни йиғиштиришга мажбур эди... Яна шу ҳолда ва шунча янги умидлар ичида кўнгилдан ҳалиги ғашликни, ўзига номаълум бир илинжини ювиб юбора олмади. Яна бир оз шу тўғрида қийналиб ўтиргач, Анварга қарши ўзида бир аччиқ сезд: «Тўйни кўкламга қўй, деб унга ким айтди? Бу ўзи ҳар ишда ҳам суст қадам... Энди, хон сўратгандан кейин рад қилишга кимнинг ҳадди бор?!» деб кўнглидан кечирди. Шундан сўнг, у озгина тинчиди, яна бир мунча фикрланиб ўтиргандан кейин, кўз ўнгига — қалин учун бериладиган бир саноч олтин, эл қошидаги обрў, энг охирда Худоёرنинг тахт вориси бўлган хонзода келиб кечдилар. Ўзини эл сўраб турган ёш хон ёнида кўриб, илжайди...

Шу йўсин махдум ўзини босиб олди, кўкдан тушган-

дек бу совчиликни ўз истиқболининг хайрли фоли, файзи илоҳий, деб қувонди, ҳануз кўнглини ғаш қилиб турган Анвар масаласини хотирига келтирмасликка, «хаёли фосид»¹дан қочишга қарор берди. Махдум шуни ўзига маъқул қилгандан кейин, бошқа кишилар андишасини, айниқса, уйдагилар раъйини ўйлаб турмади.

Узича саодат бўлиб кўринган бу фожиа хабари билан Нигор ойимни эсанкиратди, йиғлатди, Раъно эрса танчада ўқиб ўтирган Хайём рубоиёти устига ҳушсиз бошини қўйди.

— Ўн йиллаб бизга кийдирган, едирган бечора Анварга оқибатимиз шу бўлдимиз! Шўрлик Раъно, бир юз хотин ёнига юз биринчи кундош бўлиб борадимиз?— деб йиғлади Нигор ойим.

Раънонинг ҳозирги аҳволини биз ёзиб ўтирмаймиз. Аммо махдум уларни ҳар иккисини аҳмоққа чиқариб, ўзи «оқиллар» қаторига ўтди.

46. ИИГИТ

Маълумки, кеча Султонали мирзо қул болага Гулшанни чақиришни тайинлаб, ўрдадан чиққан эди. Шу чиқишда ўрда атрофидан силжимай, кечгача Гулшанни кутди. Аср намозидан бир оз кейинроқ, ўрдадан учтўрт хотинлар чиқдилар, буларнинг орасида Гулшан ҳам бор эди. Султонали мирзо хотинлар билан сўрашиб (чунки ўрдага алоқалик хотинларнинг ҳаммаси унга танишдир), Гулшанни четга чақирди. У билан сўзлашиб, иш қўлдан кетганлигини ва душманларнинг яна бир ифлос найрагларини англади. Шундоғки Гулшаннинг ёнига борувчи мулла Абдурахмон, гўё ўзини Солиҳ махдум тарафидан юборилувчи қилиб кўрсатган. Ҳатто мулла Абдурахмон орқали Солиҳ махдум қизимни хонга мақтасин, деб Гулшанга бир неча тилло ҳам бериб юборган эмиш...

— Мен қиз топишни икки-уч ойлардан бери ташлаб юборган эдим,— деди Гулшан,— кишининг ҳожати чиқсин, дедим. Кейинчалик ўзимга гап тегдирмаслик учун, аввал бориб қизини кўрдим; қизни ёқтирганимдан сўнг, не андишалар ичида, хонга келиб арз қилдим... Мен у

¹ Бузуқ хаёл.

қизнинг мирзо Анварга айтдирилганлигини, ўртада адоват борлигини туш билайми, Султонали ака... Энди иш ўтди, мен хоннинг олдига кириб, кечаги сизга мақтаган қизим фалон экан, деб айта олмайман. Мирзо Анвар уйлланатурган бўлса, мен кўриб қўйган яхши қизлар бор, айбонам учун мирзо Анварга мен бошқа бир қиз топиб берай.

Султоналининг тарвузи қўлтиғидан тушиб, Абдураҳмон ва шерикларидан ғижинган ҳолда, Гулшан билан хайрлашди. Бутун кун зир югуриб юрганига эмас, ифлосларнинг ғализ муваффақиятига чидамас эди. Бу чучмал адоват билан ингичка табиатлик Анварнинг не кайфиятга тушишини тасаввур қилолмас; ит феъл қадр билмас хонга аччиқ қилиб мирзоликни ташлаб кетмаса, деб қўрқар эди.

Гулшан айтганча, иш ўтган, гап мазмунича, албатта, хон Солиҳ махдумга куёв бўлмай қўймас, ҳозир бунинг қаршисига бирор тadbир топиш жуда қийин ва бу хабарни Анварга айтиш-айтмаслик масаласи ҳам яна оғир. Султонали мирзо бу гапдан Анварни хабардор қилиш ва қилмаслик тўғрисида кўп ўйлади. Қанча мулоҳазалардан кейин, уни хабардор қилишни маъқул кўрди. Чунки юзда тўқсон тўққизга қарши бир эҳтимолгина бу фожианинг бўлмай қолишлиги тарафида эди. Анварни хабардор қилса, эҳтимолки унинг ўзи бирор чора топар ёки масала, Султонали ўйлаганча, унинг учун аҳамиятли бўлиб чиқмас, башарти аҳамиятли бўлганда ҳам фожиани кутиб, ўзини босиб, қарши олиш ногаҳонийсига қараганда хийла енгил кўчар эди.

Султонали эрталаб уйқудан туриб, намозни ўқиди, болалари ёнида чой ичмай, Солиҳ махдумнинг ҳовлисига қараб кетди.

Меҳмонхонада ўрдага кетмоқчи бўлиб турган Анвар Султоналини ранжиб қарши олди:

— Шундай ҳам иш бўладими! Кеча нега мен келгунча кетиб қолдингиз?

— Биров чақириб келди-да... Мен ўз ўрнимга Сафар акамни ташлаб кетдим-ку.

Анвар ўпкалик илжайиб ундан чой ичган-ичмаганлигини сўради. Султонали гўё ўзини шу яқиндаги қариндошларидан бириникида қолган ва шунда нонушта қилиб йўл устида Анварнинг олдига кирган каби кўрсатди. Иккиси биргалашиб йўлга тушдилар. Кўчада

Йигирма қадам чамаси боргандан сўнг, Анвар кулимсиб, Султонаlining кўзига қаради:

— Кеча иккинчи дафъа бизнинг ҳовлига кимни сўраб келдингиз?

Султонали манглайини қашиди:

— Мен чақириб келганда сиз уйдаядингиз?

— Мен уйда эдим,— деб кулди Анвар ва бир оз жим борди.— Мен уйда бўлмасам ҳам, уйдагилар сизни таниганлар. Уйдан шу хабарни эшитиб, кечадан бери таажжубга тушдим... Хўш, сиз сўраган хотин ким? Ўзи нима гап?

— Арзимаган гап...

— Қани?

Султонали масаланинг қулай кўчишидан енгил тортиб, бир оз сўзсиз борди.

— Кулги гап... Сизга бир оз тегишлиги бўлса ҳам арзимайдир. Арзимаса ҳам?

— Гапиринг... Сизнинг келиб юрганингизни эшитганимдан бери анча ташвиш чекдим.

— Сизга бир сўзни айтиб ҳам бўлмайди,— деб кулди Султонали,— игнани туядек, хасни харидек кўрасиз.

— Менми?— Хайр, дунёни сел ювса ҳам тўпиғимга чиқмасин, сўзлангиз.

Султонали ҳикояни сафар бўзчидан бошлади. Лекин жиддий эмас, ярим жиддий қилиб мулла Абдураҳмон ва муфти бечораларнинг ақлига гўё шундан бошқа пастлик ва масхарароқ фикр келмаган, шу қадар аҳамиятсиз, тубанлик билан гўё ўч олмоқчи бўлганлар, руҳида сўзлаб борди. Анварнинг бир неча кундан бери ўзи тушунмай чеккан ташвиши, кўнгил ғашлиги ҳақиқатга айланиб борса ҳам, Сафар бўзчининг болани алдаб йўлга солишидан, сир олишидан ва Абдураҳмонларни камситиб, масхаралаб қилинган ташбеҳлардан кўп ўринда кулиб, Султонали мирзога енгиллик берди. Сўз Гулшан билан учрашиш ва ундан олинган жавобга етганда, Анварнинг туси ўзгариб, киприк остлари учи кетди. Аммо кутилмаган равишда яна совуққонлик сақлади.

— Зарари йўқ,— деди Анвар бир хил вазиятда қўл силтаб.— Мен улардан бу хилда ифлослик вужудга келишини тасаввур қилмаган бўлсам ҳам, лекин ҳар ҳолда адоват кутган эдим... Зарари йўқ, Султонали ака.

Султонали Анварнинг товуш оҳангидаги ўзгаришга

эътибор этмаган бўлса керак, ҳануз бояги ярим жиддий руҳидан силжимади.

— Саллалик эшакларнинг диринглаши оғилхонага-ча... Улар мирзо Анвар уйланмоқчи бўлган қизни хонга тўғрилаб, шунинг билан гўё ўч олмоқчилар! Мирзо Анвар хотинсиз қолсин демоқчи-да, бу аҳмоқлар! Ҳолбуки бутун мамлакат қизлари мирзо Анвар учун соч тарайди. Агар сиз хоҳласангиз қозикалон ёки домла шоговул ва шулар сингари калонполарга куёв бўлолмайсизми? Кесак отиб арслонни енгмоқчи бўлган галварсларнинг ишига кулгим қистайдир...

— Зарари йўқ...

— Раҳмат, Анвар! Мен сизнинг баъзи тўғриларда юрагингиз кенглигидан аччиғланар эдим... Дарҳақиқат, ўйлаб қарасам, юрак кенглиги ҳам ўзи бир фазилат эмиш... Бундан бошқа маъно англамангиз, Анвар! Муфти кабиларнинг паст, бачкана адоватининг киши қитиғига тегиши бўлмаса, сиз ва дўстларингизча ҳам қиз деган топилмайтурган матоъ эмас!

— Албатта.

Анвар ўзини фавқулодда текис ушлаб борар, ҳозир унда бояги ўзгаришларнинг ҳеч бириси ҳам кўринмас эди. Султонали мирзо бу бемаза гапни Анварнинг кўнглидан чиқаришга тиришиб ҳалигидек юпатишларни оғзидан қўймас, эшитувчи эса қисқагина жумла билан унинг фикрига қўшилар ёки илжайиб, тасдиқ ишорасини берар эди. Иккиси бирга девонга кирдилар. Ишга илгарироқ келган мирзолар ёзув билан машгул эдилар. Анвар мирзолар билан саломлашиб сўрашди, ҳатто ҳеч гап бўлмаган каби Шаҳодат муфтидан ҳам аҳвол ва соғлиқ сўради. Муфтиларни кўриши ҳамона нафрати жунбишга кирган Султоналнинг бу ҳолдан таажжуби ортиб, Анварга қаради ва кўнглидан «йигит!» деган сўзни кечирди. Султонали айтганча, шубҳасиз, бу йигитнинг кўнгли ёлғиз муҳаббатгагина эмас муҳаббатдан ғайри фазилатларга ҳам қобил эди.

Султонали мирзо ҳам нариги хонадан Анварнинг ҳузурига ўтгач, Шаҳодат муфтилар қаторида ўлтириб ишлар эди. Анвар букунги нома ва аризаларни йиғиштириб, удайчига топширди, девоннинг ўзига тегишлик бўлганларини мирзолар орасида тақсим қилди. Ҳар ким ўз вазифасига берилиб, орага жимжитлик кирди. Фақат бу тинчликни савоғич қаламларнинг қоғоз ус-

гида қириллаши ва гоҳо букланган қоғозларнинг шалдираши бузар эди. Шу ҳол бир соат чамаси давом этгандан сўнг, онда-сонда, сўз ҳам қўзғалди. Анвар ҳузуридагилардан Шаҳодат муфти қоғоз-қаламни ёнига қўйиб, сандалда исинди.

— Мулла Наврўз кўп паст одам-да,— деди муфти,— унинг иши кечадан бери менга ажаб таъсир қилади-да...

— Паст, паст!— деди Калоншоҳ.

Султонали Анварга қараб қўйди, Анварнинг эса кўзи ёзувда эди.

— Шунча кишининг илтижосини ерда қолдириши ўзи ярамаслик... Қазоси етиб ўлган экан, келиннинг молига нима дахлинг бор? Бу одамият эмас-да.

— Паст кишида одамият нима қилсин!

Султонали кулимсираб, бир-икки қайта муфтиларга қараб олди.

— Уйингга икки тарафдан шунча одам йиғилди, сўзга кирмай, уларни овора қилдинг, лоақал бир лаган ош билан уларни жўнатсанг, ўлиб қолармидинг... Э, ҳайф сендек мумсукка!

— Мен ҳам мулла Наврўзни бунчалик билмас эдим,— деди Калоншоҳ,— одамиятни еб қўйган киши экан.

Султоналининг ранги ўчиб, қовоқ остлари пирр-пирр уча бошлаган эди.

— Қизиқ баҳсни қиласиз, тақсирлар,— деди бирдан Султонали.— Шу замонда одамият қолдимиз? Агар озгина андиша қилиб кўрсак, сиз ҳам, биз ҳам одамиятни пок-покиза еб қўйган чиқамиз... Бу замонда ўзгани қўя туриб ҳатто ўзларингиздан ҳам одамият кутмасангиз бўлади, тақсирлар!

Юраги тор — асабий Султоналининг бу сўзи «ширин суҳбат» устидаги муфтиларни ҳайрон қилиб қўйди. Анвар Султоналига қараб унинг кўзини учратолмади. Чунки у ҳалиги сўзларни айтиб қўлидаги таҳрирга берилган эди.

— Сиз ажаб одамсиз-да, Султонали!— деди муфти.— Биз нима деяпмиз-ку, сиз нимадан ўтлайсиз!

— Сизлар одамиятдан баҳс қилаётибсизларми, ахир? Мен ҳам бу вақтда одамият йўқлигидан зорландим-да...

— Сизнинг сўзингиз ажаб, Султонали. Сиз бизнинг одамиятимиз йўқлигини бирор жойда кўрганмисиз ёки димоғингизга футур етиб қолганми?

Анвар Султоналининг кўзини учратишга уринди, аммо Султонали муфтиларга юз ўгириб ўтирди.

— Сизларнинг одамиятингиз йўқлигини ҳеч бир жойда кўрганим йўқ ва эшитганим йўқ албатта!— деб заҳарханда қилди Султонали.— Аммо ҳозир ўз нафсимдан бир ҳисоб олиб кўрсам, ҳатто шу ҳафтанинг ичидаёқ неча жиноятга иртиқоб қилганман. Шунинг учун ҳам бояги сўзни айтдим-да. Йўқса, менинг ким билан қанчалик ишим бўлсин, тақсирлар...

Муфтиларнинг ранги бўзариб иттифоқлашгандек Анварга қараб қўйдилар ва Султоналидан зорлангандек бош чайқадилар.

— Султонали ака,— деди Анвар, зорланган оҳангда,— тақсирларим айтганча, димоғингизга бир оз футур етганга ўхшайдир: шундай гаплар нима ҳожат, нима алоқаси бор? Тинчгина ишингизга қарасангиз-чи, худо хайр берсин.

Сўнгра Анвар муфтилар томонга кулимсиб, Султоналининг гапига аҳамият бермасликка ишорат қилди. Шаҳодат муфти бир нарсаларни айтиб ишига қаради. Султонали ҳам кулиб, гўё Анварга итоат қилгандек, сўзсизгина, қаламни қўлига ушлади. Ҳар ким ўз ишига қараб, орада яна боягича тинчлик бошланди.

Кечга томон мирзолар тарқалишиб орада Султонали ва муфтилар ҳам бирин-сирин чиқиб кетдилар. Энг сўнгра қолиб қўзғалган Анвар, девонхона даҳлизидида тунқоторга учрашди. Тунқотор Анвар билан ҳазиллашгандек, унинг қўлидан ушлаб, ичкарига — девонга бошлади. Ичкарига кирдилар.

— Хизмат, тақсир?

— Хизмат шуки,— деди тунқотор,— сизнинг устингиздан бир ўктамлик қилинди?

— Яхши... Эшитсам бўладими?

— Жаноб букун бизни устозингиз Солиҳ махдумни-кига қулчиликқа юборган эдилар. Бориб эшитсак, фотиҳа сизга бўлган экан... Биз, қиблагоҳ учун кечарсиз, деб ўйладик...

Анвар бу заҳарли сўз билан илон каби тўлғаниб олса ҳам, бутун кучини сарф қилиб, сир бермасликка тиришди.

— Атиги шу гапми?

— Шу гап, мирзо Анвар.

— Арзимаган гап... Буни мендан сўрамасангиз ҳам бўлар эди.

— Раҳмат, мирзо, мен сизнинг бу садоқатингизни жанобга сўзлайман.

— Йўқ, йўқ,— деди Анвар бош чайқаб,— зинҳор гапирманг, зинҳор!

— Нега, ахир, нега?— Жаноб ҳам ўзларининг содиқ қулларини таниб қўйсинлар-да.

Анвар мажҳул оҳангда кулди: «Айтманг, мен хоҳламайман!» деди яна. Иккиси биргалашиб девондан чиқдилар.

Ҳаво текис қорамтил булут билан ўралган, Қўқоннинг машҳур шамоли қанот ёйган эди. Қорамтил булутлардан қуйроқда олақарғалар қанот қимирлатмай саёҳат қилар ва онда-сонда ёмғир қатралари томчилар эди. Шу вақтда кўприк ёнига келиб тўхтаган Анвар, қаёққа бориб ётсам, деб тараддудланди...

47. ОЧИҚ ХАТ

Шом намозини ўқиб қайтган махдум меҳмонхонанинг эшигини очиқ кўрди. Анварнинг келганлигини фаҳмлаб, тўғри ичкарига ўтди. Бир оздан кейин товоқда ош кўтариб Нигор ойим чиқди. Йиғидан киприклар терилиб, чуқур андиша ичида бошини қўйи солган эди. Нигор ойим кирганда Анвар чироғпояга шам ёқар эди. Нигор ойим дастурхон ёзиб, товоқни Анварнинг олдига қўяр экан, бирдан пиқ-пиқ йиғлаб юборди. Анвар ҳайрон бўлиб қолмади. Йиғи сабабига тушунди.

— Нега йиғлайсиз? Тақдирни ўзгартириб бўладими? Хафа бўлиш яхши эмас; сиз шундай бўлсин деган мидингиз!..

Нигор ойим жавоб қайтармади, йиғлаган кўйи меҳмонхонадан чиқишга ошиқди. Анвар ошдан бир-икки луқма олиб, қўлини артди, сандал кўрпасини бағрига тортиб, кучли ва узун тин олди.

Чироғпоядаги шам бедиллар юрагидек титраб, меҳмонхонани аранг ёритар, шамнинг титроғи билан, кўзини бир нуқтага тиккан Анварнинг ҳозирги хаёлчан юзи ҳам қалтирагандай кўринар эди. Меҳмонхона типтинч, фақат бу тинчликни ташқарида ёққан ёмғирнинг кучсиз шитирлаши, ўқтин-ўқтин қўзғалиб қўйган шамолнинг даричага келиб уриниши ва аллақайси том бошидаги бир мушукнинг мовлаган товуши бузар эди.

Дарича тирқишидан келиб кирган кейинги шамол чироп-поядаги титроқ шамни ўчираёзиб, меҳмонхона қоронғиланди ва шу чоқда ичкаридан чиқиб келган оёқ товуши билан Анвар хаёлдан кўз очиб, танча устидаги товоққа қўл узатди ва товоқни ушлаганча бир оз қулоқ солиб турди. Оёқ товушининг меҳмонхонадан узоқлашганини, махдумнинг хуфтан учун масжидга ўтганини фаҳмлади ва товоқни ўлтирган жойидан орқасидаги токчага олиб қўйди. Орадан бир пиёла чой ичиш фурсати кечгандан кейин, яна оёқ товуши эшитилди. Буниси одим сайин меҳмонхонага яқинлашиб келар эди. Меҳмонхона даҳлизида, қўлида чойдиш кўтарган Раъно кўринди... Икки кўзи қип-қизариб, қовоқлари олудек кўпчиган, юзида ҳам зўриқиш аломати бор эди. Ерга қараган ҳолда оқ чойдишни Анварнинг ёнига келтириб қўйди, токчадаги пиёлани олиб чойдишдаги чой билан чайқади, пиёлани сочиқлагач, яна чайиб иккисини Анварнинг ёнига сурди ва бирдан ўкраб юзини танча устига қўйди...

— Раъно, Раъно!— деди шошиб Анвар.— Боламисан! Ҳали ҳеч гап бўлгани йўқ-ку!

Раъно бошини кўтармай, пиқ-пиқ йиглар эди, Анвар уни юпатиб, ялинган ҳолда йигидан тўхтатишга уринар эди.

— Бекорга йиглайсан, Раъно! Йигидан бир фойда чиққанини эшитганмисан, ёки мени ҳам йиглатмоқчимисан?.. Агар ўйлаб кўрсанг, йиглаш сенинг ҳаққинг эмас, менинг ҳаққим, ҳолбуки мен йигламайман. Нега? Негаки, йиги энг сўнгги иш... Мен йиглаган кишини ёқтирмайман... Тур, жоним, тур!

Анвар Раънони сочини силади, икки қўли билан бошини кўтариб, юзидан ўпди.

— Мендан кўнгли қолсин десанг, йигла! Юзингни ёш билан ювибсан, Раъно, ўнган, мен юзингни артиб қўяй! Ўзингга кел, ақлингни йиг, оғир қиз бўлиб, сўзимга қулоқ сол!

Раъно юзини четга ўгириб, бошидаги рўмоли билан юзини артди, узун энтикди.

— Йиглаб бир натижага етиб бўладими? Ҳеч! Кўзинг яна ёшланди; сен йиглай бер, мен сўзламайман, Раъно!

Раъно яна четга қараб кўзини қуритди. Анвар пиёлага чой қуйиб, Раънога узатди:

— Ма, Раъно, ич.

Раъно, ичмайман дегандек, бош чайқади, Анвар қистаб чойни олдирди.

— Ҳаммасини ичмасанг ҳам бир-икки ҳўпла!

Раъно, Анвар айтганча, икки-уч ҳўплаб, пиёлани олдинга қўйди. Анвар ўрнидан туриб даҳлизга чиқди, қўлида обдаста, дастшу кўтариб Раънонинг ёнига келди:

— Юв юзингни, Раъно.

Анвар сув қуйиб турди, Раъно юзини ювди. Анвар қозикдан сочиқ келтириб берди, Раъно артинди.

— Ана, тамом!.. Энди одамшаванда сўзлашайлик, йиғи нима ҳожат!

Раъно қайғуларини озайтиргандек энтикди, ўзига ярим жиддий тикилиб турган йигитга жавобан илжайди.

— Яна бир кул, Раъно.

Раъно бирдан тундликка оғишди.

— Кулги соати эмас...

— Кулги соати бўлмаса, йиғи фурсати ҳам эмас! — деди Анвар ўтириб. — Сенинг мурассаъ халтачага ўхшаш кичкинагина юрагинг бор; ичини қимматли тошлар билан тўлдиргансан. Бу кун қазо фарроши шу мурассаъ халтачадаги қимматли тошлар орасига қўпол бир нарса келтириб ташлади... Табиий, сенинг кичкина юрагинг бу қўполликни кўтара олмади, қимматли тошлар сиқилдилар, сен йиғладинг, сенинг каби мен ҳам шу қўполликни қабул қилишда қаттиқ энтикдим; бироқ йиғламадим. Нега? Негаки, бу қўполлик менинг юрагимдаги жавҳарни сиқиб чиқара олмас, фақат унга тангликкина берар эди; сенга ҳам шундай эмасми, Раъно? Хўш, энди бизнинг фожиамиз сабабига келайлик: бу ҳодиса тўғридан-тўғри хоннинг ўзидан келган гап эмас. Хон ҳазми ҳар бир ифлосликни ҳам кўтарадирган катта бир ҳайвон. Унинг теварагида майда ҳашаротлар кўп, булар ҳам ўзларига яраша ҳайвонлик истайдилар. Бироқ қўл қисқа, шунинг билан бирга ётиб қолишга кўнгил тинчимайди. Шундан кейин хон — катта ҳайвонни қитиқлаб ишга соладилар... Балки ёдингдадир, мулла Абдураҳмон исмлики бири сенинг харидоринг эди; шоир айтганча:

Мендан ўтиб гулга бўйи етмади,
Умид узиб ўз йўлига кетмади.

Ҳабаринг бор: мен отангинг тазйиқи остида уни

ўрда хизматиға олдим, у ўрдадаги бир неча ифлослар билан биргалашиб, менинг қаршимга ишлади... Мен... уни ўрдадан жўнатдим, натижада ҳозирги ифлосликка енг шимардилар. Бироқ, улар бизни бир-биримиздан ажрата оладиларми? Йўқ. Мажозий ажралиш — ажралиш эмасдир, чунки биз бир-биримизга мажозий боғланмаганмиз, ҳақиқий боғланишни эса қатъ этиш ифлослар уҳдасидан келмас. Бас, шу ҳолда биз иков нега хафа бўлайлик, Раъно? Ишқ давоси овом ўйлаганча васл эмас—ҳажрдир. Зеро, васл ишқ ўтини сўндирувчи, ҳажр эса камолотга эриштирувчидир. Сен шу иккидан қайси бирисини танлайсан, Раъно?

Раъно кўзини тиззасига тикиб, қўли билан шолча ипини чирмаб ўтирар эди. Ҳалиги савол Анвар тарафидан яна такрорланди.

— Мен кейингисини... Бироқ, хоннинг ифлос тўшагида ётмайман!

Анвар бир неча вақт сукутда ўлтирди; Раънонинг жавоби унга оғир таъсир қилган эди...

— Буни мен ҳам хоҳламас эдим... Бироқ, ифлослар мени чора йўлларимнинг ҳаммасини кесдилар, Раъно... Яна ўйлашмоқ учун фурсат бор; айниқса, сен бирор тадбирни мувофиқ кўрсанг, мен бош эгаман... Сени йиғлатиб ҳайвон чангалига бермасман!.. Шундай, сен йиғлама, ақлли қизларча ҳаракат қил, мен...

Анвар сўзини тугата олмади, меҳмонхона эшигида махдум кўринди:

— Ичкарига кир, Раъно, бевақт бу ерда нима қилиб ўлтирибсан?!

Анварнинг вужуди ғизз этиб кетди; қаршисида боягича ўтирган Раънога «тур, жўна» деган каби ишорат қилди, лекин Раъно қимирламади. Махдум бошқа сўз айтмай, даҳлиздан орқасига қайтди.

Анвар жуда ҳам оғир тортган эди. Ҳақиқатан ҳам махдумнинг бу ҳаракати ақлсизча, аҳмоқларча эди. Анварга оғир келишини ўйламай бу «буйруқ» билан Раънонинг кундалик одатини манъ қилар, ҳар қачон ўз вақтида ўлтирган Раъно гўё бугун «бевақт» ўлтирар эди. Бундан бошқа, унинг Анварга учрашмай намойишкор чиқиб кетиши қандайдир яна бир маънони англагандек ҳам бўлар эди.

Раънонинг юзидаги қайғу белгилари йўқолиб, унинг ўрнини ғазаб, нафрат аломатлари олди.

— Андишасиз!

— Зарари йўқ, аччиғланма, — деди Анвар. — Энди бошқа сўзимиз ҳам йўққа ўхшайди...

Раъно яна бир оз қўзғалмай ўлтириб қолди, сўнгра кўзига жиқ ёш олиб, меҳмонхонадан чиқди.

Эрта билан Нигор ойим чой олиб чиққанда, меҳмонхонада Анвар йўқ, сандал устида очиқ бир хат ётар эди:

«Меҳрибон хола.

Ешликдан сизнинг тарбиянгизда ўсдим, сизга ва тақсиримга кўп захматлар бердим. Бу захмат бадалига тегишлик ҳақ қайтаролмаган, хизмат қилолмаган ҳолда маълум сабаблар тазйиқи остида сизнинг шафқатли тарбиянгиздан кетишга мажбурман. Сўнгра уйдаги менга алоқадор барча нарсалар, шу жумладан, ўзингиздаги амонат олтинлар ҳам оилангизга мендан ҳадядир. Мен олтинларни қизингизнинг тўйига атаб йиққан эдим, бундан сўнг ҳам шу ақчани Раънонинг тўйига сарф қилсангиз, деб сўрайман. Мени йўқлаб келгувчиларга ўрда дарагини айтилса эди. Шафқат ва марҳаматингиз билан гуноҳимни кечирарсиз умидида:

А н в а р».

48. ТҲЙ АРАФАСИДА

Хоннинг совчилари иккинчи мартаба келиб тўй вақтини тайинладилар: келаси жумъа махдумнинг уйда тўй ижро қилиниб, маросимдан сўнг, Раъно ўрдага юбориладирган бўлди. Тўй белгилангандан бир кун кейин жамарғаси ҳам келди. Хоннинг ҳадяси уч юз тилло пул, шу қадар қимматга арзийдирган шоҳона сарполар, махдумга алоҳида илтифот қилинган «рансулмакотиблик» унвонларидан иборат эди.

Шунчалик илтифотлар ичида гангиб қолган махдум, уч кундан бери дараксиз кетган Анвар тўғрисида ўйлай олмади, фақат бундан «ҳамоқат», «андишасизлик!» деган натижа чиқариб тинчиди. Нигор ойим эрса, ўзини бирмунча босиб олди, гоҳо Анварга юраги ачиб қўйса ҳам, уни ошиғич келган тўй ҳозирлиги масаласи, ихтиёрсиз равишда, бу тўғрини ўйлай олмасликка мажбур этди.

Раъно!.. Маълумки бу кунларда Раънога тикилган

фалокат беҳад улуғдир: фалокатлик, ҳалокатлик кунлар яқинлашади. Бунинг устига уч кундан бери Анвар дараксиз! Анвар «висол — муҳаббатни ўлдиргувчи, ҳажр эса — камолотга эриштиргувчидир» деб Раънони ҳамшаликка ташлаб кетдими, ёки махдумнинг бемаза муомаласидан кўнгли олиниб, араз қилдими? Ҳолбуки ҳозирги кунлар араз, аччиқ ва фалонларни кўтаратурган вақтлар эмас, ҳеч бўлмаганда бечора қизга гап билан, сўз билан маънавий ёрдам бериб туриш соатларидир. Бечора Раъно ҳамниша яхшилик, ақллилик кўриб келган бир кишисидан ҳам охирда дағаллик кўрар, вафосизлик бўйини олар эди. Шу дудама фалокат бир неча кун ичида Раъно гулини сўлитаёзди, ҳатто жоду кўзлар ёш тўкишдан ҳам тўхталдилар.

Раъно сандалда ўлтириб жумъа куни — мудҳиш жумъа куни тўғрисида ўйлар эди. Бу кун сешанба, жумъагача яна икки кун бор. Фақат икки кунгина!.. Раъно бундан ортиқни кўз ўнгига келтира олмас, гўё ўзини жар ёқасида кўрган кишидек панжшанба кечдан беихтиёр, гўё савқи табиий остида орқасига тисарилар эди. Шундан кейин Анвар тўғрисида хаёл суриб, унга — Анварга — қарши ўзида кучли бир кек сезар, шундай оғир соатларда ташлаб кетган «йигит» яна бир кўринса, қандай кинолар билан истиқбол қилишини — кутиб олишини ўйлар эди: «Ҳамма даъволарингиз пуч! Сиз, мирзобошиликдан маҳрум бўламан, деб кўрқдингиз; бизнинг уйда ўн йил турсангиз ҳам, отамнинг феълени билмаганмидингиз? Ҳолонки мен сизни хондан ҳам юқори ўринга қўйган эдим! Энди фурсат қўлдан кетгач, нима учун келдингиз?..» лекин у кейинги итоби маъносидан ўзига ҳисоб бермас, агар бунга қарши Анвар: «Қандай иш ва фурсат ўтгандан кейин келдим?» деб сўраса, эҳтимолки, Раъно сукут қилар, чунки ҳозиргача унинг фикрига вақти ўтадирган бирор чора келмаганидек, бу тўғрида ўйлаб ҳам кўрмаган, фақат бу фожиа қаршисида такагоҳ¹, деб Анварни истаган, Анвар эса кўздан йўқолиб, Раънонинг мажруҳ юрагида яна янги бир жароҳат очган эди.

Нигор ойим ошиғич ҳозирликлар орқасидан чопиб юрар, бешикда ётиб зериккан Масъуд қичқириб йиғлар эди. Бояги хаёллар ичида ўлтирган Раъно, узоқ энтик-

¹ Такагоҳ — суянчиқ.

ди ва асабий ҳаракат билан ўрнидан туриб, бешик ёнига келди. Тебратган билан бола тийила бермагач, уни йиғлаган кўйи ташлаб, ҳовлига тушди ва нариги айвонда юмуш қилиб ўтирувчи онасига «эмизинг!» деб асабий ҳайқирди, ўзи йўлак томонга қараб ўтди.

Боғчада Маҳмуд ва Мансурлар, қўшни болалар билан ўқ отиб ўйнар эдилар. Атроф ола шовур қор билан ёпилган, сўри остидаги супанинг четлари ёғин билан нураб, устидан бир неча жойи узун-узун ёрилган эди.

Супа ёнида тўхтаган Раъно болалар ичидаги Маҳмудни чақириб, сўради:

— Маҳмуд, даданг қаерда?

— Дадам... бозорда.

— Ташқарида ким бор?

— Ичким.

Раъно бошқа сўз айтмай, ўрта эшикка келди. Маҳмуд айтганча, ташқарида ҳеч ким йўқ, тўй муносабати билан мактаб шогирдлари бир неча кунга озод қўйилган эдилар. Нима мақсад биландир ташқарига чиққан Раъно меҳмонхона эшигини қулфланган кўриб, машқхонага қараб келди. Эшик занжирини тушириб ичкарига кирди. Саҳндаги бўриё ва бордонлари чуволиб, титилиб ётган машқхонанинг ҳар бир тоқчасига кўз ташлаб, бирор нарса излагандек юринди. Тўрдаги тоқчадан устига кўк сир берилган бир давотни олиб қаради. Давотнинг ичидаги лосларини қора-сарик тусда қуриб қолган кўргач, оёқ остига ташлаб машқхонадан чиқди.

— Маҳмуд!

Камончасига ўқ қадаб ётган Маҳмуд ўрта эшикда турган опасига қаради:

— Ҳимм?

— Бери кел.

Маҳмуд тилар-тиламас опаси ёнига келди.

— Ҳимм?

Раъно Маҳмудга ўз орқасидан келишга ишорат қилиб, яна машқхонага қараб кетди. Маҳмуд қўлидаги камончасини турли тарафга ўқтала-ўқтала, Раъно билан машқхонага кирди.

Улар иккиси бир неча вақт машқхонада қайси тўғридадир сўзлашиб қолдилар.

Уйда хат ёзиб ўлтирган Раъно онасининг ҳовли юзида ким биландир кўришиб, сўрашганини эшитди ва бир оздан сўнг юмалоққина, тўла-тўкис бир бўғоз хотинни

айвон муюшида кўриб, ёзувини тўхтатишга мажбур бўлди. Чунки хотин Раънони кўриб қолган, шунинг учун чиқиб кўришиш Раънога лозим бўлган эди. Раъно чиқиб кўришди. Нигор ойим танимаган меҳмонни сандалга таклиф қилди.

— Бу ёққа, айланай, бу ёққа.

Хотин қистатмай сандалга чиқиб ўлтирди, кўзи Раънода экан, фотиҳа ўқиб рўмол-лачагини тузатди:

— Танимаган хотин нима қилиб юрибди, деб ўйларсизлар, айланай,— деди хотин ва чўнтагидан бир қоғоз чиқарди, — Анвар мирзо бир-икки кундан бери бизникидалар... Танисаларингиз керак, ўргилай, мен мирзо Султоналининг кўчлари¹ бўламан... Китобсиз зерикдим, уйда бир китобим бор эди, деб боя—ерта билан шу қоғозни берибдилар, айланай.

Хотиндан бу сўзни эшитиб, Нигор ойим ачиниш ва уялиш вазиятига кирди. Танчадан нарироқда тик турган Раъно, Нигор ойимдан қизгангандек, келиб хотиннинг қўлидаги букланган қоғозни олди.

— Мирзодан уятлиғмиз... Айниқса уч кундан бери қаёқларда қолди, деб ич-этимни едим, — деди Нигор ойим.— Тақдирга ҳеч нарса деб бўлмас экан... Биз мирзо билан уланишармиз деб ўйлаган эдик.

— Тақдири азал, айланай!— деди хотин. — Мирзо ҳам юртда иккита оқил бўлса — биттаси. Сизлардан ҳануз миннатдор эканлар; шундай, шундай иш бўлгандан кейин келишга андиша қилиб қолганлар-да, айланай.

Улар шу сўзда экан, Раъно уйга кирди:

«Холамга, сўнгера Раънога.

Беҳад салом ва дуо. Мендан ранжимангиз, на учунки, шундан бошқа чорам йўқдир. Хат олиб борғучидан Шайхи Саъдий куллуётини бериб юборсангиз, бфш соатларимда фойдаланар эдим. Раънога маълум бўлсинким, бундан сўнг сенга меним машқларим (шеър дафтарим) керак бўлмас ва ўзинг билан олиб юришинг ҳам эҳтиётдан эмас. Агар хафа бўлмасанг, шуни ҳам бериб юбор.

а д д о и Анвар»

¹ Хотинлари.

Хат шу қисқа жумлалардан иборат, яна шундай ҳам бўлса Раъно учун қимматли эди.

Раъно ҳали ёзиб бошлаган қоғозни нима учундир йиртиб ташлади, айвондагиларнинг ўзаро сўзлашиб турганларидан фойдаланиб, жавоб ёзишга шошилди.

49. Р А М З

Анвардан бир оз илгарироқ қайтган Султонали оғилхона айвонида сигир соғиб ётган хотини устида тўхтади.

— Бордингми, Рузвон?

— Бордим,— деди Рузвон ва «пов-пов» сут соғишда давом этди. — Бордим, олиб келдим.

— Меҳмонхонага олов қилгандирсан?

Рузвон боши билан қилдим, ишорасини берди.

Султонали мирзо уйга ўтди, салла-чопонини ечиб, яна хотинининг ёнига келди.

— Бузоқни ечиб юборинг-чи, айланай.

Султонали мирзо устунга боғланган бузоқни ечиб юборди. Бузоқ онасининг эмчагига ёпишди. Рузвон хурмадаги сутни кўтариб ҳужрага ўтди, Султонали ҳам хотини орқасидан кирди.

— Хўш, нима гап бўлди, Рузвон?

Рузвон хурмадаги сутни идишларга бўлар эди.

— Бордим, хатни бердим, чой қайнагдилар, талай гапиришиб ўтиргандан кейин, китобни олиб қайтдим.

— Кимлар бор экан?

— Отин хола, қизи.

— Қизи қалай?

Рузвон афсус қилгандек, бошини икки елкасига иргатди ва тилни танглайига тегизиб «чалоқ» этдириб қўйди.

— Мен, мирзобоши жуда хафа кўринади, деганингиздан ҳам шуни ўйлаган эдим. Баайни сурат: киши ҳам бундай бежирим бўлар экан!

— Ҳа, ҳа!

— Чамаси улар ошиқ-маъшуқ, балохўр хон лоқаат шунга чўвагини тикмаса нима қилар эди! Бечора қиз, шундай хафа, шундай хафа! Дор-дунёси қоп-қоронғи!

— Ҳа, ҳа.. Отин холаси-чи?

— У бечора ҳам ҳайрон, «болаларимнинг севинчи ичига тушди» дейди.

Султонали афсуслангандек бош чайқаб қўйди.

— Китобни қаерга қўйибсан?

— Меҳмонхонада... Ҳа, айтганча, ичида кичкина хат ҳам бор.

Султонали мирзо кечлик ош тўғрисида баъзи гапларни айтиб, ташқарига чиқди. Меҳмонхона очиқ эди. Тирсаги билан танчага така қилган Анвар Саъдий куллуётини варақлар эди. Султонали кириши билан Анвар китобни ёнига олиб қўйди ва кучлангандек илжайди.

— Раҳмат, олиб келган эканлар.

— Китобнинг ичида хат бор эмиш, балки кўргандирсиз?

Анвар хатни кўрмаган эди, китобни қайтадан очиб, муқовадан тўрт букланган бир қоғозни олди. Хат масаласи билан Анварнинг бир оз шошиб қолганини сезган бўлса керак, уйда бир иши борлигини сўзлаб, Султонали меҳмонхонадан чиқди. Анвар хатни очди.

«Ҳурматли Анвар ака, ассалому алайкўм. Ҳаммамиз соғ ва саломатмиз. Келин ойим орқали бериб юборган хатингизни олдик, соғлиғингизни, тинчлигингизни, ўқиб ва эшитиб жуда хурсанд бўлдик; илоҳи, саломат бўлсинлар. Соний, биздин аҳвол сўрасангиз, алҳамдулиллоҳ, тинчмиз, хотиржамъ бўлурсиз. Сўратиб юборган китобингизни бериб юбордим. Аямдан сизга салом, боқий сўзни Шайхи Саъдийдан ўқурсиз деб хатни мухтасар қилдим, Раъно.»

Анвар ёзувни қўлида ушлаган ҳолда қараб қолди. Бир оз ўйланиб тургандан кейин, хатни яна ўқиб ҳар бир жумла устида тўхталиб ўтди. «Соғлиғингизни, тинчлигингизни эшитиб жуда хурсанд бўлдик» жумласи билан «сиз тинчиб кетдингиз» демоқчи эди. Чунки, шу жумладан кейинги — «илоҳий саломат бўлсинлар» кинояси буни таъкид қилар «соний, биздан аҳвол сўрасангиз, алҳамдулиллоҳ тинчмиз, хотиржамъ бўлурсиз», яна киноя, аммо энг кейинги — «боқий сўзни Шайхи Саъдийдан ўқурсиз деб хатни мухтасар қилдим» жумласи бир оз ўринсиз каби эди. Анвар бу жумлани «бундан сўнг ёнингизда Раъно йўқ, бўш вақтингизни Шайхи Саъдийни ўқиб кечирингиз» маъносида тушунди.

Анвар қоғозни буклаб, китобнинг муқовасига солди ва хатнинг оғир маъноси таъсирида энтикиб сукутга борди. Унинг бу кунларда кечириб турган ҳоли жуда оғир, бу оғирлиқ устига Раънонинг мазлумона ёрдам сўраб киноялар ёзиши яна аламли эди. Чора нима? Бу фожиани дафъ қилиш учун бирор йўл, бирор хил тадбир? Фақат бир йўл, энг сўнгги чора: Худоёр олдида сирни очиш, Раънога ва Раънонинг эса ўзига муҳаббатини очиқ айтиб, хоннинг оёғига бош уриш-ялиниш, ёлвориш... Ҳайҳот, бу разолатни Анварнинг нафси ҳам қилолмагандек, «адолатпаноҳ»нинг ҳам бу тўғрида «марҳамат»лари шубҳалик! Башарти Анвар шу разолатга иртикоб этса, одобсизлик, уятсизликда айбланиб, бирор жазога йўлиқиши ҳам яқин эҳтимолдир.

Маънан ва жисман эзилган, айниқса, ҳозирги аҳвол ичида кўз ўнги қоронғиланган Анвар меҳмонхонага кириб келувчи Султоналидан ҳам ибо қилмай, гўё ҳушсиз каби, бошнини икки қўли орасига олиб, сандал устига энгашди... Масала билан бирмунча таниш Султонали мирзо, бу ҳолни дафъатан бояги хат мазмунидан деб ўйлади. Уялмасин, деган каби, бир нарса излаган бўлиб, тоқчаларни айланди... Анвар қаддини ростлаб, узун нафас олди ва Султоналига, ўлтиринг, ишоратини қилди. Султонали ўлтирди.

— Нега ундайсиз, Анвар?

Анвар кучланиб илжайди.

— Ҳалиги хат мени хафа қилди, — деди ва бир оз тўхталиб турди. — Сиздан яширар сир йўқ, хат ёзувчи билан орамизда анчадан бери яқинлиқ каби бир гап бор эди. Маълум гаплар туғилгач, мен ўзимни четга олишни, қатъи алоқа қилишни мувофиқ кўриб, сизнинг устингизга келдим. Воситангиз билан букун хат ёзиб мендан ранжийдир, тинчиб кетдингиз, деб киноя қилдир. Ёш, ақлсизга нима ҳам деб бўлсин, фақат диққатлик... Мана, ўқиб кўрингиз; сартопо киноя.

Султонали кулимсиди, аммо ўзида ўнгайсизлик, тусида қизариниш бор эди. Хатни мирзонинг қўлидан олиб ўқиди. Ўқиб чиққач, ёзувнинг яна аллақайси жумласига иккинчи мартаба қаради.

— Қизиқ, «боқий сўзни Шайхи Саъдийдан ўқурсиз, деб хатни мухтасар қилдим...» Бу жумла билан нима демакчи?

— Бу ҳам киноя, — деди Анвар, — бундан сўнг ме-

нинг тўғримда ўйламай, бўш вақтингизни Шайхи Саъдий ўқиб кечирингиз, демакчи бўлса керак.

Султонали мажҳул ҳаракат ясади.

— Балки...

Бу муҳмал тасдиқ ва мажҳул вазият Анварни шубҳага туширди.

— Хўш, сизнинг фикрингизча?

— Мен... Мен ҳам сизнинг фикрингизга келиб қолдим; мен бошқачароқ тушунган эканман.

— Масалан?

— Мен: «Китобнинг ичида яна бир хат бор, қолган сўзни шундан ўқирсиз» деб...

— Эҳтимол сизники тўғридир, —деб аланглади Анвар.— Бу ҳам бир эринмаганлик бўлсин; китоб ичини ахтариб кўрайми?

Султонали кулди.

— Майли... Мен уйга кириб, таом етилган бўлса, олиб чиқай.

Султонали кетди. Анвар китобнинг ўнг-терсини очиб, ахтара бошлади. Ҳеч нарса кўрина бермагандан кейин бирма-бир саҳифа очиб боришдан ҳам эринмади. Беш тарафдан ўттизлаб саҳифа текширилган эдики, Султон-алининг фоли ҳақиқатга ошиб, саҳифа орасига буклов-сиз қўйилган бир хат китоб четига қоқилиб чиқди. Анвар шошди.

«Андиша ва эҳтиёт юзасидан бу хатни алоҳида ёзиб, китоб ичига яширдим. Анвар ака, оғир соатларда ёнингизда турувчи дўстдир; қочқувчи эса ким — буни сизнинг ҳукмингизга ҳавола қиламан. Ваъда бериш осон, лекин уҳдаси машаққат; бундан сўнг шуни ҳам хотирда яхши тутингиз. Оғир дақиқаларда арзимас гапни кўнгилга олиш сизнинг каби олижаноблар иши бўлур, деб ким ўйласин. Бахтсиз бир қизнинг нажоти учун тебранмадингиз, деб сизни айблаб бўлмас; бироқ, бахтсиз Раъно таҳлика остида қолганда, уни букун-эрта бир фожиа кутганда вафолик деб билган бир кишисидан бу янглиғ жафо кўриши нақлларда ўқилганми. афсоналарда тўқилганми? Шу қадар гуноҳим бор эмиш. деб хафа бўлмангиз, Анвар ака. Башарти шу гуноҳларнинг ювилиб кетишини тиласангиз, сизга бир хизмат бор, ҳам сизнинг учун энг осон хизмат: эртага чаҳоршанба кечқурун, тиласангиз — очиқча, тиламасангиз — яширинча бўлса

ҳам, бизникига келингиз, мен билан охирги мартаба видоълашингиз. Чунки сиз нашъунамо қилган жойда Раънони ҳалокат кутади!»

Анвар ёзувни онда-сонда ўқиб тезлик билан китобга қайтиб солди, саҳифалар орасида қолдириб, устига янги саҳифалар уя борди. Чунки лаганда манти кўтарган Султонали даҳлизга қараб ўтган эди.

— Борми?— деди Султонали лаганни сандал устига қўйиб. — Валлоҳи аълам, маъно сиз тушунганчадир. Мен янглишган чиқарман.

Анвар унинг сўзини тасдиқ қилган каби, бош ирғатиб, китобни ёпди, қўл ювғали даҳлизга чиқди.

50. МАЪШУҚА МАҲБАСИ

Раънонинг иккинчи хати Анвар учун яна бир ташвиш эди. Унинг ёнига боришдан ҳеч бир мантиқ топмас, билъакс, юрак ўтининг аланга олишини, жароҳатларнинг янгилианишини кўрар эди. Китоб баҳонаси билан хат ёзиб, ўз дарагини айтиб, эвазига шундай ташвиш ортдириб олган Анвар, кечаги кунларда ҳиссиётга қаттиқ берилиб, китоб сўратиш оқибатини яхши муҳокама этмаганидан пушаймон эди. Шунинг билан бирга ўзининг бундан сўнгги ҳаракатида ҳам амният сезмас эди. Чунки Раънога учрашишдан ҳеч бир фойда тасаввур қилмаган муҳокамаси қаршисидаги кучлик бир майл, Раънога йўлиқишда фойда эмас, маъно кўрсатар эди... Учрашганда шубҳа йўқким, Раъно йиғлар, кўнгилни бузар, шундан бошқа иш чиқмас, лекин иккинчи тарафда неча йиллик муҳаббат яна шу фожиъ учрашишга мойил каби эди.

У тун бўйи учрашишнинг яхши ва ёмон тарафларини ўйлаб ухлай олмади, ора-чора ухлаб кетган аснолари ҳам яна шу учрашишга алоқадор тушлар билан кечди. Ҳар қанча ақл изи билан ҳаракат қилишга тиришса-да, яна учрашмаслик, сукут қилиб кетишлик эп кўринмас эди. Учрашиш нечоғлиқ тадбирсизлик, номаъқулчилик бўлмасин, Раънонинг: «Мен билан охирги мартаба видоълашингиз, сиз нашъунамо қилган жойда мени ҳалокат кутади!» жумласи ҳар қандайдур андишаликни

енгарлик ва бу жонсўз хитобдан кўз юмиш йигитлик шаънига ярашидирган кўринмас эди.

Анвар қатъиян бориш қарорига келганда, девонда ўтириб ишлар эди. Унинг эндиги тараддуди учрашиш ёки учрашмаслик борасида эмас, Раънонинг олдига очикча боришми, яширинчами тўғрисида эди. Башарти очик борса, махдумнинг шубҳаланиши, Раънони четга қоқиб ёки уларни таъқиб этиб, ярага туз сепиши, Анварнинг иззати-нафсига тўқниши аниқ. Яширин борса... Орада хиёнат, бузуқ ният бўлмагандан кейин яширигиб юриш нима ҳожат?— Хайр, яширинча ҳам борсин: ёногоҳ махдум кўриб қолса... Унинг учун бу масалани ҳал қилиш жуда ҳам мушкул эди.

Иккиси кечқурун қайтишиб келдилар: Султонали мирзо, кундаги каби, Анварни яхши ошлар билан меҳмон қилди. Шомни ўқигандан кейин Анвар «бир печа соат ичида жиялари олдига бориб келиш учун» Султонали мирзодан изн олиб чиқди.

Қишнинг охирги кунлари, кўчада қора совуқ билан изғириқ юрар эди. Тўққиз-ўн кунлик ой шаҳарнинг қоқ устида чети қорайган сариқ баркашдек ялтираб турар эди. Маҳалла болалари эшиқма-эшик юриб — «Барот келди билдингизми, идиш-оёқ ювдингизми?» ашуласини айтар эдилар.

Анвар махдумнинг маҳалласига келиб етганда, киши танимаслик даражада қоронғи тушди ва шу қаторда, Анварнинг кўнглидаги қоронғилик ҳам кучайди, юрак уриши эътидолдан чиқиб ўғри кишидек, атрофига қарана бошлади. Бундан бирор ҳафта илгари баҳт бўйини анқитган бу маҳалла ҳозир шунинг зидди билан ҳувиллар; ҳамма ёқ тим қоронғи, фақат бу маҳалла устида нурланиб кўринган ойгина унинг кўнглини ёритар, бироқ... Бироқ кажрафтор фалак уни ҳам бағрида қора доғи билан ўрда томонга қараб судраб эди...

Анвар ёпиқ қолда турган дарвоза ёнига келиб оҳиста итарди. Дарвозани занжир кўриб, кўз ўнги қоронғиланди... Бир неча фурсат дарвоза ёнида қадалиб тургандан сўнг, тўғрига ўтди. Йигирма қадам чамаси юриб, кўшнинг дарвозасини итарди, буниси очик эди. Қоронғи йўлакка кирди. У махдумнинг хуфтанга чиқишидан фойдаланмоқчи, хуфтан азони айтилгандан кейин ҳам дарвоза очилмаса, сўнгра қайтиб кетмоқчи эди.

Узоқ кутишга гўғри келмади, маҳалла масжидида хуфтан азони айтилди, шундан бир оз кейин Раънолар дарвозаси ҳам ғийқиллаб очилди.

Дарвозадан чиққан оёқ товуши Анварга яқинлаб келар эди. Анварнинг юраги орзиқиб қўшни дарвозасининг ички томонидан очиқ табақа орқали йўлга мўралар эди. Раънолар дарвозасидан чиққувчи тўғрига ўтиши билан, Анвар турган йўлакнинг ичкарасидан ҳам оёқ товуш келиб қолди. Анвар шошди, махдум беш-олти қадам йироқлашгач, йўлакдан чиқишга мажбур бўлди. Анвар оёғидан товуш чиқармасликка тиришиб, секин-секин дарвозага юриб келди. Орқадаги оёқ товушларининг узоқлаша борганини сезиб, хотиржам ичкарига кириб олди. Меҳмонхона саҳнида бир оз аланглаб тургандан кейин, тўғрига—машқхона эшигига ўтди. Машқхона эшигини очар экан, орқасига —дарвоза йўлагига қаради.

Даричалари ёпиқ машқхонанинг ичи ҳосидлар¹ юрагидек қоп-қоронғи, даромад ҳам ёпилгандан сўнг уй гўё лаҳад тусига кирди. Зулмат ичида қолган Анвар орқайингини ажратолмай бўйра устини чоғлаб бир-икки қадам юриб келди ва икки қўли билан тиззасини қучоқлаб чўнқайди. Даричалар тирқишидан тушган ёруғлик билан зулумот бир оз кучсизланди, шунда ҳам унинг кўз ўнги қов каби қоронғи эди. Ҳамма ёқ тип-тинч, қулоқ остидаги чивиллашишдан бошқа товуш эшитилмас, орачора узоқдан келган бола йиғиси бу тинчликни бузгандек бўлар эди. Шу ҳолда орадан неча дақиқалар ўтиб кетди. Бир вақт ер ости дукиллагандек бўлди. Шу дукиллаш секин-секин оёқ товушига мубаддал бўлиб, Анварнинг қулоқлари тиккайди. Ичкаридан чиққан биров йўлакками, меҳмонхонагами ўтиб кетди. Анвар энтикди, меҳмонхонанинг эшиги очилиб бир оздан кейин яна ёпилди, ҳовли саҳнида яна биров юринди. Борган сайин машқхонага яқинлашиб келган оёқ товуши билан Анвар тоқатсизланди. Эшик очилиши билан беихтиёр ўрнидан туриб кетди...

— Анвар ака!

— Мен...

Эшик очган Раъно эди, бир-икки қадам ичкарига

¹ Ҳосид — ҳасад қилувчи, бахил.

кириб тўхтади. Анварга озгина қараб тургач, узун нафас олиб, орқасига қайтди. Анвар бу ҳолнинг сабабига тушунолмаганидек, уни чиқармай тўхтатишга ҳам ўзида жасорат топмади. Бирор дақиқадан сўнг эшикда яна Раъно кўриниб, Анварнинг олдига қорамтил бир нарса келтириб қўйди.

— Сизга кўрпача олиб келдим, — деди шивирлаб, — уйга аммам ва холамлар келишган, мен уларни ухлатиб чиқаман...

Раъно шу сўзни айтиб, орқасига қайта берди, эшикни боягича ёпиб, ҳужрадан йироқлашди. Аҳволга бир оз тушунган Анвар кўрпачани бўйрага солиб, устига чиқди ва эркин нафас олиб ёнбошлади. Энди, Раънонинг ҳар ҳолда чиқишини билса ҳам, бироқ, қачон чиқишини билмас, шунга биноан бирор хўроз қичқириғи ўтқунча кутиб ўлтиришини чамалар эди. Орадан бир оз фурсат кечганда дарвоза очилиб ёпилди. Анварнинг қулоғи тиккайиб, қаддини ростлаб ўлтиришга мажбур бўлди. Оёқ товуши яқинлашди, узоқлашди ва охирда битиб ҳам кетди.

Вақт жуда қийинлик билан ўтар, ташқарида «тиқ» этган товуш уни бир аланглатар эди. Бир хўроз қичқириғи ўтганига талай вақт бўлса ҳам, ҳамон Раъно дараксиз. Юраги сиқилган Анвар гоҳ ўтириб, гоҳ ёнбошлар, совуқда музлаб кетган маҳсилик оёғини турли вазиятга солиб кўрар эди. Шу азоб ичида яна талай вақт кечди. Маъшуқа маҳбасига тушган Анвар ўлтириб чидолмади. Кафшини кийиб, ўрнидан турди, музлаган оёғини иситиш ва оғриққа кирган аъзосини ҳаракатлантириш учун уй бўйича кезина бошлади. Неча вақт саҳн айланиб яна ўлтирди. Ой ҳам бота бошлаган, чунки четдаги дарича тирқиши орқалиқ тушиб турган кучсиз ойдин изи ҳам йўқолиб, уйни қоронғилиқ босган, теварақда чалинган довулларнинг «гум-гум» оҳанги ичида хўрозлар иккинчи марта қичқириб юборган эдилар. Анвар бир оз ёнбошлагандан кейин яна ўрнидан турди, кафшини кийиб келиб, эшикни очди, саҳнга тушиб кўзини уқалади. Кўкда дуркум-дуркум юлдузлар сайр этар эдилар. Том бошидан, ботишга яқинлашган ой нури аранг-аранг кўзга чалинар эди. Анвар тоза ҳаво искаб узун нафас олди.

— Зерикмадингизми?

Қулоғи остидагина айтылган бу сўз Анварни чўчитди ва ўз ёнида, қўлида бир нарса кўтариб турган, Раънони кўрди.

— Уларни ухлатмай чиқолмадим... Уйга кирайлик, Анвар ака.

Юраги орзиққан Анвар Раънонинг орқасидан машқхонага кирди. Иккиси кўрпача устига ёнма-ён ўлтиришдилар.

— Китоб ичидаги хатни пайқамайсизми, деб қўрққан эдим, — деди ярим товуш билан Раъно. — Пайқамасангиз...

— Ўзинг ҳамма гапга тушуна туриб, яна бунчалик аччиқ ёзганинг нимадир, Раъно?

— Чунки шунчалик аччиқ ёзмасам, — деди Раъно товушида титроқ оҳанг билан, — сиз келмас эдингиз... Сиз... Сиз мирзобошилиқни яхши кўрасиз-а?

Анвар бу муносабатсиз саволдан бир оз ҳайрон бўлиб турди.

— Тушунмадим... Нима демакчисан?

— Сиз мирзобошилиқни яхши кўрасизми, деяпман?

— Яқинда мирзолиқни ташламоқчиман, Раъно.

— Мирзоликни ташлагандан сўнг нима иш қиласиз?

— Қўқондан кетаман, саёҳат қиламан.

— Мени... мени ҳам ўзингиз билан олиб кетмайсизми?

Анвар яна тушунмади. Раънонинг юзига анча қараб турди:

— Сени... сенга мумкинми, Раъно?!

— Мумкин! — деб қалтиранди Раъно. — Мирзобошилиқни ҳозирдан эътиборон ташласангиз мумкин...

Бу сўз Анварни ҳам қалтиратиб юборди.

— Нима деяпсан, Раъно?!

Раъно бир неча вақт жавоб беролмай турди. Ўзини тўхтатиб олиш, ҳаяжонини тиндириш оғир эди.

— Ҳалиги... ҳалиги сўзингиз чин бўлса, мен ҳам сиз билан кетишни хоҳлайман... Башарти сизга оғир ошмасам...

Анвар жим бўлиб қолди, тушига ҳам кирмаган бу таклифга нима дейишини билмай энтикди...

— Башарти сизга оғир ошмасам! — деди такрор Раъно.

«Жасур қиз!» деб ўйлади Анвар. Чиндан ҳам бу жа-

сурона исён хотин-қизлар томонидан Худоёرنинг ҳайвоний истагига қарши биринчи кўтарилиш эди. Анвар истиқболда қанчалик мушкilot ва хатар кўрмасин, бу жасоратни хуш қабул қилишга мажбур, чунки муҳаббатдан ҳам илгари йигитлик тақозаси шу эди.

У ўз яқинида турган қора тугунни ушлаб қаради.

— Бу нима, Раъно?

— Бу... бу сизнинг эски кийимларингиз.

— Нима учун бу?

— Башарти сиз хоҳласангиз.

Анвар паранжими, деб чамалаган эди. Мантиқсиз бу жавоб уни шоширди.

— Хўп, сенинг ризолигинг йўлида... — деди Анвар ярим товушда. — Менинг эски кийимларим сенга нима даркор?

Раъно жавоб бериш ўрнига узун сўлиш олиб ёнидаги тугунни еча бошлади.

— Паранжи олмадингми, ахир?

— Ҳозир... — деди Раъно ва қоронгида бир нарсалар қила берди.

Паранжиси ҳам бордир, деб ўйлаган Анвар уни ўз ҳолига қўйиб турди. Бирор дақиқадан кейин Раъно ердан бир нарсани тутиб қўзғатди, паранжи каби узайган нарса ичидан «чоқ» этган бир нарса ерга тушди.

— Топиб олинг шунни.

Анвар ерни тимискилади.

— Нима эди?

— Аямга берган амонатингиз.

Анвар тушган нарса олтинлар эканини пайқади, узоқни ўйлаган Раънога қарши юрагида яна ҳароратлироқ муҳаббат сезди.

— Топдингизми?

— Топдим.

— Туринг энди!

Анвар Раъно билан бошлашиб ҳужрадан чиқди ва ўз ёнида паранжи ёпинган қизни эмас, телпак ва тўн кийган ёш, ўспирин бир йигитни кўрди...

— Бу нимаси, Раъно?

Раъно жавоб бериш ўрнига йўлакка қараб юра берди. Дарвозани очиб кўчага чиққандан сўнг, Анвар Раънонинг олдига тушиб йўл бошлади ва ўзида енгиллик ҳис этди. Чунки Раънонинг йигит суратига кириши андозасиз маъқул; бемаҳалда паранжлик хотинни бош-

лаб юриш миршаб ва қоровулларда ҳар турли шубҳа туғдиргани, Анварнинг ўзи учун ҳам ўнғайсиз бўлар эди. Гўё бир ўртоғи билан кетиб боргандек парвосиз кўринган Анвар, бурилишга етганда ўзидан ўн қадам орқадagi ҳамроҳини кутиб турди. Фуруби яқинлашган қип-қизил ой Анвар тўхтаган муюшга кўлага каби заиф нур сочар эди. Раъно Анвар ёнига етиб «қаёққа юрамиз», деган каби бир йўлга ва бир ҳамроҳига қаради. Соч ўримларини телпак остига босиб, тўни тўпиғи устига тушаёзган «ёш йигит» Анварнинг кўзига яна ҳам дўндикроқ кўринди. Анвар Раънонинг тўнини бир оз кўтариброк ушлатди, онда-сонда телпагидан чиқиб қолган соч толаларини яширди ва «ўннга» деган ишорани қилди. Раъно олдинда, ундан икки-уч қадам орқада Анвар йўлга тушдилар. Енгил бедона маҳсиси билан қала кафши кичкина оёғига жуда ҳам келишган Раъно, гўё учкандек тез юриб борар, орқада келган Анвар ғояи омонга ошиққандек ундан қолишмасликка тиришар эди. Узоқ юрдилар. Эллик қадам чамаси нарида гулхан ва гулхан теварагида уч-тўрт нафар кишилар кўриниб, Раъно тўхталди.

— Тўхтама, Раъно, — деди орқадан Анвар, — сен пинд қилмагандек парвосиз гулхан ёнидан ўта бер, мен улар билан сўзлашиб қолсам, нарироқда кутиб тур.

— Миршаблар бемаҳалда қўймас эмиш-ку.

— Мен билан сени қўяр... Қўрқмай боравур!

Раъно иккилангансимон йўлга тушди, гулхангача ўн қадам қолганда миршаблардан бири ҳайқирди:

— Тўхта!!!

Раъно Анварга қараб, тараддудланди. Анвар юра беришга ишорат қилиб, тезлик билан гулхан ёнига етди. Анварни таниган миршаб ва қоровуллар таъзиман ўринларидан қўзғалдилар.

— Қўзғалманглар! — деди Анвар гулханда исиниб. — Даҳбоши ҳам шу ерда эканлар...

Анвар «даҳбоши» деб атаган юп-юмалоқ киши Қорунбой исмлиқ бўлиб, миршабларнинг қизиқроғи, шунинг учун ундан «даҳбоши» деб истеҳзо қилар эдилар.

— Ёнингизда бесоқол билан бемаҳалда нима қилиб юрибсиз, тақсир? Одамзодга ишониб бўлмас экан-да...

Анвар, «даҳбоши»нинг кўзи Раънога тушиб қолганини англади. Гулхандан ўттиз қадамча нарига бориб тўхтаган «бесоқол»га кўз қирини ташлади.

— Зиёфатда эдик, даҳбоши.

— Ҳа-а-а-а, менам айтдим... Уй бу ёқда қолиб, энди қасққа кетяпсиз, тақсир?

Анвар қўлини яқиндан иситмоқчи бўлиб гулхан тарафга бир қадам босди.

— Эшитмадингизми, ҳали?.. Мен Раис кўчадан... янги ҳовли олдим.

— Муборак, муборак!

Анвар қутлуг айтиб, улар билан хайрлашди. Миршаблар унинг ҳурмати учун қўзғалишиб қолдилар.

Гулханчилардан эллик қадамлаб узоқлашгач, Раъно, Анварнинг етиб келиши учун йўл устида тўхтади.

— Нима деяпти у гўрсўхта?

Анвар ҳиринглаб кулди ва Раънонинг елкасига қоқди:

— Юр, юр, йигитча! Гўрсўхта тўғри айтяпти!

— Етаёздикми, қаерга борамиз?

— Яқин қолди, кечаги хотиннинг уйига...

Раъно олдинга тушиб кетди, узоққина сўзсиз боргандан кейин орқасига қайрилиб сўради:

— Ўзлари яхши одамларми?

— Яхши, яхши!— деди Анвар ва ўн қадам чамаси индамай борди.— Сен уй эгасидан қочиб ўтирма, ўзи менинг оғам... Тузукми, Раъно?

— Хўп.

Яна бир оз юриб, торроқ бир кўчага бурилдилар. Султонаlining дарвозасига етгунча иккиси ҳам оғиз очиб гапиришмадилар.

52. ДУСТЛИК «КАРОМАТИ»

Эргалаб хоннинг ҳарамдан чиқиш вақти яқинлашган, салом ва истиқбол учун хослардан саккиз-тўққизи йиғилган эдилар. Шу кутиш асноси эшикда ҳовлиқиб Султонали кўринди. Қора бармоғи билан хослар ичидаги Абдурауф тунқоторни ўз тарафига имлаб, орқасига қайтди. Абдурауф тунқотор, ажабланган ҳолда, даҳлизга чиқиб, ўзини четга олиб турган Султоналига, нима гап, деган ишоратни қилди. Султонали лабини тишлаб, қўли билан тунқоторни ўз ёнига чақирди. Тунқотор маҳсичан оёғини ерга босиб Султонаlining ёнига келди.

— Хўш?

Султонали бошини икки елкасига иргатиб, лабни тишлаб олди.

— Мирзобошимизнинг миси чиқиб қолди-ку!

— Хўш, хўш?

Султонали тунқоторнинг қулоғи остига энгашди ва ярим товуш ичида деди:

— Мирзо Анвардан онҳазратга номуссизона бир хиёнат содир бўлди.

Тунқотор бошини қуйироқ тушириб, Султоналининг афтига эгри қаради:

— Масалан?

— Мирзо Анвар уч-тўрт кундан бери менинг ҳовлимда қўниб юрар эди,— деди Султонали ва сўз ораси у ёқ-бу ёққа қараб қўйди.—Чамаси устозига бир хиёнат қилгандан кейин менинг ҳовлимда ётиб юрган экан... Ўз устозини билмаган бу бепадар, олампаноҳнинг ҳам бетларига оёқ қўйишдан тоймай, мазкур устозининг қиблагоҳ учун мувофиқ кўрилган қизини йўлдан оздириб, бу кун кечаси уни қочириб менинг ҳовлимга олиб келди... Гарчи ўз ҳовлимда ётган меҳмоним ва дўсти қадрдоним бўлса ҳам, валинеъматимнинг ҳаққи намакларини унутган бу беҳаёнинг андишасизлигидан ҳар мўйим бир ништардек кийимимдан тешиб чиқаёзди. Унинг йиғитлигига тилда таҳсин ўқиб, ичдан лаънат айтиб, жанобни хабардор қилиш учун югуриб келаётганим-да, бек ака!

Тунқоторнинг кўзи қинидан чиқаёзиб, бир-икки қайта соқолини қўли билан букиб ямлади.

— Падар лаънат! Ўзи ҳозир сизнинг уйингизда?

— Ҳа, ҳа... Қиз ҳам шунда. Жанобнинг раъйларини билиш қийин-ку, бироқ менга қолса, вақт қочирмай уни ҳозироқ қўлга олиш керак-да.

— Бўлмаса-чи! — деди тунқотор елкасини қисиб. — Мен ҳозир арз қилай. Раҳмат сизга!

Тунқотор ҳузури хосга кириш учун шошилди, Султонали хоннинг «ҳаққи намағини» бенуқсон адо қилиб, хотиржам девонга қайтди. Анварнинг энг содиқ кишисининг охирги «каромати» ниҳоят шу бўлди.

Кўп фурсат ўтмади. Девоннинг даричаси ёнига келган тунқотор Султоналига, чиқ, ишоратини қилиб, ўзи нарироққа кетди. Ҳовлиққан, энтиккан Султонали оёғини онда-сонда ташлаб, девонхонадан чиқиб келди.

— Марҳамат?

— Ушлашга буюрдилар.

— Айни каромат! — деди Султонали. — Иккисини ҳам албатта?

— Албатта.

Ёнига тўрт нафар ясовул олиб, Султонали йўлга тушди. Ташқари дарвоза ёнига қантарилган отлардан бири-сига миниб, тунқотор ҳам уларнинг изига кирди. Озгина юргандан кейин, тунқотор яёвлардан ўзди. Унга етиб юриш учун Султонали ва ясовуллар елиб бордилар. От билан барабар югуришар, озгина кейинда қолсалар, отлиқ тунқотор тез юришга қистар эди. Шу йўсин, халлослаб узоқ чопдилар... Бурилишга етганда, Султонали, бир оз сусланиб, ўздан ўн от одими йироқда борган тунқоторни чақириб тўхтатди ва қўлини ўнгга силтади. Тор кўчага кириб кетдилар. Уч дақиқа чамаси елгандан сўнг, Султоналининг дарвозаси кўринди. Султонали тўхтади...

— Ўша кўриниб турган дарвоза... Озгина таҳаммул қилинсин-чи, бек почча, менинг киришим яхши бўлмас, дейман?..— Тўрт одимча олдинда борган тунқотор отнинг жиловини тортди.

— Нима учун?

— Менинг дўстлик отим бор... Мен четроқда турсам маъқул бўлмасми?

— Маъқул, маъқул.

— Раҳмат... Дарвозадан кирсангиз меҳмонхона бор; у шунда бўлса керак, қиз эса ичкарида эди.

Султонали шу сўзни айтиб, ўзини қаршисидаги дарвоза йўлагига олди. Тунқотор йигитлар билан дарвозага қараб кетди. Дарвозанинг ҳар икки тавақаси ҳам лангиллаб очилган, ичкари тарафдан хотин ва эр кишининг сўзлашган товушлари эшитилар эди. Тунқотор отдан тушиб жиловини ясовуллардан бирининг қўлига берди:

— Сен от билан шу ерда турасан, дарвозадан на хотин ва на эркак кишини чиқармайсан!— деди тунқотор.— Сиз йигитлар, менинг орқамдан кирингиз, Анварни кўрганингиз он ҳеч нарсага қарамай, қўлини боғлангиз!

Ясовуллар садоқат нишони кўрсатдилар. Тунқотор уч тўрт қадам ичкари юрди ва йўлак даромадида тўхтаб ичкарига қулоқ солди. Ичкаридан эр ва хотин сўзларини эшитди:

— Шарманда бўлдим, расво бўлдим!..

«Шарманда бўлиш ҳеч гап эмас!» деди ичдан тунқотор.

— Вой, шўрим қурсин!..

— Албатта шўринг қуриydi, моча!..—деди тунқотор.

Тунқотор, йигитларга «орқамдан!» ишоратини қилиб, бирдан саҳнга чиқди... Саҳннинг ўртасида, қўлида бир қоғоз ушлаб, бошини қуйи солган Солиҳ махдум турар эди. Махдумнинг ёнида икки киши, улардан берироқда паранжилик уч хотин қадалган эдилар. Тунқотор ва ясовулларнинг шарпаси билан ҳамма чўчиб кетди. Махдум қўлини бир-бирига уриб, оҳ чекди:

— Шарманда бўлдим, расво бўлдим!

Тунқотор шошиб, олпонг-толпонг, махдумнинг ёнига келиб етди.

— Нима гап?

Махдум, шарт этиб, пешанасига уриб, йиғлади:

— Сўзлагали тил йўқ... Жанобнинг олдиларида шармисор, газабга сазовор бўлдим... Эрталаб уйгонсак, бепадар ожизамиз йўқ... Саросима у ён югуриб, бу ён югуриб турганимизда, мирзо Султоналликидан, қизингиз бизникида, деган хабар борди. Биз аёллар билан югуришиб келсак, бир онда...

—Хўш, хўш?

— Ҳаромзода Анвар уни йўлдан оздириб, бу ердан ҳам олиб қочибди... Ҳарчанд ичкари ва ташқарини излаб, ушбу хатдан ғайри асар топмадик... Эвоҳ!..

Хотинларнинг биридан йиғи товуши эшитилди. Тунқотор махдумнинг қўлидаги хатни юлққандек ўз қўлига олди.

«Иззатлик мирзо Султонали оғамизга!

Маълум бўлсинким, синглингиз билан маслаҳатлашиб, ўз ҳаётимиз учун сизникида туришни хавфлик, деб ўйладик. Гарчи дўст кўринсангиз ҳам, баъзи нолойиқ ҳаракатларингиз бизни шубҳага солди. Айниқса хотинингизнинг Раънога бузуқ қиз билан бўлган каби қилган муомаласи яна бизни хавотирга туширди. Шуларга мабни алдаган каби сизни ўрдага жўнатишга, сиздан сўнг уйингиздан кетишга мажбур бўлдик. Дунёда дўсти содиқни топиш қийин экан. Сизга ҳарчанд: «Мен ошиқман, қиз маъшуқамдир, олампаҳоғга қилган бу хиёнатим ёлғиз ўз тарафимдан содир бўлган жиноят эмас» десам ҳам, сиз: «Ёшлик қилибсан, марҳаматлик подшоҳинг ҳақини унутибсан!» дейсиз. Лекин сиз шу қиз йўлида ҳатто бош муношиликдан ҳам кечиб турганимни ўйламайсиз. Бунинг

*учун мен сиздан ранжимаيمان. Аммо сизни инсон фаҳм-
лаб, уйингизга дўст олиб келганда бу қадар тундлик, бу
қадар риюясизлигингиз кишига қаттиқ таъсир қиладир.
Ичкарида ҳатто қиз бечоранинг бошига ёстиқ ҳам бер-
маганлар. Баракалло, сизга, баракалло янгамизга, бара-
калло одамгарчиликка!..*

Алло дўстингиз Анвар.»

— Одамгарчиликни ҳам билади, бу туз кўр қиғур!—
деди заҳарханда ичида тунқотор ва хатни букиб, ёнига
солди.— Ичкаридан мирзо Султоналининг хотинини ча-
қириб беринглар-чи!

Хотинлардан бири ичкарига қўзғалди. Рузвон йўлак-
да турган бўлса керак, хотин ички эшик ёнида тўхтаб
йўлак билан сўзлашди. Тунқотор эшик ёнига келди.

— Сиз шундамисиз, янга?

— Ҳа, айланай.

— Сиз бу гаплардан нима биласиз?

Рузвон, эшик панасига яшириниб, бир оз жавобсиз
турди ва бир-икки томоқ қириб қўйди:

— Уч кундан бери мирзо Анвар отлиг йиғит бизнинг
меҳмонхонада ётиб турар эди, айланай... Шу йиғит букун
ярим кечада бир қизни бошлаб келди, мен ҳайрон бўлиб
мирзангиздан сўрасам, шундай-шундай гап... Жуда хафа
бўлиб кетдик-да, айланай. Кет дегани юз чидамади, одам
чақиргали яна вақт эмас; мирзангиз билан кенгашиб,
энди ҳарчи эрталабгача жой берайлик, тонг отса, булар-
нинг татигини бергувчилар топилар-ку, ахир, дейишдик.
Тонг отди, мирзо Анвар у кишига: «Мен бунда яна бир
кун тураман, шунгача бизни эҳтиёт қилсангиз бўлади де-
ган эмиш. Мирзангиз шошиб ўрдага кетди, у кишидан
кейин мен ҳам тинч ўлтиролмадим, айланай. Қўшнимиз-
нинг боласини қизнинг уйига чоптирдим. Бир вақт мен
билан сандалда ўлтирган қиз уйдан чиқди, мен таш-
қарига чиққиси келдими, деб бепарво ўлтираберип-
пан, айланай... Шу чиққани билан қайтиб кирма-
ди-қўйди. Кўнглим ғаш тортиб, ҳовлига чиқиб қара-
дим. Йўқ, ташқаридамикин деб шу турган жойимга
келган эдим, у ёқдан булар келишиб қолди... Бўлғон гап
шу, айланай!

Тунқотор афсус чекиб маҳдумнинг ёнида турган ки-
шиларга яқин келди.

— Сизлар нима қилиб юрасиз бу ерда?

— Биз... биз мирзо Султоналиннинг қўшнилари бўламиз.

— Жуда яхши, хизмат?!

Тунқоторнинг қариҳ¹ бу муқобаласидан кишилар сиқилиб қолдилар.

— Мен кўчада эдим,— деди бириси қўрқа-писа,— у ёқдан домла билан аёллар келиша берди... Аёллар йиғлашганига мирзонинг уйида бир гап бўлганми, деб...

— Текин томошачиман, дегин... Хўп, сен-чи?

— Мен ҳам мирзо Султоналига қўшни бўламан,— деди иккинчи киши; буниси ўзига бир оз тетикроқ эди.— Бироқ мен, сизларнинг гапларингизни эшитиб, бир нарсага ҳайрон бўлиб туриппан-да.

— Нимага ҳайрон бўласан?

— Мен шунга ҳайрон бўляпманки, янгамнинг сўзига қараганда, мирзо Анвар ўз ёнида паранжилик хотин билан чиқиб кетса керак эди... Боя мен уни дарвозадан чиқиб борганида кўрдим, ёнида хотин-потин деган гап йўқ эди!

— Елғизмиди?

— Елғиз-ку эмас эди, бироқ ёнидагиси аёл эмас — дўндиққина бир бесоқол эди!

Тунқотор қўшнининг сўзига тушунмади, елкасини қисиб қўйди.

— Сиз аниқ кўрибсиз, Қарим ака!— деди у ёқдан Рузвон.— Қиз, кечаси келганида ҳам эркак кийимида эди.

— Уб, падар лаънат!— деб юборди тунқотор.

Устига тоғ ағдарилган махдум бошини яна қўйироққа солиб, ҳўнгир-ҳўнгир йиғлади.

— Бўлар иш бўлган!..— деди тунқотор атрофга хитобан,— улар-ку, албатта, қўлга тушиб, жазосини топар, бироқ жанобнинг шаъниларига жуда оғир гап! Биноан алайҳ, шу ердаги сирга воқиф бўлганларнинг вазифаси бу ҳодисани кишига сўзламаслик, кўрган-кечирганини шу ерда қолдириб кетишлик!!

Кишилардан: «албатта, албатта!» деган жавоб бўлди. Сўнгра тунқотор, махдумнинг ёнига келди.

— Сизда гуноҳ йўқ. Бироқ қиз ўстиришни билмас экансиз!

— Бандамиз! Бандамиз,— деб йиғлади махдум.— Илоҳи жувонмарг бўлсин, мени ерга қаратди!

¹ Қариҳ — ёқимсиз.

Паранжидаги хотинларнинг бири — Нигор ойна пиқ-пиқ йиғлади. Тарбузи қўлтиғидан тушган тунқотор ясовулларнинг олдига тушиб, тарс-турс кўчага чиқди, йигитлардан бирининг кўмагида отга миниб, жиловини қўйди. Султонали яширинган дарвозага етганда йўлакай чақириб ўтди:

— Мирзо Султонали, чиқинг! Қочган, падар лаънатлар!

Султонали, кўзини катта очиб, дарвозадан чиқди.

— А, чинми?!

— Қочган!— деди тунқотор, хатни Султоналига узатиб.— Уқиб яна менга қайтаринг, жанобга ҳам кўрсатишимиз керак...

...Султонали, шу ҳодисанинг иккинчи куни, хонга қилган садоқатининг самарасини ҳам кўрди, яъни бош мунший бўлиб белгиланди.

53. ЧАЕННИНГ НАМОЙИШИ

Бу кеч масжид ҳужраси яна обод, катта шамни тоқчага қўндириб, очиқ танчага писта кўмир солиб, маъюс, бир-бирига ёнма-ён ўлтирувчи икки муфти қўлларини оловга товлар эдилар. Ҳужранинг тўридаги тоқчасига беш-олти дона қалин муқовалик китоб терилган, уларнинг варақ тахида — «Шарҳи мулло Жомий», «Ақойиди маалҳавоший», «Ҳикматулайн», «Алвиқоя», «Сияри шариф» каби сўзлар ёзилган эди. Кун ботиш тоқча деворига гул равишида туширилган дуо ёки шунинг каби муқаддас калималар ёзиғлиқ бир қоғоз ёпиштирилган. Сирлар билан турланган қозиқларнинг бирига бева хотиннинг дегчасидек бир салла илинган эди.

Шаҳодат муфти қасавни олиб, чўғни титди ва кенг кўрагини шишириб нафас олди.

— Ажаб бедаво дард-да!

Калоншоҳ мирзо бошнини иргатиб қўйди.

— «Севган ёрим сен бўлсанг, кўрган куним не бўлмай»,— деб давом этди муфти.— Улульамр қадрношунос бўлгандан сўнг қийин экан. Шу оқпадарнинг қўл остида ишлагандан девонни ташлаб кетган беҳроқ.

— Сабр қилинг, домла, сабр; «инналлоҳа маассобири!»¹

¹ «Оллоҳ сабр қилувчилар билан биргадир». (Оят.)

— Албатта... Ва лекин Султоналидек бемаънига бош эггандан, ҳар рӯз ўн таёқ еган яхши.

Хуфтанни ўқигандан сўнг таҳорат янгилаб юривчи мулла Абдураҳмон ҳужра эшигида кўринди. Қичкина ҳавонча бошидаги оқ тепчима тўппи ва қора узун соқоли уни ҳиндиларнинг савдогари қиёфасига қўйган эди. Мулла Абдураҳмон ичкари кириб, қозиқдаги саллани оқ тўппи устидан кийди.

— Мен жанобларининг сўзлари билан уйга овқат буюрмадим-а?

— Лозим эмас, биз уйдан овқатланиб келганмиз.

Мулла Абдураҳмон танча ёнига келиб ўлтирди ва ер остидан Шаҳодат муфтига қараб илжайди.

— Шундай қилиб, мирзо Анварни қиз билан қочирдингиз?

— Қочириш бўлса, қочирдик ва лекин қордан қутулиб ёмғурга тутилдик, мулла Абдураҳмон!

— Мен эшитдим.

— Куллу явмин баттар — буниси ундан ҳам қабиҳроқ бўлди... Беш кундан бери юраклар зардобга тўлди, мулла Абдураҳмон! — деди муфти. — Кеча бизникига йўқлаб борган экансиз. Сиз кетибсиз, мен келибман-да; кўп афсус қилдим. Букун мулла Қалоншоҳни олиб, сиз билан суҳбатлашиб қайтайлиқ, деган ниятда...

— Қуллуқ, тақсир, қуллуқ! — деб мулла Абдураҳмон қимирлаб ўлтирди. — Мен Анвар билан Султонали жоғаросини фақат кеча мирзо Боисдан эшитдим. Бу тўғрини аниқроқ билиш учун, жанобингизнинг хизматингизга борганим эди... Хўш, ҳаводис нима?

— Ҳаводисми? Қани сўзланг-чи, мулла Қалоншоҳ.

Қалоншоҳ, сўзлай беринг, дегандек Шаҳодат муфтининг ўзига ишорат қилди. Шаҳодат муфти кўзини юминкираб, ҳаводисдан саҳифа очди:

— Ҳаводис шуки, Анвар борасига сизнинг олган нишонингиз жиддан тўғри тушиб, биз кутгандин ҳам зиёдроқ самарага эришган, яъни мағрур гўдагимиз қизни олиб қочган...

Мулла Абдураҳмон ҳақимона илжайди, Шаҳодат муфти давом этди:

— Чамаси, нисфи шаб аспоси, дўстим, деб, ёнида қиз, Султоналининг уйига келган. Султонали тонг отгунча икки гўдакнинг қўйини пуч ёнгоққа тўлатиб чиққан, эрта билан, улар уйқуда ётганда, ўрдага югуриб келган;

воқеани тунқоторга сўзлаб, тунқотор хонга йўлиқиб, хоннинг буйруғи билан ёнларига ясовуллар олиб келсалар, ошиқ-маъшуқ йўқ, улар жойида Султоналига аталган бир сабнома¹ бор... Чамаси, Султонали, аблаҳлик қилиб, Анварни бад олдириб қўйган ва тонг вақти, улар уйқуда экан чоқда, ғойиб бўлиб, яна шубҳани орттирган бўлса керак. Султонали Анвар билан қизни тутиб беролмаса ҳам, баҳарҳол, хонга яхши кўриниб, Анварнинг ўрнини олишга муваффақ бўлди. Барча ҳаводис мана шундан иборат!

Абдурахмон, ҳикояни эшитгандан кейин, бир неча вақт сўзсиз ўлтирди. Танчадаги оловни тузатар экан, ер остидан муфтиларга қараб илжайди.

— Мирзо Boisдан ҳам шу маолни эшитган эдим!— деди ниҳоят.— Жанобларнинг фикрлари балки тўғридир, ammo мен бу маолдин бир оз шубҳа қиламан...

— Яъни, масалан?

Абдурахмон, қўлини ўйнаб, яна бир оз сукутда ўлтирди, сўнгра лаби оҳиста-оҳиста очилиб юмила бошлади:

— Бу ҳаммаси Султонали билан Анварнинг ўйинидир, деб ўйлайман... Бу андишамга бир неча сабаблар ҳам бор. Жаноблардин махфий эмасдирким, биз ўзаро қандай яқин бўлсак, Султонали билан Анвар ҳам ўзаро шундай қалин дўст эдилар. Бинобарин, ақлга «қарға қарганинг кўзини чўқур эканми?» деган савол келади; жаноблари шу борани қандай тушундилар экан?

Шаҳодат муфти Калоншоҳга қараб қўйди, Калоншоҳ парвосизроқ кўринар эди. Орада яна бир неча вақт сукут ҳукм сурди.

— Султонали сармунший бўлиш учун дўстидан кечса ҳам мумкин,— деди муфти.— Иккинчи тарафдан, сизнинг фикрингиз ҳам эҳтимолдан баъид² эмас.

— Султонали дўстидан кечмай туриб ҳам, бу найрангни қилса мумкин эмасми, домла?— деб кулди Абдурахмон.— Масалан, хон олмоқчи бўлган қизни қочирувчи Анвар икки бошдан-ку, қайтиб сармунший бўлолмайди, бошқа тарафдан,— хиёнаткор дўсти бўлиб танилган Султоналининг ҳам ҳаёти таҳлика остида турадир... Бас, шу ҳолда бу найранг тўқилган бўлса, яна тўғриси, шу

¹ *Сабнома* — сўкиб, таҳқир қилиб ёзилган хат.

² *Баъид* — узоқ.

хийлани Султоналининг амнияти талаб қилган бўлса, сиз билан мен ғайраз қандай мантиққа суяна оламиз?!
Шаҳодат муфти ўрнидан турди, Абдураҳмоннинг ёнига келиб, орқасини қоқди:

— Раҳмат, ўғлим, раҳмат! Сени туққан онангга ва ўқитган устозингга раҳмат!

Абдураҳмон ерга қараган ҳолда илжайди, Шаҳодат муфти унинг ақлига таҳсин ўқий-ўқий, нос чекиб, ўз жойига ўлтирди.

— Мулла Қалоншоҳ-а, шу гап бизнинг ақлимизга асло келмабди-да?

Шаҳодат муфтининг хурсандлигига қўшилмай, тунд ўлтирувчи Қалоншоҳ, парвосиз қўлини оловга иситди.

— Мен шу андишани ҳам қилган эдим,— деди бир оздан кейин Қалоншоҳ,— лекин ақлим бовар қилмаган эди ва ҳозир ҳам шу фикрга қўшилолмайман.

— Сабаб?

— Боис шулки, Султонали Анварга суиқасд қилмаганда ҳам унга ҳеч гап йўқ эди. Аммо у, хонга қаробат ҳосил қилиш учун, аздаҳидил Анварнинг қасдига тушганки, бунда шубҳа йўқ.

Ўзгалар тарафидан сўзланган фикр ёки баҳс ҳар қанча мантиқий бўлганда ҳам, Қалоншоҳнинг қарши чиқиш феъли бор эди. Унинг бу феълига яхши тушуниб қолган Шаҳодат муфти бош чайқади.

— Биз янглишамиз.

Қалоншоҳ яна юқоридаги сўзини такрорлади:

— Ба чи маъни янглишамиз? Мулла Абдураҳмоннинг ўзи ҳам ўйлаб кўрсин; башарти Султонали дўстлик юзасидан Анварни қочириб юборганда ҳам унга ҳеч бир зарар йўқ эди. Бас, Султоналининг ҳамма ҳаракати тўғри, Анварга хиёнат қилиши мансаб умидида эканлиги шубҳасиз.

Орада ўз фикрига қарши шунча раддия ўтса ҳам парвосиз, гўё муроқабада ўлтирувчи мулла Абдураҳмон яна илжайиб бош кўтарди.

— Султоналининг Анвар билан ати-қатилиғи ўрдада ҳар кимга маълум-ку, домла! Башарти ўз уйида турган Анварнинг хиёнати тўғрисида Султонали ўзини тағофулга солса, мардумнинг кўнглига нима гап келар эди, айниқса, жанобларингиз қандай андишага тушар эдингиз... Ожизона фикримча, у найрангбозлар бир ўқ билан неча қушни урганлар, масалан жанобга Султоналининг

садоқати зоҳир бўлди, сармуншийлик вазифасига беозор ўлтириб олди ва, учинчидан, мардум кўзини бўяди.

— Баҳарҳол... баҳарҳол Анварга қарши чиқмаганда ҳам Султонаlining на хон ва на биз айблай олар эдик.

— Хўш?

— Хўш-пўши йўқ,— деди қизишиб қолган Калоншоҳ,— бировнинг устига айб қўйиш учун, шаръан, шоҳидлар лозим, даъвони исбот қилиш керак... Хах-хах-хах, сен, фалончи гуноҳкор билан дўст эдинг, деб кишини айблаш! Масалан, ушбу даъвони қилувчи ўзингиз ҳам уларнинг маслаҳати устида бўлмагансиз; фақат шундаймикин, деган мулоҳазада сўзлайсиз, ҳолбуки, сизнинг сўзингизнинг шаръан тўрт пуллик қиммати йўқ, ука...

Калоншоҳ жуда қизишиб кетди, «шаръан сўзингизнинг тўрт пуллик қиммати йўқ, ука!» таҳқири билан мулла Абдураҳмон ҳам бўзариб олди.

— Менинг сўзим бир мулоҳаза, тақсир, мулоҳаза шаръан исботга буюрилмаган. Ҳоказо, ўзингиз айтганча, гўё маснад учун жон отиб юрган Султонаlining зоҳир ҳаракатига ҳам ишониб бўлмайдир!

— Шунинг каби, сизникига ҳам вусуқ йўқ!

— Мен айтяпман-ку...

Жанжалнинг каттага кетишини фаҳмлаган Шаҳодат муфти Абдураҳмоннинг сўзини бўлиб, орага тушди:

— Баҳс нима ҳожат? Мулла Калоншоҳники ҳам тўғри, сизники ҳам ҳақиқат... Аммо ҳозирги масаламиз қайси фикр тўғрилиги устида эмас, қайси йўл билан Султонаlining бу ўриндан олиб ташлаймиз борасида.

Кўп йиллардан бери бирга юриб, ўз руҳига тушуниб қолган Шаҳодат муфтининг бу сўзи билан Калоншоҳ озгина ёришди.

— Ана бу бошқа масала!— деди.— Мулла Абдураҳмоннинг фикрини тўғрими, эгрими, суриштирмай, унга фақат бир тадбир, деб қарасангиз бу бошқа гап, аммо маҳз ҳақиқат, деб билиш бус-бутун хато!

Шаҳодат муфти бу масалани ёпиб, иккинчи тарафга ўтишга шошилди. Чунки Абдураҳмон яна бир илжайиб икки оғиз сўз айтса, Калоншоҳнинг оғзини тикиш оғир ошар, Шаҳодат муфти бунга яхши англади.

— Халос, халос!— деди муфти,— менда воқинъ ҳолоғи фараҳ ҳам фақат шунинг устида, йўқса, илми гайбни ким билибдир. Аммо мулла Абдураҳмон мулоҳазасининг

қиммати шундаким, Султонали муаммосини тез ҳал қилса бўлур.

Муфтининг сифориш сўзлаши билан Қалоншоҳ жуда ҳам ўзига келиб қолди ва «ҳалли қандай» деб ёввошгина сўраб ҳам қўйди.

— Ҳалли осон, жуда осон,— деди муфти.— Биз мулла Абдурахмоннинг мулоҳазаси аини билан жанобга бир ариза ёзамиз, холос.

Мулла Абдурахмон намоёншкор Қалоншоҳга қараб, ўнг қўли билан манглайини қашиди... Аммо Қалоншоҳ, қаноатланмагандек қилиб, бош чайқади.

— Хон, Султоналининг садоқатига қаноат ҳосил қилган, яна шу ҳолда бу аризага ишонадирми?

— Агар ҳақиқатни айтилса, хон ўзидан бошқа ҳеч кимга эътимод қилмайдир,— деди муфти,— хайр, Султоналига эътимод қўйган ҳам бўлсин, яна бу тақдирда ҳам биз аризани ёза берамиз. Нега? Агар ишонса, Султоналини ўрдадан ҳайдар, ишонмаса, яна бизга нима зарар; бу гап сизга қандай ўхшайди, мулла Абдурахмон?

Абдурахмон, кўзини катта очиб, тўғри топган каби бош ирғатди.

— Аризамиз ўринласа кўп яхши, билъакс, ўрдадан ўзимиз ҳайдалурмиз!— деди Қалоншоҳ.

— Нима учун?— деб сўради муфти.

— Ахир, аризани ким берганлиги маълум-ку.

— Йўқ,— деди муфти.— Биз ариза остига имзо қўймаймиз, Қалоншоҳ.

— Имзосиз ариза муътамад бўлмас.

— Муътамад бўлсин-бўлмасин бизга нима зарар; баҳарнав шу эҳтимолни хоннинг қулоғига етқирсак басда, Қалоншоҳ.

— Кимнинг дастхати билан ёзасиз?

— Бу осон, сиз бунисидан хотиржам бўлинг, Қалоншоҳ!

Қалоншоҳ ноилж ариза ёзишга роғиб бўлди. Аризанинг шу мажлисида, мулла Абдурахмон ҳузурда ёзилиши мувофиқ кўрилиб, муфти таҳрирга ўтирди.

54. ИККИ ХИЛ САДОҚАТ

Кечаси ёмғир савалагандек ёғиб турадир... Қоп-қоронғи, олти қаричлик тор кўчанинг муюшида турган бир кў-

лага ёмғирдан қочган каби, кичкина эшик панасига сиқилган ва зўр бериб эшикни қоқадир.

— Қим?

— Мен, очинг.

— Сафармисан?

— Ҳа.

Эшик занжири «ширқ» этиб кўтарилди. Ёмғирда бўккан Сафар, ўзини торгина, олди очиқ йўлакка олиб, эшикни занжирлади.

— Тинчликми?

— Тинчлик,— деди эшик очган кампир.— Нега кеч қолдинг, Сафар?

— Ёмғирни кўрмайсизми!..

Сафар кампирнинг орқасидан сўзланиб саҳнга чиқди. Тор саҳннинг йўлак қаторида, тўрт бўйра эни катталигида ости бир қаричгина ердан кўтарилиб ишланган каталак айвоннинг тўр тоқчасида қора чироқ сасиб ёнадир. Сандалнинг бир чеккасида ғўза чувиб ўлтирувчи бир кекса кўр киши қўлидаги ғўза пўчоқ ва суғурган пахтаси билан, бошини баланд кўтариб, ҳовлидаги сўзга қулоқ солиб туради. Сандалнинг иккинчи тарафида, юзини рўмоли билан яширган, хотинми, қизми — ўтириб, сандалнинг учинчи томонида, бир тўда чиқарилган пахта орасида, чигириқ кўринадир...

— Ойим қизим, бизни жудаям уялтирди, Сафар!— деб сўзланди кампир.— Шунча қайтарсак ҳам бўлмади, эрта-кеч отасининг ёнида ғўза чувишади!

— Синглим зериккандир-да, опа,— деди Сафар.— Эсон-омон ўтирибсизми почча, ассалом алайкўм!

Кўр киши бошини яна ҳам баландроқ кўтариб, икки тарафга чайқади.

— Ваалайкўм салом... Ҳа, нега жим бўлиб кетдинг, Сафар? Мулланинг олдига кирақо, ёмғурда ивидингми хўп!

Сафар, танчадаги юзини яширгувчига қарамаслиққа тиришиб, даромади айвондан бўлган ҳужра эшигига чиқди.

— Эски ҳикояларингизни сўзлаб, опамни зериктирмай ўтирибсизми, почча?

— Ҳа, ҳа,— деди кўр киши,— қизимнинг ўзи ҳам ҳикояга жуда уста экан-да, дам мен ҳикоя айтаман, дам ойим қизим айтади; асти қўйсанг-чи бизни, Сафар.

— Бали, бали.

Сафар ҳужранинг эшигини очиб, ичкарига кирди. Сандал устига қора чироқ қўйиб, олдига китоб ёзган Анвар Сафар бўзчининг истиқболига қўзғалди.

— Ўлтуринг, ўлтуринг, шу ишингиз ёмон-да, мирзам... Саломатмисиз? Зерикмадингларми? Уч кун кечикдим-а! Мендан хафа бўлган чиқарсиз-ов... Ҳа, деганда у ёқдан хабар бўлавермади, унинг устига аёллар навқасланиб қолди...

— Зарари йўқ, тоза ивибсиз, Сафар ака. Асли буюн ҳам чакки овора бўлгансиз.

— Жаззаси чопонни солиб ташлаш-да, мирзам!— деди Сафар чопонини ечиб.— Қани ўлтуринг... Юртда тинчлик, ёр-дўстан сизга салом, мирзо оғайнингиз хотиржамъ мирзобошилиқни қияпти... Мен бўлсам, сенга ям бали, устозингга ям, деб юрибман!

Анвар илжайди. Сафар бўзчи сандал ёнига ўтириб, маҳсисининг қўнжидан бир қоғоз олди. Анвар қоғозни ундан олиб сандал устига қўйди. Қозикда осилган чопонни келтириб, Сафарнинг яқтакчан елкасига ёпди.

— Шамоллайсиз, Сафар ака, ўраниб ўлтуринг.

— Ҳамма вақт койиб қоғонсиз-да, мирзам!— деди Сафар ва устига ёпилган беқасам чопоннинг астар-аврасини текширди.— Тоза яқтак киймаган эдим, бунингиз менга увал-да, ука!— деб сиқилинқиради.

Анвар ўлтирар экан, эътиборсиз қўл силкиди ва сандал устидан хатни олиб очди:

«Баланд мақом, лойиқи эҳтиром, буродарим мирзо Анвар.

Дўстлар шод, душманлар ғамгин, явми¹ саодат яқиндир. Фалак кажравлиги аҳли салоҳ устига ҳар рўз, ҳар ранг жавр тугдирса ҳам, баҳамаҳол лайли залиманинг явм навираси, риёзаги қавиянинг ажри азимаси бордир. Жаноб сарвари коинот, мушириклар шарридин сақланмоқ учун, ўзларини гор паноҳига олган эрдиларки, бу амсолингиз каби уммати ҳақиқийларга суннат бўлди. Баъда, камина дўсти хосдин арзи ихлос шудирким, барча тadbирларимиз шоҳи мажнунга ва ғайри ашқиёға баайни афсун каби таъсир қилиб, ўтган хатда ёзган мулоҳазаларим хаёлдин ҳақиқатга ошмоқда. Каминага хоннинг эътимоди ёндошмоқда ва ул андишаларимиз эҳтимоли

¹ Явм — кув.

биздин узоқлашмоқдадир. Можаро бир неча кун сир бўлиб кечса ҳам, алҳол ўрдадин баъзилар бу сирга воқиф бўлганга ўхшайдирлар, мааҳазо, очиқ сўзлашга ҳеч кимда ҳад йўқ. Аммо, иккинчи тарафдин, сизни излашга махфий буйруқлар берилди, дарвоза беклари ёнига хуфиялар юборилди, бинобарин, сиздин илтимос ушбу хавфлар кўтарилгунча бениҳоят эҳтиётда бўлиш, Тошканд ниятини бир неча ҳафтага мавқуф қўйишдир. Хизматингизга Сафарбой билан ушбу хатни озгина кечиктириб юборишим боиси ҳам, мазкур хавфлар борлигидан бўлиб, маълумингиздир, Сафарбойнинг табиатида андак бебоклик ва лоқайдлик бор. Бинобарин, мухобароти дигаримизни унинг аёли воситасида қилсамми, деган андишадман. Зеро, аёл киши, баҳарҳол, мардум назарига яхши ва кундуз кунлари борса ҳам хавфсиз. Аммо бошқа эҳтиёт ўзингизга мунҳасир. Зинҳор, басадди зинҳор, ҳамсоялардан хотиржам бўлинмасин. Соний — сизга тегишлик гариба хабар шудирким, кеча ўрдадин қайтиб келсам, меҳмонхона саҳнида уч нафар йигит ўлтирибдир. Ҳар учови ҳам бизнинг Фарғона кийимида бўлмаган бу йигитларни ариза ёздиргали келганми, деб ўйладим. Салом-аликдин сўнг, уларни меҳмонхонага олиб кирдим. Истифҳоми сабаби ташрифдин сўнг, йигитлардин бири меним ким эканлигимни аниқлаб олди, баъда, афсус чекиб, сизнинг можаронгизни сўзлади. Мен тамом ҳайратда қолиб, хуфияларми, деган андишага тушдим. Бу ҳодисани кимдин эшитдингиз, мирзо Анварга қандай алоқангиз бор, деб сўрадим. Опамдин эшитдим, ўзим мирзо Анварнинг оғаси бўлман, деган жавобни берди. Мен таажжубда қолдим; зеро, оғангиз борлигини сиздин эшитмаган эдим. Утган хатимда ёзганимча, бу йигитга ҳам опангизга берган жавобни айтдим, яъни, ўзимни оқлаш учун ҳодисага бирмунча ёлгон аралаштириб сўзладим. Йигит-оғангиз бўлмиш афсус чекди, ўн йиллардин бери Қўқонда бўлмаганлигини, бухоролик бир саркарда эшигида хизмат қилганлигини, қариндошларини кўриш учун Бухородан Самарқандга келиб, у ердаги катта оғасини тополмаганини, ундан Қўқонга ўтиб, бунда ҳам сизга йўлиқолмай қолганини сўзлади. Баъдаз унинг устидаги шубҳам бир оз зойил бўлиб, кўнгил кўтардим. Оғангиз бўлмушининг ёнидаги йигитлар бизнинг бу тарафнинг кишисига ўхшамайдилар. Булар оғангиз бўлмушининг ҳамроҳлари, Қўқонни томоша қилгали келган эмишлар. Сиз-

га оғалиқ даъво қилувчининг исми Қобилбой, туси сизга ўхшаб келса ҳам, ўзи тўла, паҳлавон йигит ва ҳар учови ҳам забардаст кўриндилар. Ҳарчанд қистасам ҳам, уларни овқатга тўхтатиб бўлмади. Сиз, кечаги мактубингизда менинг сармуний тайинланишимдин ташвишланиб, орада муфтилар, Абдурахмонлар бор, сизга бирор захмат етарми, деган андишани ёзибсиз. Воқеъан, менинг учун бу хавф бор, бундан кўз юмиб бўлмас. Модомики, садоқатим онҳазратга офтобдин равшанроқ бўлди, девонда мендин ғайри мавсуқроқ киши топилмади, баъдаз сармунийлик менга ҳавола қилинди, холос! Утган латимда ёзганимдек бу «марҳамат»дан бош тортишга ҳеч бир йўл топмадим, агар узр баён қилсам, сизни тутиб беришга бўлган ҳаракатимнинг сохталиги очилиш эҳтимоли бор эди. Чунки хонга «садоқат», бизнинг одамлар фикрича, бирор манфаат тақозасидир. Агар мен хонга «садоқатли қул» эканман, бу «садоқат» замирида бир манфаатим бўлмоғи лозимдирким, у ҳам ўз дўстимни ҳалиги садоқатимга қурбон қилиб, эвазига сармунийлик маснадини олишимдир. Башарти шу маснаддин бош тортсам, менга ишончсизлик туғилиши шубҳасиз эди. Бас, шу мажбуриятда, мен бу вазифани қабул қилдим. Менга захмат етиши тўғрисида сиз ташвиш чека кўрмангиз, модомики, тақдирим шу экан, тағйири мумкин эмасдир. Бу йўлда қанчалик захмат чекмайин ва ҳатто бошим ҳам кетмасин, менинг учун қийматлироғи инсонга садоқат ва шу садоқатни то ўлгунча қўлдин бермасликдир. Синглимиз Раъно бибига салом айтурсиз. Ота-оналарига ҳеч бир зарар бўлмади, фақат ҳадяларнигина қайтариб олдилар. Охирги сўзим яна эҳтиётлик устида: Зинҳор-зинҳор, ҳар эҳтимолга қарши ҳозир турилсин.

Аддои мирзо Су л т о н а л и».

Анвар мактубни тугатиб, олдида ёниб турган қора чироққа тутиб, куйдирди.

— Эҳтиёт керак-а, Сафар ака?

— Албатта, мирзам, албатта.

— Бу кеч қоласизми, кетасизми?

— Кетмасам бўлмайди, Султоналингиз хафа қилади, ука.

Анвар кулди.

— Кетсангиз, хат ёзиб туришим керак экан,— де-

ди ва токчадан сиёҳ-қалам олди.— Исидингизми, Сафар ака?

— Ҳа, ҳа... Жон кириб қолди, мирзам.

...Биз, ўтган 51-фаслда Анвар билан Раънони Султоналининг дарвозасида қўйиб, 52-фаслга сакраган эдик. Шунда чала қолган бир неча аҳволни ҳозир айтиб кечмасак, муҳтарам ўқувчига Султонали масаласи бир оз англашилмай қоладирган кўринди. Шундоғки, Анварнинг мажбурият остида Раъно билан келиши Султоналини жуда ҳам шошириб қўйди. Икки орада кучлик муҳаббат борлигига яна бир карра амалда қаноат ҳосил қилганидек, уларнинг истиқболини қоронғиликда кўрди. Яна шу ҳолда матонатини йўқотмай, «дўстинг учун қон ют» мақолидаги каби, уларни қаҳрамонликда табрик этди. Анвар эса фақат ўз истиқболи устидагина қайғуриб қолмай — чунки Раъно ва ўзининг истиқболлари бундан кейин ё чик, ё пук эди — аммо икки ўргада бу ботқоққа тойиб кетиши аниқ бўлган Султонали масаласида жиддийроқ ўйлади. Зеро, мулла Абдураҳмонга илҳом бўлганидек, Анвар тинчгина Раънони ёнига олиб қочса, албатта, Султонали ушланар эди. Мулла Абдураҳмоннинг фикрларидан ташқари, Султоналининг ўз хотини Рузвонбиби орқалиқ маҳдумнинг уйи билан қилинган китоб алоқаси ҳам бор, энг охирда муфти ва Абдураҳмонларнинг Султоналига кучли адоватлари... Шу мулоҳазаларни Султоналига баён қилиб, фикр сўраганда, ундан аҳамиятсиз жавоб олди. Чунки дўстлик тақозаси ҳар қандай оғирлиқ қаршисида матонат, кўкрак керишдир, бошингга тоғ йиқилиш эҳтимоли бўлганда ҳам турган жойингдан силжимасликдир — Султонали шу эски қонун тобеъларидан ягона вакил эди! Лекин Анвар ўз дўстини балога қўйишни хоҳламади. Ҳар эҳтимолга қарши чора кўришни лозим кўриб, ўқувчига маълум йўллари Султоналига таклиф қилди. Табиий, у кўнди, шу йўсин эртага ўйналадирган томошага Султоналининг хотини ҳам ўргатилди, ҳатто ярим кечада қўшни Қаримбой ҳам уйқудан уйғотилиб, бир тилло баробарига ёлғон гувоҳ тикланди ва шу ондан бошлаб Анвар билан Раъно Қаримбойнинг уйига чиқиб яшириндилар.

Маълумдирким, эртаси кун ҳар ким ўз ролини яхши адо қилиб, иш жуда силлиқ ўтди, ҳатто бу ўртада Со-

лиҳ махдум ҳам оқланиб қолди. Султонали шу кун кеч-қурун Тойир акани Сафар бўзчига юборди. Чунки бу ишда сирдон бўлиш ва Султоналига кўмаклашиш учун энг мувофиқ ҳам ишончлик киши бирдан-бир Сафар бўзчи эди. Хуфтан асносида Сафар бўзчи етиб келди, воқеани эшитиб, дафъатан мирзони яшириш учун шаҳарнинг четроғида бўлган язнасининг уйини жўплади. Дарҳол язнаси, яъни опасининг уйига югуриб жой ҳозирлатди ва шу кечасидаёқ Анвар билан Раънони элтиб жойлаштирдиким, қолгани ўқувчимизга маълумдир. Аммо Анварнинг ҳийласи хон яқинларига шундай яхши таъсир қилдиким, биз буни Султоналининг сармунший белгиланишидан англаймиз.

«Қирр-қирр» хат ёзиб борган Анвар, савағич қалам учини сочига суйкаб, қаламга ёпишган лос қилчиғини туширар экан, Сафар бўзчига юз ўгирди:

— Бундан сўнги келишингизда мирзо Султонали ёнингизга бир киши қўшса керак. Сиз шу йигитни бу ерга олиб келасиз, ўзи менинг оғам бўладир, хўпми?

— Хўп, мирзам, хўп. Мирзам, оғайнингизга шуни тайинлаб битсангиз, бўлди-да.

— Шундай, мен битяпман.

Анвар яна ёзувга қаради, Сафар бўзчи сандал кўрпасига ўраниброқ ўтирди. Ташқарида ёмғир тинаёзиб, кучли шамол қўзғалган, ёмғир томчиларини гоҳо том устига тўпиллатиб қаттиқ туширар, дарича тирқишидан кирган шамол билан қора чироқ чайқалиб-чайқалиб ёнар, айвондаги кампирнинг чиғириғидан ёжиллаб чиққан товуш мушук бола мовлаган каби ҳужрага эшитилиб турар эди.

55. БАРИМТА

Кун чоштгоҳдан ошиб, Чорсуда халқ олағовури бошланса ҳам, бўш дўконларнинг бирида уч нафар йигит ҳануз донг қотиб ухлар эди. Чорсуда бўлиб турган тарс-тўполон гўё бу уч йигитни аллалар эди. Бошига биттадан шапарак кир ёстиқ қўйиб, остига ялангқават тақир кўрпача ёзган ва устига гуппи чопонини ёпиб, яна шу ҳолда баҳузур хуррак отиб ухлаган бу уч йигит мусофирга ўхшар эдилар. Улар шу йўсин роҳат қилиб ётганда, тахтабандлик дўкон ёнига ташқаридан биров

келиб тўхтади ва ҳамма товушини қўйиб, бақриб юборди: «Тўхта, ҳовв Наврўзқул!!»

Ухловчиларнинг иккиси пинагини бузмади, аммо дўконнинг тўрида ётган чўвак бир йигит чўчиб, бошини кўтарди, уйқулик кўз билан атрофига қарагандан кейин, ҳамёза торгди, керишди, сўнгра энг четда ётувчига кўзи тушиб, ёнидаги йигитни туртди:

— Тур, Шарийф тур, пешин бўлибту!

Иккинчи йигит кўзини очди:

— Э, қўйсанг-чи, Раҳем.

— Тур-да, ахэ, ана Қобилбой ҳам кеб тўхтабту!

Шарифбой ёстиқдан бурилиб ёнидаги, учинчи йигитга қаради:

— Палаънат, қачон келган экан?

— Қим билсин... Инисини бо учратдимкин? Кани, уйғот-чи, палаънатини!

Шарифбой ётган жойидан қўлини узатиб, Қобилбойнинг муртидан торгди, Қобилбой ғиншиб уйғонди:

— Тек ёт, Шариф!

— Инингга йўлиқдинг-чи?

— Йўлиқдим, икавингга салом айтди,— деди Қобилбой ва юзини улардан четга ўгириб олди.— Бир оз тинч қўй, ухлайман.

— Ийби, ийби,— деди Раҳим,— буродаринг аҳволини гапур-да, ахэ. Барпадари уйқуки, пешинга чикин бўлса; кўчага бўлиб ётган тўпалангни гўшингга ила санми?

— Кеч келдим, кўп жоврама-чи, Раҳим!

— Қорунни тўйғузиб, сўғун ухла, акун! Қоринлар ҳам пиёз бўлиб тўхтабту, нонуштани қаерга қиламиз, Шарийф?

— Чойхонага қиламиз.

— Кани, сен ҳам кафанингни ёпиниб, шундай чикин ётма. Палъанатинг бо ухлаб кетдимми?

Иккисн туриб кийина бошладилар. Раҳим узун белбоғини тўғрилар экан, бир қанча чақа ва тангалари ерга сочилиб тушди.

— Уҳу, ўҳу, сабил,— деди Раҳим пулларини териб.— Худо буларни ҳам кўп кўрди чоғи, акун, Қўқонинг бизга тўғри келмади, иш топилмайде, пул сочиладе, оч қоламиз чоғи, Шарийф?

— Қобилбойнинг Қўқонжонига лаънат,— деди Шариф,— лоақал темирчи ҳам шогирд олмайди, бизга би-

рон иш топиб бермасә, тўп-тўғри нар хар Қобилнинг устига миnamиз!

Буларнинг вақирлашига уйқуси ўчиб кетган Қобил, тўнғир-тўнғир бир нарсаларни сўзлаб, ёстиқдан бошини кўтарди.

— Чумчуқдек чирқиллашдинглар-да, тожиклар!— деди Қобил.— Ишсиз қолган бўлсаларинг, Тошкендга кетамиз.

— Ана-ана, яна топди гапни!— деди Раҳим,— валдир-валдир қиласан, Қобилбой, акун, Тошкенд бориш учун пул қани?

— Пул топилади.

— Пул топилади?!— деб кулди Раҳим,— бу бепадар бойваччангни қара, Шарифбой!

— Пул топилади,— деди яна Қобилбой ва яктагининг чўнтагига қўл солди.— Паст одамларсан-да: биринг темирчининг ўғли, иккинчинг шустагарнинг боласи...

— Вой-вой!— деди Раҳим,— назари баланд бўёқчининг ўғлидан хафа бўллем!

Қобилбой чўнтагидан бир нарса олиб, уларнинг оёғи остига ташлади ва ўзи, оғзини катта очиб, ҳамёна тортди.

— Ана, пул керак бўлса, ол; сендекларни бир йил боқади!

Раҳим билан Шарифбойнинг оёқлари остига икки тилло келиб тушди, улар бир олтинларга ва бир Қобилбойга қараб қолдилар.

— Ийби, кимни ўлдирдинг?

— Ота касбим одам ўлдириш эмас,

— Иниси берган!— деди Шариф.— Қани, ининг билан кўришдингми, Қобил?

— Кўришдим.

— Одами нағз бўлгон?

— Одами нағз.

— Акун шу қочиб ёта берайкан-да,— деди Раҳим.— Бирон чора боқсин-да, айтмадинг чи, аҳ?

— Айтдим... Пайт топиб ҳаммамиз Тошкенд кетмакчи бўлдик.

— Бали-бали!— деди Раҳим ва Шарифга қараб қош қоқди,— Тошкенд кетамиз дигани тексиз эмас экан-да, палаънатингни. Ҳай, иш битти, Қобилбой, Тошкендга юрамиз, ўрусингни ҳам бир кўрайлик¹.

¹ Шу вақтларда Тошкент руслар қўлида эканлиги унутилмасин. (Автор.)

Шариф ерда ётган икки тиллони олиб Қобилга узатди:

— Ма, тиллангни киссангга тик, Қобел!

Қобил олмади.

— Тилло ўзларингга, икавинг бир тиллодан бўлиб ол.

— Аччиғингни қўй, ахэ биз сенга даҳанаки айтдик-да!

Қобил кулди ва парвосиз кийина берди.

— Олмайсанми, палаънат.

— Ўзларингга деяппан-ку, иним сенларга атаб берди...

— Биздан қарзи йўқ-ку, ахэ?

— Тушунмаган одамларсан-да!— деди Қобил.— Иним, қочиб ётқон ҳолда уларни меҳмон қилолмадим, деб сенларга шу икки тиллони бериб юборди... Энди тушундингми?

— Вой, палаънат... Ҳали сан бизни ўз пулимиз билан бетимизга урдинг?!

Қобил кулди. Улар иккиси бирининг оғзидан бири олиб, Қобилни паст уриб, Анварни мақтаб кетдилар.

— Сан отанг ўгли эмассан, агар отанг ўгли бўлсанг, мирзо Анвардек меҳмондўст бўлайдинг! Мирзо Анвар меҳмоннинг бетини кўрмай, бошидан тилло нисор қилганда, сан палаънат бизни туконхонага қамаб қўясан! Буродаринг бўлмаса, Қўқон жонингни кўтариб оғзингга урайдик, мурунингдан мағзи саринг оқиб тушайди!

Қобил бир нарса деб тўнғиллади.

— Э, тўнғиллама, палаънат! Биз пул ошноси эмас, одам ошноси... Сени бозори подшога олиб чиқса, оғзига тиш бор, деб саккиз пулга ҳам олмайди, ба худо!

Улар шу ҳангоманинг устида эдиларки... Чорсудаги шовқин-сурон ичидан боҳайбат бир ҳайқириқ эшитилди; бозор олағовури бирдан кесилиб, бу учови ҳам ташқарига қулоқ солиб қолдилар:

Эй-й-й-й —

— Бозор аро йнғилишиб гул терганлар!

Қасам ёдлаб, подшога сўз берганлар!

Мирзо Анвар отлиқ элга маълум киши,

Ўрда ичра қаламкашлик эрди иши.

Арзимаган гуноҳига қочди, кетди.[?]

Бундан андак подшоҳга озор етди.

Унинг дўсти Султонали номлик мирзо

Бу қочнишдан чекмақдалар беҳад изо.

Мирзо Анвар гуноҳида тойилди зор,

Халойиқни тўхтатишдан мақсадим бор:

Эрта пешин асносида Султонали

Орсиз Анвар гуноҳига ўлгай, бали.

Жамиятда ҳозир бўлса осий Анвар

Ёки унинг дўсти — ошносинин бирар.

Гуноҳингга Султонали ўлар, десин,

Эрта пешин вақти, афсус, сўлар, десин.

Имонли қул нафси учун дўстин сотмас,

Гуноҳи йўқ ошносинини ўтга отмас.

Қулоқ солган гуноҳсининг фарёдига,

Дард қолмагай етар ҳар вақт муродига!!

Жарчи тўхтади, шовқин-сурон яна эскича давом этди.
Жарнинг давомида қулоғи тиккайиб, кўзи катта очилган
Қобилбой сукутга кетди...

— Нега хомуш тўхтадинг, Қобил? Акун жарчинг ни-
ма деб вақирлайди?

Қобил жавобсиз бошини чайқадн.

— Гапур,— деди Шариф.— Мирзо Анвар, осий Ан-
вар, деяпти чоғи?

Қобил яна жавоб бермади.

— Забонинг бор, ахэ буродарингни тутканлар-чи?

— Йўқ.

— Бўлмаса нега ундайчикин хомуш тўхтадинг?

— Энди тутмакчилар...

— Энди тутмакчилар?— деб заҳарханда қилди Ра-
ҳим.— Дарди харинани тутади!

— Тушунмай ётибсанлар, анови кун биз бир мирзо-
нинг уйига борган эдик-а?

— Ҳай.

— Ана шуни, сен Анварнинг дўсти эдинг, деб барим-
та ушлаганлар... Эртагача Анвар келмаса, шу Султона-
лини ўлдурар эмишлар!

Жар маъносига энди тушунган йигитларнинг юзида бирдан ўзгариш кўрилди, кўзларида ғазаб, нафрат ўти ёнди:

— Бу хон йўқ¹, бу даюс!— деди Раҳим.— Акуи санинг лабингга кесакни ман суртай, ўртоғим Шарифни ўлдир?! Бу хон йўқ, бу даюс!! Азбаройи худо, даюс!!

Қобил лабини тишлаб, секинроқ ишоратини қилди. Чунки жини қўзиб кетган Раҳим, бутун дўконхонани бошига кўтариб, бақира бошлади.

— Бу хон йўқ, бу даюс! Вой дар даҳанат хонаша!..

— Секин-секин!— деди қўрқувлиқ Қобил ва ўрнидан туриб кетди,— бир фойдаси борми, жинни!

— Вой дар даҳанат хонаша!..

Қобил югуриб бориб, дўконхона эшигидан кўчага қаради.

— Қўй акун, даюсинг мени ҳам бўғиз қилсин... Вой дар даҳанат...

Раҳимнинг эскидан шунинг сингари асабий оғриги бор эди. Шариф билан Қобил унинг феълига яхши тушунар, у бирор ҳақсизликка дуч келса, гарчи, масаланинг ўзига тааллуқи бўлмаганда ҳам, шунинг сингари жинни бўлиб олар эди. Раҳим уч-тўрт дақиқа сўкиниб, тиграб дўконхонани бошига кўтаргандан кейин тинчиди. Қобил дўконхона эшигини ёпиб, ўртоқлари ёнига келди. Учови бир неча вақт хомуш ўтирдилар.

— Шу бевафо дунёга бир иш қиламиз, Қобилбой,— деди яна кўзи олаланган Раҳим.— Даюсингни зиндони қаерга?

— Зиндонини нима қиласан?

— Ана ман бор, ана Шариф, ана сан!— деди Раҳим.— Шу тунга учовимиз бориб ё ўламиз, ё шу бечорангни рўшноликка оламиз!

Қобил манглай остидан Шарифга кўз юборди. Шариф кулимсиб, Раҳимга қаради.

-- Э, сенга чи бало шуд?

— Ҳеч чи!— деди Раҳим.— Акуи биз дунёга нима олиб борамиз, ҳай ўллуқ; дунёга ўн тилло пулимиз қолайдимиз, ё уйга сочини тараб тўхтаган хотунимиз қолайдимиз!

— Йўқ, қолайтикони йўқ!— деди кулиб Шариф.

— Дасташа гир!— деди Раҳим, Шариф билан Қобил-

¹ Бу хон эмас...

га икки қўлини чўзиб, улар, иккиси ҳам илжайган кўйи қўлларини бердилар.— Лафзатон якми?

— Як-як, Раҳим дав!

— Ҳазилаш нест?

— Нест!

— Тамом!— деди икки қўлни бўшатиб Раҳим.— Шуд!

Бу аҳдлашишдан сўнг учови ҳам хомуш қолдилар. Ташқарида шовқин-сурон давом этар, узоқроқ жойдан қаландарлар талқини эшитилар ва дўкон ёнидаги бир каллапаз зўр бериб ёғлиқ хасипини мақтар эди. Палос устидаги чўпларни ўйнаб ўтирган Қобилбой узоқ сукутдан бош кўтарди.

— Меннинг бир неча ерларга боришим керак экан.

— Қаёнга?

— Кеча мени олиб кетган бўзчининг уйига, ундан кейин инимнинг олдига.

— Нима учун?

— Балки Султонанининг қамалиши ёлғондир, агар чин бўлса, иним билан албатта кенгашиш керак. Уринсиз кучаниб қолмайлиқ-да.

Шариф Қобилнинг сўзини маъқуллаб, бош ирғатди.

— Ҳай, кет!— деди Раҳим.— Биз шу ерда бўламиз ханжарларни чархга тоблаймиз. Кўп тўхтама, палаънат!

Шариф ва Қобил унинг жиддиятидан кулимсишдилар. Қобил дўкондан чиқди.

56. ХАИР ЭНДИ, РАЪНО!

Хотин-қизлар жинсидан иродаси кучли, ҳатто эрлардан ҳам жасурроқ шахсларни кўп учратамиз. Шунинг билан бирга уларни, нақадар кучли иродага молик бўлмасинлар, яна ҳиссиётларига мағлуб кўрамиз. Масалан: ҳикоямиз қаҳрамони Раънонинг жасорати, хонга қарши исёни, ҳатто маъюс қолган Анварни йўлга солиши — ўз замонаси учунгина эмас, бизнинг ҳозирги асримиз учун ҳам лойиқ таҳсин ва Раъно ёшлик қизларимизга ибратдир. Лекин иродаси кучли шу Раъно ҳозир яна ҳиссиёти қўлида мағлуб эди.

Бу кеча Анвар оғаси билан кенгашиб, шу кунлар миёнасида Тошканд кетишни ўзига жазм қилди, Раънога ҳам Қўқон билан видолашиш оғир сезилмади. Аммо, масала қатъий ҳал қилинган, Раънода бир тарафдан қўр-

қинч, иккинчи тарафдан қизиқ яна бир жасорат туғилди: кампир билан биргалашиб ота маҳалласига борар эмиш; ўзи бировнинг йўлагинда туриб, кампир орқали онасини айтдириб чиқар эмиш!

Туни билан шуни ўйлаб чиққан Раъно, эрталабдан бери Анварни хафа қилар, ўз сўзида исрор этар эди. Кичкина ҳужранинг сандалида қаршима-қарши ўлтирувчи Анвар ва Раъно бир-бирисидан ўпкалик қиёфатда эдилар.

— Ҳиссиётга қаттиқ берилибсан, Раъно... Ҳар қадамингда сени бир фалокат кутади, менга қолса аямга ҳам ишониб бўлмас.

— Паранжи ичида борган Раънони таниш учун ҳеч кимда каромат йўқ; аямга нега ишониб бўлмасин?

— Сен қочган, аянгнинг обрўсини тўккан қизсан...

— Ҳеч-ҳеч... Аямнинг кўнглини мен яхши биламан, аям сиз ўйлаган хотинлардан эмас ҳеч!

— Яхши, йўлда ҳам сени ҳеч ким танимасин, кампир ҳам аянгни алдаб олиб чиқсин, аянгнинг ўзига ҳам ишонмайлик; яна ҳар ҳолда менинг учун шу қасдингдан кечсанг, нима бўладир, Раъно? Биз Тошкандга бориб етган кунимизоқ, соғлиғимизни ва узримизни айтиб, хат ёзармиз-ку, жоним!

Раъно жавоб бериш ўрнига бирдан йиғлади, анча вақт кўз ёши тўкиб турди.

— Балки мен... аям билан абадий кўришмасман!

— Ҳай Раъно, Раъно!— деди Анвар,— Худоёр юз йил яшайди, биз Тошкентда ўламиз, деб ўйлайсанми?! Хайр, кўп бўлса Худоёр яна беш йил яшасин, ваҳоланки, унинг зулми шу йўсин давом этганда, биз чамалаган бу фурсат ҳам кўп; зеро, зулм неқадар кучайса, унинг умри шунча қисқа бўлиши тажрибалар билан собитдир. Агар шунгача ҳам сабринг етмаса, бошқа чораси топилар, Раъно, масалан, аянгни Тошкандга чақирармиз, ёки бир оз эскиртгандан сўнг Қўқонга ўзимиз ҳам келсак бўлади.

Раъно жавобсиз яна кўз ёшини тўка берди, бу ҳолдан сиқилган Анвар, Раънога бир оз қараб турди:

— Хўп, йиғлама. Ҳали бир-икки кунсиз йўлга чиқолмасмиз; букун кечаси акам келса, эрта бозорга чиқиб йўл ҳозирлигини кўрса, ҳар ҳолда бириси кун кечқурун жўнашимиз ҳам аниқ эмас. Бинобарин, сен ошиқмасанг ҳам бўлади. Ундан сўнг, сенинг ўйлаган йўлинг жуда қалтис, бу гўғрида бошқачароқ тадбир топармиз...

Раъно индамади, бир энтикиб ором ҳавосини ютди ва рӯмоли билан кўз ёшисини қуритди. Анвар ўпкалик илжайиб, Раънони янди. Улар шу ҳолда экан, ҳужра девори, кўча тарафдин уч-тўрт қайта гурс-гурс урилди. Иккисининг ҳам қулоқлари тиккайиб бир-бирисига савол назари юбордилар...

— Бегона киши эмас,— деди бир оздан кейин Анвар.— Мен Сафар ака билан кундузи учун девор уришни шарт қилган эдим... Сен чиқиб кампирга айт, эшикни очсин.

Раъно ҳужрадан чиқди. Бирор дақиқадан кейин ҳовли саҳнига бир неча оёқлар кирди. Бемаҳал йўқлашдан Анварнинг кўнгли ғаш тортиб, келгувчини Сафар ака бўлар деб ўйлади. Ҳужра эшиги очилиб, ичкарига бири орқасидан бири Қобилбой билан Сафарбой кирдилар. Анвар яна англашилмовчилик ичида қолди, Сафар аканинг тинчсиз — ҳаяжонли кўзи Анварнинг илгаридан кўриб қўйган бир неча эҳтимолларини хотирлатиб, уларга жой кўрсатди.

— Вақтсиз йўқлашларингиз сабабсиз бўлмас,— деди товушини секинроқ чиқариб Анвар.— Биздин хабар топганларми?

Сафар ҳамроҳига қараб, икки қўлини қовуштириб енглари ичига олди.

— Йўқ...

— Султоналини қамаганларми?— деб янғ сўради Анвар.— Қамаганлардир!

Сафар ва Қобил бир-бирларига қарашдилар.

— Шундай, мирзам, шундай... Бизлар жуда ҳайрон бўлиб қолдик-да.

Анварда қонсизланиш ва киприк остиларида ҳаракат кўрилди.

— Зарари йўқ, қутқарамиз... Қачон қамаганлар?

— Кеча кечқурун... Боя бизнинг уйга Султоналининг хотини келган эди, мен шундан эшитдим. Унинг устига акангиз бориб қолди...

— Сиз кимдан эшитдингиз, ака?

Жарчи хабарини ва бу тўғрида ўртоқлари билан берган қарорини Қобилбой сўзлади. Анвар оғасининг сўзини жиддий эшитиб, бир неча вақт ўйлаб ўтирди.

— Сиз ва ўртоқларингизнинг ҳамиятларингизга раҳмат... Лекин бу йўл билан Султоналини қутқариш қийинроқ, балки мумкин ҳам бўлмас, деб ўйлайман!

— Агар биз унинг қамалган жойини билсак, нима учун мумкин бўлмасин, Анвар? Ўртоқларим юраксиз йигитлар эмас, бу ёғидан хотиржам бўлинг!

— Раҳмат! Албатта бу жасоратни юраксиз кишилар қилолмас. Менинг бу жасоратга умидсиз қарашим сабаби шунинг учунки, бундай шартлик ва нозик ҳибслар аксар ўрданинг ўзидаги овоққа қамалғувчи эди.

— Ўрдага кириш қийинми?

Анвар бош чайқади.

— Ҳеч мумкин эмас, тун бўйи эллик нафар йигит ўрда қўрғони остидан айланиб туради.

Қобилбой маъюс Сафар бўзчига қаради. Сафар бўзчи зўр бериб мўйловини тишлаб, узар эди.

— Зиндонга қамаган бўлсалар, эби бор экан-да, тақсир.

— Эби... Зиндонга қамашлари эҳтимолдан узоқ, Сафар ака.

Яна бир неча фурсат сукутда қолдилар. Қобилбой ҳар он тўпписини қайириб, бошини қашир эди. Анвар сандал кўрпасидаги бир ипни узиб олмоқчи бўлгандек қўлини силтар эди.

— Зиндондан хабар олдиришимиз керак экан-да, Анвар?

— Хабар олинса... бўлади.

Қобилбой Анвардан шу жавобни олиб, Сафар бўзчига юз ўгирди:

— Мирзонинг уйига бир киши юборсак-да, унинг хотини эрига таом келтирган бўлиб зиндонга борса... Шу қандай бўлар экан, Сафар ака?

— Маъқул, ука, маъқул.

— Сизга-чи, Анвар?

Анвар, тўғри, ишорасини берди.

— Бояги андишамизни ҳам айтиб ўтайлик,— деди Қобилбой.— Биз йўлда бир тўғрини мулоҳаза қилиб келдик, Анвар. Сўзнинг рости шуки... бу уйдан ҳозир кетсангиз маъқул. Ҳарчи одам боласи-да. Ҳалигидек жони кўзига кўриниб иқрор бўлиб қўйса...

Анвар бош чайқаб, кулимсиди.

— Султонали бундай одам эмас, бундан хотиржам,— деди Анвар қаноат билан ва бир оз ўйлаб турди...— Аммо Султоналининг хотини тўғриси бир оз хавфлироқ; хотин киши эримни қутқараман, деб подонлик қилса, иш расво...

Сафар бўзчи боя Султоналининг хотини келганда, Қобилбойнинг ниятини эшитиб хотиржам бўлганини сўзлади.

— Жуда яхши қилинган, раҳмат... Ҳали унинг уйига киши юборсангиз яна уқтириш, хотиржам қилиш керак; шундай ишонтирилсинки, эрта пешингача эрининг озод бўлишига шубҳаси қолмасин, ҳатто уни бу йўсин алданса ҳам бўлади. Эрта билангача қутқарилса хўб, қутқарилмаса Анварнинг ўзи бориб қутқарар эмиш, агар сен шунгача сабр қилмасанг, эрининг яна жазо тортишига сабаб бўласан, дейилсин!

— Хўп, мирзам, хўп.

— Сизга яна бир хизмат, Сафар ака,— деди Анвар, Сафар ҳозирлик ишорасини қилиб, энгашиб олди.— Хизмат шуки, синглингиз мен билан бирга турмаса, сиз олиб кетсангиз...

— Хўп, хўп.

Анвар ўрнидан турди ва ҳозир қайтиб киришини сўзлаб ҳужрадан чиқди. Кўр киши зўр бериб гўза чувир, кампир чиғириқ чиқарар, Раъно эса, кўзини бир нуқтага тикиб, сандал ёнида ўлтирар эди. Анвар ҳовлига тушиб, Раънони ўз тарафига имлади. Иккиси ҳовлининг чеккароғига бордилар.

— Эшитдингми, Раъно?

— Нимани?

— Уларнинг сўзини?

— Йўқ.

— Бизнинг бу ердалигимизни сезиш эҳтимоллари бор экан, Султонали қамалган, иқрор қилса эҳтимол эмиш...

Раънонинг кўзи қавариб кетди.

— Аҳ?

— Қўрқма!.. Сен ҳозир Сафар ака билан кетасан, мен ҳам бошқа жойга бораман. Йўл ҳозирлигини кўриб битиргунча бир неча кун айрилишиб турмасак бўлмас... Сен бориб кийин!

— Ростданми?!

— Ростдан, сен қўрқма, фақат бу бир эҳтиёт, ҳозир Султоналининг қамалишидан бошқа гап йўқ.

— Кийимларим ҳужрада...

— Ҳужрада бўлса улар чиққандан кейин кириб кийинарсан.

Иккиси айвонга қайғиб Анвар ҳужрага кирди.

— Синглингиз ҳозир кийнади!— деди Анвар.— Бирга юриш яхши бўлмас, икковингиз бир оз илгариди, Раъно орқада борсин.

— Хўп.

— Ундан кейин сиз, зиндон хабарини билиб, хуфтан чоғи менинг олдимга келингиз, Қобил ака.

Қобил ваъда ишоратини бериб, Сафар ака билан ҳужрадан чиқди. Раъно кириб кийна бошлади. Анвар маъюс эди, бир оз шошинқираб кийинган Раънонинг латиф юзига қаттиқ тикилган эди...

— Сиз кимникига борасиз?

— Менми, мен... мен шу яқиндаги бировникига.

— Мен ҳам сиз билан турсам бўлмасмиди?

— Йўқ, хавф бор.

Раъно айрилгуси келмагандек уфлади. Кийиниб бўлиб паранжисини ҳам қўлига олди, Анвар ҳужранинг бурчагига ўтиб, Раънони ўз ёнига имлади. Раъно келгач, Анвар уни қаттиқ қучоқлаб, ўпди.

— Акам сенинг ёнингга мендан хабар етказиб турар, сенга бошқа ёрдамлар ҳам қилар, Раъно!

— Тошкандга тезроқ кетайлик, мен... уч кундан ортиққа кўнмайман.

— Хўп... яна бир ўпай, Раъно!

Раъно табассум ичида яна юзини тутиб берди. Анвар бир неча вақт унинг юзидан ажралолмай турди.

— Бўлди... Улар кутишиб қолгандирлар.

Анвар уни бўшатди...

— Пулни сен олиб кет, Раъно, менинг эсим йўқ, йўқотиб қўярман.

Раъно бурчакдаги кигиз тахидан бир ҳамён олтинни олди.

— Сизга бир-икки тилло бериб кетайми, балки керак бўлар?

Анвар керак эмас, деб бош чайқади. Раъно ҳамёндан икки тилло олиб, Анварга кўрсатди:

— Шу икки тиллони холам билан отамга биттадан бериб кетаман?

— Бер, бер... Хайр энди, Раъно!

Раъно ҳам, хайр, дегандек бош ирғитди ва шошиб ҳужрадан чиқди. Раъно айвондагилар билан хайрлашар экан, ҳужрада қолган Анварнинг икки кўзи жиқ ёшга тўлиб, кўкраги кучли-кучли силкинди ва гавдаси ўзига оғирлик қилгандек деворга бориб суянди...

57. ҚҰРҚИНЧ БИР ЖАСОРАТ

Қобилбой бу сўзни эшитувчи қулоқларига ишонмагандек, Анварнинг яқинроғига сурилди.

— Нима деяпсиз, Анвар, мен яхши англамадим?

Анвар яна ўша сўзини такрорлади. Қобилбой, энди бир оз орқасига тисарилиб, кўзини катта очди ва бир неча вақт қотиб турди...

— Сиз, нима қилмоқчисиз, ука. Ўз оёғингиз билан... Йўқ, бу бўлмаган гап! Балки бу — хоннинг унга пописасидир, шу ҳийла билан мақсадга етмакчидир... Қўйинг бу гапни, ука, қўйинг!..

Анвар ҳамон бояги вазиятда, кўзни бир нуқтага тикиб, сандал устидаги қоғозни оғаси яқинроғига суриб қўйди...

— Башарти, пописа бўлмаса?..— деди Анвар.— Хон пописани билмайди, унинг ҳамма ҳаракати жиддий! Шундай, сиз бу хатни эртага унинг қўлига берасиз ва ундан ҳар бир ёрдамнингизни аямайсиз!

— Бу ақиллиқ гап эмас, ука...

— Мен энди шунга қарор берганман!— деди Анвар ўзгаришсиз.— Бу азмдан қайтиш йўқ... Фақат, сиз унга ёрдамнингизни аямасликка менга сўз берсангиз бўлди!

Қобилбой энтикди, хатни қўлига олиб, бир неча фурсат сукутда ўлтирди... Сўнгра бирдан ўрнидан туриб ҳужрадан чиқа бошлади.

— Йўл бўлсин?

— Кетяпман.

— Хайр, кечирингиз!

Қобилбойдан жавоб бўлмади.

*

* *

Кун қиёмга яқинлашган. Яна бирор соатдан сўнг Султоналини ўлимга олиб чиқар эдилар. Ўрда ҳеч бир ўзгаришсиз, одатий такаллуфида ҳаракатланар, бахмал ва заррин кийган саркардалар ичкари билан ташқарига тўхтовсиз қатнашиб турар эдилар. Букунги девонда бир неча муҳтарамларнинг чақчақи билан яна бошқача руҳ, икки кундан бери яна девон хизматини адо қила бошлаган бир муҳтарам ёш олимнинг мулойим сиймоси мирзолар орасини яна мунаввар этган ва юзидан ғолибият маъноси

чакиллаб турган икки муфтининг мутоябаларига ёш олимнинг майин нигоҳи ҳар замон илжаяр эди.

— Унинг учун икки йўл!— дер эди Шаҳодат муфти,— ё аммаводасини топиб бериш, ё ўлим. Фақат икки йўл!

— Албатта шундай,— деб унинг сўзини тасдиқ қилар эди мулла Абдураҳмон.— Топиб берганда ҳам яна жазо бор, бу тарафи ҳам унутилмасин!

— Яна қандай жазо?!— деб ажабланар эди мулла Калоншоҳ.

— Топиб беришни бўйнига олдим, бас, бу сўз, Анварни қочирган ҳам ўзим, деган иқрордир!

Бу бийрон жавоб мулла Калоншоҳга ёқинқирамас эди.

— Топиб беришни бўйнига олмаслик, гуноҳсизлик деган сўздир! Дарҳақиқат, Анварнинг қаерга кетганини билмаса, қандай қилсин? Бас, бу ҳолда Султонали қатл қилинадир, гуноҳсиз ўлдириладир... Бунга ким сабаб, унинг қони кимни тутадир? Мен шунисига ҳайронман-да.

Бу сўз, қаршидаги икки муҳтарамни лом дедирмай қўйиб, чақ-чақ шу ерда шарт кесилди. Шаръий либос кийдириб ўз менлигини ишга оширган мулла Калоншоҳ голиб ва мағрур, қўлидаги таҳрирга қаради.

Шундай: шу соат ичида Султоналини ўлим жазосига олиб чиқар эдилар. Ўрдадан ҳеч ким унинг нажот топишига ишонмас; хоннинг олдига чақирилди — ўлди, башарти гуноҳи бўлиб, иқрор қилса, яна жазога қолди, вассалом. Аммо Анвар хон ҳузурига келиб ўзини унинг ҳукмига топширади, чин йигитлик йўли билан дўстини қутқаради, деган хаёлга ким ишонсин? Кеча жарчи кўйгузарларни айланиб, Анварни инсофга чақирди, киши қонига қолмаслик фазилатини тараннум эттирди. Бироқ, Анварнинг бундай «ҳамоқати»га ахлоқан сукут этиб, виждонан музлаган ўрда арбоби ва бошқалар ишонсинми?!

Шундай ўрда арбоби букун пешиндан бир оз илгарироқ мужассам бир виждон, тоғюрак бир йигит ва ўлим сари кулиб келувчи бир арслонни ўз тарихида биринчи мартаба кўрди ва тонг ажабда қолди. Бу улуг жасорат бир неча дақиқаларгача зулм итларини сукутга солди, уларни ишдан тўхтатди. Ўрда арбобларининг маҳкамада ўтирганлари эшик ёнига чиқиб, йўлда борганлари ҳаракатсиз қолиб, парвосиз ҳар ким ёнидан саломлашиб ўтувчи арслонни томоша қилдилар.

Анвар девонхона қаршисига етганда, нима мақсад биландир даричалар ва эшик ёнидан мўралашувчи мирзоларга умумий бир таъзим ифода қилди ва собит қаддам зиналарга оёқ қўйиб, юқорига, хон ҳузурига чиқиб кетди. Пойтахт бўсағасидаги доимий ясовуллардан ўтиб, даҳлизда тўхтади. Чунки бундан нарига ўтиш учун ҳудайчи воситасида хондан рухсат олдириш лозимдир. Биринчи эшик ёнида қўл қовуштириб турувчи Дарвеш худайчи таажжуб ва ҳайрат ичида Анварни қаршилаб, иккинчи хонадаги «жаноб» ҳузурига кетди.

Тахтига така қилган Худоёр икки кўзи тўғрисиغا икки жаллодни қўйиб, ёнидаги домла шоғовул, Турсун оталиқ ва ғайри бир неча аъёнлар билан суҳбатлашар эди.

— Пушти паноҳо!— деди ҳудайчи,— хиёнаткор ўз ихтиёри билан келиб, доми адолатингизга таслим бўлмақчи!

— Хиёнаткоринг ким?

— Мирзо Анвар!

Хон сесканиб кетди, ҳамнишинлар ҳам аланг-жалам бўлдилар.

— Келтир!

Ҳудайчи қуллуқ қилиб, орқасига қайтди. Даҳлиздаги Анвар биринчи хонадаги аъённи ҳайратга солиб, иккинчи танобийнинг бўсағасида, жаллодлар ўртасида тўхтади ва хонга таъзим адо қилди.

Рақибни бу қадар жасоратда кўрган Худоёрнинг киприк остлари учиб, соқол туклари силкинди ва бир оз сўз тополмагандек тамшаниб турди.

— Сен бизга хиёнат қилдинг, ит увли!

Анвар бош ирғатди.

— Иқрорман.

— Тузимни унутдинг!

— Тонмайман!

— Иқрорсан, тонмайсан, ўбдан иш!— деди заҳарханда қилиб хон,— ўлудан ҳам қайтмайсан?!

— Мен сиздан марҳамат сўраб келган эмасман!— деди илжайиб Анвар,— ўзимни ўлимга бериб, бир гуноҳсизни қутқазиш учун келганман!

Ҳамнишинлар лабларини тишладилар. Худоёр истеҳзоли кулди.

— Пусулмончилик қиғонсан-да?!

— Албатта!— деди Анвар,— бошқалар киши гуноҳи учун гуноҳсизни тутиб пусулмончиликдан чиққач, мен пусулмонлик билан ўлишни ўбдан билдим!

Бу жавоб Худоёрни қип-қизил тусга қўйиб, манглайида терлар кўринди, газаб ўти аланга олди.

— Сенинг қиғон ишинг пусулмонлиқда борми, ит увли?!

— Мусулмончиликда юзлаб хотин устига, бир камбағал уйланмоқчи бўлган қизга ҳам зўрлик қилиш борми, қиблан олам?!

— Чиқар буни, жаллод!!!

Жаллодлар ҳаракатландилар.

— Ханжаримиз қонсираган!

Анвар бош чайқаб кулди.

— Гуноҳсизни менинг кўз олдимда банддан озод қилинмас экан, Анварни бу ердан чиқара олмаслар, қиблан олам,— деди ва ўзини ташқарига торта бошлаган жаллодларни арслонларча силтаб юборди,— сизда адолат борми, жаноб?!

Кўрқинч бу ҳайқириқ Худоёрни инсофга келтирди. Жаллодларни тўхташга ва ҳудайчини Султоналини ҳозирлашга буюрди. Кўзи қонланган Анвар, икки қўлини ёнига ташлаб Худоёр қаршисида туриб қолди. Ҳамма сукутда. Шундай фурсатларда гуноҳкорни одобсиз сўзлар билан сўкиб турувчи Худоёр ҳам жим. Чунки, аён назарида ҳар бир одобсизлигига Анвар тарафидан кучли бир ҳақорат олиш эҳтимоли бор. Шайхи Саъдий айтганча, дунёда ҳаётдан қўл югувчидек тили узун киши бўлмас. Дарҳақиқат, инсонни разолатга солгувчи унинг манфаати тақозаси, қола берса ўлимдир. Бу иккисидан кечгувчига эса на подшоҳнинг қаҳри ва на жаҳаннамнинг қаъри фарқсиздир.

Кўп фурсат ўтмай ҳудайчининг орқасида Султонали кирди, хонга қарши турувчини таниб, титради... Титрар экан, Анвардан бир оз кейинда туриб хонга таъзим қилди.

— Сиз озод бўлдингиз!— деди хон,— девоиға чиқиб ўз ишингизга қаранг!

Султонали ихтиёрсизча хон томонга букилиб олди... Анвар «истеҳзоли» вазиятда Султоналига ён қаради:

— Меним қаршимга ишлаб, жанобга неқадар содиқ қолсангиз ҳам, садоқатингиз сизни нажотга чиқара олмайди, билъакс, сиз ўйлаганча мен — инсофсиз сизни қутқардим... Сиз шуни унутмасангиз бўлди, Султонали ака!— деди Анвар ва хонга ишорат қилди,— қўлимни боғласинлар, чиқариб ўлдирилсинлар!

Султонали орқасига қайтди, қайтар экан, кўздан бир неча томчи ёши оқиб тушди. Жаллодлардан бири келиб, Анварнинг қўлини орқасига боғлади. Анварнинг қўли боғланар экан, Муҳаммад Ниёз домла ўрнидан туриб, хонга қуллуқ қилди.

— Шу одобсизнинг гуноҳини менинг учун кечсинлар!
Хон юзини четга ўгирди:

— Растаға чиқаринг!

Анвар, хонни ва ҳамнишинларини масхаралагандек, таъзим адо қилди. Жаллод олдинга тушди, унинг орқасидан Анвар юрди ва орқадан икки нафар қуроллиқ ясовул эргашдилар. Анвар ўзини ўрдага киришда қандай тетик тутган бўлса, ўлим сари чиқишда ҳам ўшандоғ парвосиз эди. Кўзи тушган таниш ҳар кимса билан «хайр, хўш» деган каби имлашиб олар эди. Ранги қув ўчиб, ҳушсиз каби ташқи дарвоза ёнида турган Султонали билан ҳам алоҳида видоёлашди. Анварнинг қарашидаги маънога тушунган Султоналининг юраги сув бўлиб оқди ва ҳушсиз, ҳиссиз, Анвар кўздан йўқолгунча қараб қолди...

Янги растада халқ қайнар эди. Қўлида яланғоч ханжарини ушлаб, белига ойболтасини қистирган манфур жаллод орқасидан келувчи маҳкумга кўзи тушган халқдан баъзиси жазо майдонига қараб оғилди ва баъзиси нафратланган кўйи ўзини четга тортди. Жазо майдони янги раста билан ўрда боғининг муюшида бир дор ва дор остига қон оқизиш учун қазилган чуқурдан иборат эди. Дор остига келиб етдилар. Бир онда дор атрофига юзлаб йиғилган томошабин халқни ясовуллар четланишга буюрдилар. Халқ орқага силжиган бўлиб, яна сиқилиша берди. Дор остида Анварнинг қўли ечилиб, таҳорат олиш учун унга сув берилди. Чунки бу маҳкумнинг қонуний ҳаққи эди. Анвар таҳорат олар экан, жаллод ва ясовуллар ханжар яланғочлаб унинг теварагини қуршаб турдилар. Анвар таҳоратланиб, устидаги тўнини ерга ёзди. Жаллодлар доирани бир оз кенгайтириб, Анвар икки ракаат намоз ўқиди. Дуодан сўнг Анвар ўрнидан турди, қўлини боғлашга бериб, атрофга бесаранжом аланглади. Теваракни сириб олган халқ олдида манфур кўзини мойлантириб ўз устига тўппа-тўғри қараб турган мулла Абдурахмонни кўрди. Анвар титради, Абдурахмон илжайди...

— Кулишга ҳаққингиз бор, домла, чунки ўч ола-

сиз!— деди Анвар. Бирдан, ҳамманинг кўзи Абдурахмонга тушди.— Фақат сиз ифлослик натижасида куласиз, мен... мен тўғрилиқ самарасини ўраман; сиз ифлос виждон билан ғолибсиз, мен соф виждон билан мағлубман... Мени дор остига ким келтирди? Виждон эмасми, тақсир! Сизни бу ерда ким томошабин қилди? Ифлослик эмасми, тақсир?

Халқ чуқур сукутда, ўз орасида турган «пешво»га кийналик кўз билан тикилган эди... Жаллод, қўли боғланган Анварни дор томонга олиб борди, Анвар ўз ихтиёрича чуқур ёнига ўтирди ва ханжарини яниб келган жаллодга қўли билан «озгина тўхтаг» ишорасини қилиб, Абдурахмон томонга кулди:

— Менинг ҳолимни кўрингиз, домла,— деди Анвар кулиб,— қўлим боғланган, устимда ханжар ялтирайди. Лекин мен куламан... Нима учун бундай, тақсир?— Чунки виждон роҳатда, жон тинч, юракда ишқ!.. Дуруст, мен кўмилгач, қабрим устида кўкси доғлиқ қизил лолалар кўкараш... Нимадан бу? Бу — сизнинг каби тубанлар солган из!..

Томошабинлар тоқатсизлангандек кўриндилар, Анвар узаниб ётди... Жаллод ханжарини енгига яниб, Анвар устига энгашди.

.

...Энгашди, бироқ, орқадан берилган кучли бир зарб билан Анварнинг устидан ошиб, мукканча чуқурга йиқилди. Жаллоддан беш қадам нарида турган ясовуллар ҳам кўкдаги ханжарлик қўлларини остга буколмай, кимлар биландир олишиб ётар эдилар ва шу онда кучли шاپалоқ товуши эшитилиб, салласи чувалган бир ёш мулла ерга ўтириб қолди... Халқ тартибсизланди... Қобилбой Анварнинг дастбандини кесди ва иккиси тартибсизлик ичига кириб йўқолдилар. Қуролсизлантирилган ясовуллар, гурр этиб, турли томонга сочилган халқ ичидан дўст-душманни ажратолмай гарангсидилар. Шу вақт бутун аъзоси эски қонларга беланган жаллод чуқурдан чиқишга интилар эди...

*
* * *

Шу воқеадан икки кун сўнг ярим кеча вақти, Бешариқ билан Хўжанд дарвозалари ўртасидаги қўрғон де-

вори остига тўрт нафар кўлага келиб тўхтади... Йигирма икки-йигирма уч кунлик ой ҳали унча кўтарила олмаган, айниқса, озгина кўтарилиб чиққан ой нурига қўрғон девори тўсиқ эди. Кўлагалар бирин-бирин қўрғон деворига тирмаша бошладилар. Биринчи мартаба кунгура ёнига чиқувчи эмаклар юриб атрофни текширди, текширувчининг бетига ой нури сепилиб, таниш бир юз — Сафар бўзчи зоҳир бўлди. Қўрғон ташқариси кенг дарахтсиз қир, туманлик — хира ойдин ва узоқдан бир неча туп яланғоч дарахтлар кўлагаси кўринар эди. Сафар бўзчи ўзидан бир зина қуйида турган ҳамроҳларини бирин-бирин ўз ёнига чиқара бошлади. Анвар, паранжилик Раъно, энг охида қўлида арқон кўтарган Султонали юқорига чиқдилар. Султонали аста-секин кунгура ёнига келиб, остга қаради.

— Саккиз газ бор!— деди шивирлаб Султонали.— Келинг, Анвар...

Анварнинг қўлтиғи остидан арқон солиниб боғланди. Султонали ва Сафар бўзчи Анвар билан қучоқлашиб хайрлашдилар... Сўнгра Анвар кунгура ёнига келиб, қуйида осилди. Сафар билан Султонали арқонни секин-секин юбориб турдилар.

— Етдим!— деган товуш келди қуйидан ва бир оздан сўнг арқон ҳам бўшалди.— Тортинг!..

Арқон тортилиб олинди. Паранжиси аралаш Раъно ҳам арқонга боғланди.

— Арқонни қаттиқ ушлаб, оёғингизни деворга тираб тушасиз, Раъно... Энди омон бўлинг, синглим.

— Келин оймларга салом айтинг сиз ҳам, аммаки!

Раъно гоҳ чалғиб, гоҳ тўхтаб, қуйида силжиди. Ерга тушишга бир газ чамаси масофа қолганда девор остида кутиб турган Анвар уни кўтариб олди.

— Қўйинг... Ўзим тушаман.

— Тегимиз ариқ, лойга ботасан.

Анвар шу сўзни айтиб, уч-тўрт қадам босди, Раънони «Туя тойди» ариғининг нариги чеккасига чиқариб қўйди. Раъно қўлтиғи остидаги арқонни ечди, арқон девор устига томон соғилиб олди. Анвар яна қўрғон девори остига юриб чиқди ва секин юқорини чақирди:

— Султонали ака!

Қўрғон кунгурасидан Султоналининг кўлагаси қуйида энгашди.

— Эҳтиёт бўлингиз, Султонали ака!— деди Анвар.— Сиз ҳам шу ҳафтадан кечикманг. Такрор айтаман: зинҳор кўриниш фикрига туша кўрманг.

— Хотиржам, хотиржам!

Анварнинг қутулган кунидан бошлаб Султонали ҳам яширинган эди. Гарчи, хоп уни қайтадан йўқламаса ҳам, яна шу эҳтиётни мувофиқ кўрган эдилар. Султонали уй ишларини саранжомлаш учун улардан бир ҳафта кейинроқ йўлга чиқмоқчи эди.

Анвар «Туя тойди» ариғидан Раъно ёнига ўтиб, охириги мартаба хайрлашдилар.

— Хайр, Султонали ака, хайр, Сафар ака!

— Хайр, амакилар!

— Оллонинг паноҳига, Анвар!

— Сафарнинглар бехатар бўлсин!

Кўрғон устидагилардан кимдир бири пиқ-пиқ йиғлади. Анвар Раънони олдига солиб, узоқда кўринган дарахт кўлагасига қараб юрди. Ер жуда ботқоқ, ҳар бир қадамни аранг ердан узилар эди. Йигирма қадам чамаси боргач, Раънонинг кафши лойга тишлашиб, оёқ узолмай тўхтади. Икки қадам орқада келган Анвар, Раънони кўтариб олди.

— Менинг этигим бор, чимга чиққунча жим тур!— деди Анвар.

— Қўйинг уяламан...

Анвар жавоб бермади. Ўттиз қадам чамаси бўриб, Раънони ерга қўйди ва кўрғон устидан ҳануз мўралашиб турувчи кўлагаларга «кетинг» деган каби қўл чайқади. Иккиси яна бошлашиб кетдилар. Улар ўн беш қадам босар-босмас дарахт кўлагаси остидан икки отлиқ югуриб чиқди ва бир онда Раънолар ёнига келиб, отлиқдан бириси «тўп» этиб ерга тушди ва жиловини Анварга тўғрилаб турди.

— Акун, сувор бўлинг.

Анвар Раҳим кўмагида отга минди. Узангидан оёғини чиқариб Раънони чақирди. Раъно — Анвар билан, Раҳим — Шариф билан мингашиб олдилар. Анвар яна кўрғон кунгурасига қаради. Ҳануз икки кўлага кўринар эди. Қамчисини уларга тўғрилаб силкитди, отни йўлга солди. Дарахт кўлагаси остида соябонлик араванинг шотисига така қилган Қобилбой уларни қаршилади. Раъно от орқасидан аравага ўтди. Анвар ҳам отдан қўниб, аравага — Раъно ёнига чиқди. Раҳим ўз отига ми-

ниб, Қобилбой аравани йўлга солди. Икки отлиқ арава-нинг икки шотиси ёнига кириб қўзғалдилар. Тўғун те-мири ердаги майда тошларга уришиб, шақ-шуқ товуш чиқара бошлади. Арава ва отлиқлар кўлагаси дақиқа сайин кичиклаша борди, бора-бора кенг қирнинг бағри-да кўзга кўринмас бўлиб кетди. Фақат, яна бир оз тўғун-нинг кучсиз-кучсиз тошга уриниши эшитилиб турди...

Б и т д и.

МИРЗО АНВАРНИНГ КЕЙИНГИ ҲАЁТИ ТУҒРИСИДА

Мен мирзо Анвар ҳикоясини отам марҳумдан эшитган эдим. Мирзо Анвар Қўқондан қочиб келиб, уч-тўрт йил чамаси Тошканднинг машҳур Эскижўва маҳалласида турган. У вақтларда бизнинг ҳовлимиз шу Эскижўвада бўлиб, мирзо Анвар отамга қўшни эмиш.

— «Қўқондан бир мирзо кўчиб келиб, фалончининг ҳовлисини ижарага олган эмиш», деган гап чиқиб қолди, деб ҳикоя қилар эди чол.— Мен мирзо хабарини эшитсам ҳам, бир ҳафтагача ўзини кўролмадим. Рўза кунларининг бирида биз масжиддан шом намозини ўқиб чиқар эдик, сўфи: «Ҳаммангизни Худоёрхоннинг мирзоси ифторга таклиф қилган», деди. Биз йнгирма чоғлиқ киши янги қўшининг уйига бордик. Бир уй ва бир айвонга яхши палослар солинган, кўрпачалар ёзилган, ўртада анвои дастурхонлар... Биз уйга кириб ўлтургандан кейин эшик ёнида хушсурат бир йигит кўринди. Бизга тавозеланиб хуш омади айтди. Мирзо Анвар, дегани шу эмиш. Биз ифторга қарадик, мирзодан аҳвол сўрадик. Тошкандлик бўлгумиз келди, деб кулди. Биз — тошкандликлар хуш кўрадиган норин қилдирибдир, хўб едик... Домла билан бир нечалар фотиҳага яқин ташқарига чиқиб кетдилар. Биз нима воқеа бўлганига тушунмадик. Орадан бир оз ўтгандан кейин яна қайтиб кирдилар. Дастурхонлар йиғилиб иш фотиҳага тўхталган эдики, домланинг олдига бир коса сув келтириб қўйдилар. Домла никоҳ хутбасини бошлади... Биз ҳайрон бўлдик. Хутба охирига етиб, мирзо Анварга бир қизни никоҳладилар; биз, мирзо билан қизнинг ҳақиға дуо

қилиб, тарқалишдик. Лекин хилофи одат бу никоҳ ҳар биримизни таажжубга солди. Яна бирор ҳафта ўтгач, бир нечамиз мирзо билан таниш бўлиб олдик, кейинроқ мирзони улфатчилигимизга ҳам олиб кела бошладик ва шунда мирзонинг ўз оғзидан Худоёр билан кечган можаросини эшитдик, таажжубландик ва мишбаъд мирзога ихлосимиз ортди...»

Чолнинг сўзига қараганда, мирзо Анвар Худоёрнинг қўли етмайдирган Тошкандда (рус қўли остида), тинч, аммо жуда ҳам фақир яшаган, бойларга мирзолик қилса ҳам, даромади доимий бўлмаган. Тошкандда туришининг учинчи йилларида Худоёрдан бир афвнома олиб, қашшоқлиқ жонига теккан мирзо Анвар, ўйлаб турмай, Раёно билан Қўқонга қайтган. Орадан уч-тўрт ой ўтгач, Қўқондан келувчилар мирзонинг ўлдирилганини сўзлаганлар. Нега ўлдирилган, эски «гуноҳи» учуни, бошқа сабаб биланми, ёхуд «афвнома» ҳам мулла Абдурахмонларнинг найрани бўлганми отам бу тарафни яхши билмас эди.

Мен ушбу китобга материал йиғиш учун Қўқон бордим, яшаган кишилар билан сўзлашиб юрдим: ўзи Худоёр девонида ишламаган бўлса ҳам, Худоёр мирзоларига ҳамаср бўлган бир кекса мирзога учрашдим. Унинг сўзига қараганда, мирзо Анвар ўлдирилмаган. Худоёрдан сўнг анча йил яшаб ўз ажали билан ўлган эмиш. Мен ҳайрон бўлиб қолдим ва икки ўртада тараддулланиб, мирзонинг кейинги ҳаётини шу ҳолда битиришга мажбур бўлдим.

*Абдулла Қодирий
(Жулқунбой).*

*Тошкент, 15 февраль,
1928 йил.*

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ ВА УНИНГ «МЕХРОБДАН ЧАЁН» РОМАНИ

✓ Абдулла Қодирий бундан қирқ йилча муқаддам: «Модомики биз янги даврга оёқ қўйдик, бас, биз ҳар бир йўсинда ҳам шу янги даврнинг янгиликлари кетидан эргашамиз ва шунга ўхшаш, дostonчилик, романчилик ва ҳикоячиликларда ҳам янги асарлар яратишга, халқимизни шу замоннинг «Тоҳир ва Зухра»лари, «Чор дарвеш»лари, «Фарҳод ва Ширин»лари ва «Баҳром-гўр»лари билан таништиришга ўзимизда мажбурият ҳис этамиз», деб ёзган эди.

«Янги давр» деб совет даврини кўзда тутган Абдулла Қодирийнинг бу сўзлари унинг биринчи романи «Ўтган кунлар»нинг 1926 йилда босилиб чиққан дастлабки нашрига «Ёзувчидан» берилган кичкина муқаддимада айтилган эди. ✓ «Ўтган кунлар» романини Абдулла Қодирий ўзи «янги замон романчилиги билан танишиш йўлида кичкина бир тажриба, яна тўғрироғи — бир ҳавас» деб тафсифлаган эди. Бу сўзларни у «Меҳробдан чаён» ҳақида ҳам айтиши мумкин эди. Чунки ҳар иккала асар ҳам ўзбек адабиёти тарихида романчилик бобида илк «қалам синаш», умуман, роман ва айниқса тарихий роман жанрининг ўзбек адабиётидаги тўнғич асарлари эди. Биринчи ўзбек романи «Ўтган кунлар»дан кейин иккинчи ўзбек романи «Меҳробдан чаён»ни ёзган киши яна ўша Қодирий бўлди. ✓

Қирқ йилча тарих мобайнида ўзбек адабиёти тўхтовсиз олға борди, ўсди, аммо Абдулла Қодирий романларининг қадрини тушмади, балки борган сари ошди. Бугун Абдулла Қодирий бутун совет адабиёти классиклари қаторида фахрий ўрин олиб турибди.

Бунинг сабаби нима?

Бу саволга қисқача бўлса ҳам жавоб берилса, нашриётларнинг ўзбек, рус ва бошқа тилларда Абдулла Қодирий асарларини нима

учун қайта-қайта босаётгани ва ўқувчига қизгин тавсия этаётгани ҳам анча аниқ бўлиб қолса керак.

Абдулла Қодирий ўзбек адабиётига худди момақалдироқдек гулдурос билан кириб келди ва худди чақмоқдек — ҳамманинг диққатини ўзига жалб этди. Ҳозир «кекса авлод» деб аталувчи кишилар яхши биладиларки, 20-йилларда Абдулла Қодирийдан машҳурроқ ўзбек ёзувчиси йўқ эди.

Уни «Ўтган кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романлари, шунингдек, ажойиб ҳажвий асарлари («Қалвак маҳзумнинг қўйин дафтарида», «Тошпўлат тажанг нима дейди» ва бошқалар) машҳур қилди. Айниқса, «Ўтган кунлар» романи ўқувчилар оммасига жуда зўр таъсир этган ва тезда рус, озарбайжон, қozoқ, туркман тилларига, турк, араб ва бошқа чет эл тилларига таржима қилинган эди.

Абдулла Қодирий ижоди атрофида дарров бошланиб кетган қизгин мунозаралар унинг шуҳратига яна шуҳрат қўшди. Мунозарачилар бир-бирига тамоман зид, гўё ҳеч қачон келишмовчи икки гуруҳ, икки лагерга бўлиниб кетган эди. Бу гуруҳнинг бири Абдулла Қодирийни совет замонасига ёт, майда буржуазия позициясида туради деб билса, иккинчи гуруҳ буни рад этар эди. (Матбуотда танқидчиликда биринчи гуруҳнинг фикри ҳукмрон эди). Бу мунозараларнинг йўналишини бугун қайтадан кўздан кечирган ҳар бир инсофли тадқиқотчи ўша вақтда Абдулла Қодирийнинг ўзбек адабиётида новатор сифатида майдонга чиқиб, бизнинг миллий адабиётимиз учун тамомила янги бўлган роман жанрининг ҳам мазмуни, ҳам шакли соҳасидаги бир қанча жумбоқларни, проблемаларни бир ўзи ҳал этиб бергани ҳам, унинг бу жасоратидаги баъзи ғоявий нуқсонлар ҳам, ажойиб ёзувчи ижодини ўрганишга ва унга баҳо беришга дастлаб қўл урган танқидчиларнинг нўноқликлари, бадий ижод процессининг бир қанча хусусиятларини тушуниб етмаганлари ҳамда Абдулла Қодирий ижоди атрофидаги мунозараларга фақат қизгинликгина эмас, балки маълум даражада чалкашлик ҳам киритганларини қайд этмасдан илож йўқ. Аммо шуниси муҳимки, бу мунозара иштирокчилари бир-бирларига қанчалик зид ва муросасиз бўлмасинлар, иккала гуруҳ, иккала «лагерь»дан ҳеч бир киши ва ҳеч қачон бир нарсани рад этган эмас: Абдулла Қодирий ҳеч шубҳасиз талантли, улкан санъаткор. Ўша вақтнинг кўзга кўринган танқидчиларидан бири, Қодирий ижодини ҳаммадан аввал кенг миқёсда ўрганишга киришган Сотти Ҳусайн ўзининг аввал (1929 йилда) «Шарқ ҳақиқати» газетасида бир неча мақоладан иборат бўлиб босилиб чиққан ва кейинроқ (1933 йилда) китоб ҳолида нашр этилган «Ўтган кунлар» ва «Ўтган кунлар» номли асирида Абдулла Қодирийнинг ёзувчилик маҳоратига жуда баланд

Баҳо берган ва ёш ёзувчилар орасида Қодирийга тақлид бошланганлигини қайд этган эди. Бугун кўзга кўринган совет романчиси бўлиб танилган Ойбекнинг ўзи роман ёза бошлашдан аввал Абдулла Қодирий ижодини ўрганишга юз ўгиргани ва «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» китобида (1934 йил) ёзувчининг маҳоратини таҳлил этишни махсус вазифа қилиб олгани ҳам бежиз эмас эди. Адабиётшунослар ва танқидчиларнинг бугунги ишларида Абдулла Қодирий яна катта санъаткор сифатида текшириш марказида турибди. Бугун ҳам Абдулла Қодирий, худди бундан қирқ йил аввалгидек, ёш танқидчи ва адабиётшуносларда ўзининг маҳорати билан таҳсин-офарин уйғотмоқда: М. Қўшжоновнинг шу йилнинг бошида босилиб чиққан «Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати» рисоласини ўқинг,— ярим асрча давр ичида Абдулла Қодирий маҳоратига мафтунлик авлоддан авлодга мерос бўлиб келаётганига яна бир қайта иқрор бўласиз.

Абдулла Қодирий ёзувчилик маҳоратини унинг асарлари мазмунидан ажратиб олиш мумкин эмас. Аксинча, шу мазмуннинг солмоқдорлиги, ҳаққонийлиги — ёзувчи маҳоратининг энг муҳим аломатларидан биридир. 20-йилларда энди тетапоя қилиб оёқ босиб келаётган ёш ўзбек танқидчилигининг баъзи вакиллари Қодирий асарларининг мазмуни билан жозибадор «шакли» орасидаги ана шу узилмас алоқани кўра билмадилар. Бу танқидчилар ёзувчининг ўтмиш материалга мурожаат этишининг ўзини бир гуноҳ деб билдилар. Бу — энг камда икки жиҳатдан инсофсизлик эди. Биринчидан, Абдулла Қодирий роман жанрида бўлмаса, повесть, ҳикоя ва публицистика жанрларида замон, совет воқелиги материалга ҳар куни мурожаат этиб, революцион замонга мадҳ ўқимоқда эди. Иккинчидан, Қодирий ўтмиш, тарих материалга мурожаат этганда ҳам, бу материалга совет замони нуқтаи назаридан ёндашар, бу романларнинг бутун мазмуни ва образлар системасининг вазифаси — Октябрь революцияси томонидан улоқтириб ташланган зулмкор ўтмишнинг иллатларини очиб ташлаш, ўтмишдаги энг яхши кишиларнинг фожиясини кўрсатиш билан янги, совет социалистик воқеликни тасдиқлаш эдики, баъзи танқидчилар бадий ижодда ўтмишни акс эттиришдаги ана шу нозик томонларни тушуниб етолмадилар. Натижада, «Ким кимни енгади» шiori остида қаттиқ синфий кураш бораётган 20-йиллар шаронтида Абдулла Қодирий ижодининг нимаси ва кимга хизмат қилаётгани ҳақида мунозаралар майдонга келди. Абдулла Қодирийдек бақувват ёзувчининг истеъдоди тарих тарозусининг қайси палласига тош қўяётгани ҳамани қизиқтирар эди.

Бу саволга тарихнинг ўзи жавоб берди. «Ўтган кунлар» ҳам, «Меҳробдан чаён» ҳам доимо феодал ўтмишнинг ҳаққоний манза-

раси, эксплуататорларга қўйилган бадий айбнома тарзида миллион-миллион ўқувчилар томонидан мамнуният билан қабул этилиб келмоқда. 20-йилларда, совет тузуми мустаҳкамланаётган даврда, ўтмишнинг ёзувчи томонидан яратилган манзараси янги, совет даврининг қадрига етишга хизмат этди. Абдулла Қодирий асарлари бугун ҳам жуда замонавийдир: коммунизм бўсағасида биз ўтмишимизга назар ташлар эканмиз, бугунги кунимизнинг жозибадор жилоси ортади ва эртаги кунимизнинг маъноси янада аниқроқ, равшанроқ бўлади.

Аслида ёзувчининг муқаддас нияти ҳам шу эди. ^УАбдулла Қодирий ўзининг романчилигини аниқ ғоявий программадан бошлаган эди: «Мозий (ўтмиш)га қайтиб иш кўриш хайрлик дейдилар. Шунга кўра, мавзунини мозийдан, яқин ўтган кунлардан, тарихимизнинг энг кир, қора кунлари бўлган кейинги «хон замонлари»дан белгиладим». 1922 йилдаёқ парчалари эълон этилган «Ўтган кунлар» романи ана шу муқаддимга билан бошланади. ✓

«Яқин ўтган кунлар»ни, «хон замонлари»ни «тарихимизнинг энг кир, қора кунлари» деб тушинишда Абдулла Қодирийга Октябрь революцияси ёрдам берди. Социалистик революциядан аввал Абдулла Қодирий на ўтмишни тўғри тушинишга, на «хон замонлари»ни қоралашга қодир эди. Савдогарчиликдан «синиб», деҳқончиликка кўчган ўзига тўқ онлада 1894 йилда туғилган Абдулла аввал эски мактабда, кейин русско-туземная школа деб аталмиш маҳаллий халқдан рус маъмурий маҳкамаларида ишлаш учун кадрлар етказиш мақсадида мустамлакачилар томонидан очилган мактабда яхши ўқиди, кейин савдогарларга гумашта (приказчик) бўлиб хизмат этиш йўли билан тирикчилик ўтказди. На муҳити, на ўқиган мактаблари Абдулла Қодирийни «ўтмиш»га илмий ва айтиқса, таъқидий қарашга ўргатмаган, бу муҳит ва ўқишдан орттирган бирдан бир фазилати бадий адабиётга ихлос, ёзувчи бўлиш орзуси эди. Бу орзусига эришув йўлида Абдулла Қодирий баъзи машқлар ҳам қилиб кўрди. (Шеърлар, «Жувонбоз» ҳикояси, «Бахтсиз куёв» драмаси.) Абдулла Қодирийнинг бу асарлари Октябрь революцияси арафасида Туркистонда шакл топган буржуа ислохотчилик оқими — жадидизмнинг қаттиқ таъсири остида ёзилган, бу оқимда эса феодал ўтмишни меҳнаткаш халқ нуқтан назаридан қоралашнинг шарпаси ҳам йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас эди. Ўз халқининг тақдирига ачиниб, ўйлай бошлаган ёш ёзувчининг зеҳни юртни кенг тараққиёт йўлига олиб чиқувчи йўл деб, фақат маърифат тарқатишни билар, аммо халқни маърифатли қилиш йўлидаги қудратли ғовлар — чоризм ва маҳаллий бойлар ва руҳонийлар ҳукмронлиги билан қандай курашишни билмас эди.

Ёш ёзувчини қийнаган жумбоқларни Буюк Октябрь Социалис-

тик революцияси ҳал этиб берди. Абдулла Қодирий кўз олдида чоризм истибдоди (зулми) ағдарилди, мамлакатдаги феодализм қолдиқлари томирига болта урилди. Революцион ҳаракат йўлига тушган меҳнаткаш халқнинг қудрати аён бўлди. Янги, порлоқ ҳаёт қурила бошлади, Абдулла Қодирийнинг ўз халқи тақдирига тааллуқли орзулари амалга оша бошлади. «Мен Шарқ озодлиги ва унинг мазлум пролетариатининг саодати фақат ленинизм орқасида вужудга чиқишига ишонган бир кишиман»,— деб ёзган эди Абдулла Қодирий 1929 йилда. Бу сўзлар ёзувчини буржуа идеологиясига мансублиги ҳақидаги гапларга қарши ғазаб билан айтилган эди. Қодирий ижодининг мазмуни ва совет шаронтида ўйнаган роли ёзувчининг бу сўзлари самимийлигидан далолат беради.

«Ўтган кунлар» романи феодал тузумнинг ситамкорлигини, унда яхши кишиларнинг саодати мумкин эмаслигини очиб берди. Романнинг бош қаҳрамони Отабек ўз юртидаги сиёсий тузумнинг жуда қолоқлигини кўради, нисбий илғор бўлган Россия тартибларидан ўрнак олишни лозим топади, аммо ўз атрофида бу ғоясига хайрихоҳ кишиларни тополмайди. Феодал тузум, эски урф-одатлар, ҳатто уни шахсий ҳаётда ҳам бахтсиз қиладилар. Отабек билан унинг севгилис Кумушбиби муҳаббати тарихи — ўтмишимизнинг энг фожнали манзараларидан биридир.

«Ўтган кунлар»нинг чуқур социал мазмуни шу лаънати ўтмиш чангалидан эндигина, Октябрь революцияси туфайли қутулиб чиққан халқ учун жуда ҳам қимматли ва дилбар эди. Эски урф-одатлар ҳукмронлиги, айниқса «ота-она орзуси» деб аталмиш иллатнинг кенг тарқалганлиги 20-йилларда янги ҳаёт йўлига кириб келган янги авлоднинг кайфиятларига жуда мос, унда жасурлик ва курашчанликни тарбиялашда катта роль ўйнар эди.

Чуқур социал мазмун «Меҳробдан чаён» романининг ҳам кенг ўқувчилар оmmasига манзур этди. Ўзбек адабиётида бу иккинчи романнинг пайдо бўлиши «Ўтган кунлар»чалик шовқин-суронга сабаб бўлмаган бўлса ҳам, (чунки «Ўтган кунлар» орқали биз энди роман жанри билан таниш эдик ва бу жиҳатдан «Меҳробдан чаён» кишини ҳайратга қолдирарлик янгилик эмас эди) аммо ўқувчилар оmmasи зеҳнида Абдулла Қодирийнинг энг яхши асарларидан бири сифатида мангу ўрни олди.

Романга автордан ёзилган қисқа бош сўздан ҳам аниқ бўлишича, «Меҳробдан чаён»да феодал тузумни фош этиш вазифаси янада аниқроқ ва ўткирроқ қўйилади. Ёзувчи энди хон саройининг ичига киради, унинг мушлари (амалдорлари) ва хоннинг ўз ҳаётини текширади, тасвир этади, унинг чириклигини, халқнинг қонини йиртқиқларча сўришга асосланганини очиб беради. «Меҳробдан чаён»

романида XIX аср ҳаётини ҳаққоний тасвирлашда ёзувчи «Утган кунлар»га нисбатан янада юқори поғонага кўтарилади. «Утган кунлар»да халқнинг феодал тузумдан норозилиги энг умум тарзда, халқнинг айрим ноинсоф бекларга қарши исёни тариқасидагина тасвирланган эди. Бу тузумнинг адолатсизлиги эмас, Отабек каби халқдан анча узоқ шахслар тақдири орқалигина ифода этилганди. «Меҳробдан чаён»да эса Абдулла Қодирий феодал тузумга халқдан чиққан кишиларни (Анвар, Сафар бўзчи, Қобилбой, Шариф, Раҳим, Султонали ва бошқаларни) қарши қўяди, яъни тарихий ҳақиқатга яна ҳам яқинроқ келади. Адолат, ҳаққоният ва маънавий устунлик донмо халқ томонида эканлиги ғояси «Меҳробдан чаён»да яна ҳам ёрқинроқ ифода этилган. Социалистик революциянинг ғалабаси учун курашда ўзини кўрсатган ва энди ғайрат билан янги, социалистик ҳаёт қураётган халқ учун романнинг халқчил мазмуни жуда ҳам қимматли ва манзур эди. Коммунизм қураётган халқ учун бу мазмун яна ҳам қадрлироқдир.

Бутун мазмуни, ғоявий йўналиши жиҳатидангина эмас, айрим ғоя ва образларининг замонавийлиги жиҳатидан ҳам «Меҳробдан чаён» романи 20-йиллар шаронтида зўр актуаллик касб этди. Шарқ халқлари адабиётини яхши ўрганган олимлардан бири Л. Климовичнинг қуйидаги мушоҳадаси жуда тўғри ва позикдир: «Раъно образи жуда мароқлидир. Бу қиз — гўзал, маърифатли. Унинг кўп шарқ асарлари қаҳрамонларига хос бошқа хислатлари ҳам бор. Аммо Раънонинг ишлари ва эътиқодлари қадим адабиётнинг традицияларига (анъаналарига) тамоман қарама-қаршидир: Раънонинг ишлари ва эътиқодлари ҳақирликка қарши норозиликнинг ифодасидир, (мусулмон қизи, айниқса, Солиҳ махдумдек руҳоний кишиларнинг онласидек шаронтида юз йиллардан бери ана шу ҳақирлик руҳида тарбияланар эди). Раъно ўз инсоний ҳуқуқлари учун, ўз бахти учун актив курашади, бу бахтни эса Раъно Анварсиз тасаввур этолмайди. Абдулла Қодирий «Меҳробдан чаён» романини ёзган вақтида Ўзбекистонда ва Тожикистонда паранжи-чачвонни ташлаш учун, хотин-қизларнинг ичкарида қамалиб ётишини йўқотиш учун, уларни ижтимоий ҳаётга тортиш учун кенг кампания бўлаётир эди. Бу кампания вақтида (бу кампания «ҳужум» деб аталарди) юз мингга яқин ўзбек ва тожик хотин-қизлари тирикларнинг кафани бўлган бу хунук, диний либосни ташлаган ва куйдирган эдилар. А. Қодирий Шарқ хотин-қизларининг озодлик ҳаракатига хайрихоҳ бўлмай қололмас эди ва унинг томонидан яратилган Раъно образи ўша олижаноб мақсадга хизмат этар эди. Авторнинг «Раънонинг жасорати, хонга қарши исёни, ҳатто маъюс қолган Анварни йўлга солиши — ўз замонаси учунгина эмас, балки бизнинг ҳозирги асримиз учун ҳам лойиқ таҳсин ва Раъно ёшидаги қизларимизга ибратдир деб қайд

этиши тасодифий эмас»¹. Фақат шунини қўшимча қилиш керакки, Раъно образини яратганда Абдулла Қодирий янги ҳаёт йўлига «отилиб чиққан» (20-йилларда кўп ишлатилган ана шу чиройли ифода билан айтганда) хотин-қизларимизнинг жасоратидан ҳам илҳомлангандир. (Маълумки, ёзувчи доимо «замондан олиб — ўтмишга, ўтмишдан олиб — замонга беради» ва шу тарзда «ўтмиш» билан «замон» ўртасида «кўприк» бунёдга келтиради).

Чуқур социал мазмун ва бу мазмуннинг замонавийлиги, актуаллиги каби ажойиб фазилатга Абдулла Қодирий ижодида яна бир фазилат қўшилади: унинг ижоди демократик, халқчилдир. Бу халқчиллик ҳозиргина айтганимиз актуал мазмундан ташқари, яна халқ орасидан ижобий қаҳрамонлар ахтариб топишда ва уларни тирадан тира билан тасвирлашда намоён бўлади. «Меҳробдан чаён»нинг қаҳрамони Анвар — камбағал, меҳнаткаш халқ ичидан чиққан йигит, бу халқнинг энг яхши фазилатларини — доно, ҳалоллик, адолатпарварликни ўзида мужассамлаштиради. Султонали, Сафар бўзчи, Қобилбой, Раҳим, Шариф ва бошқа кўпгина кишиларнинг образлари романда халқ характери турли томонларини жилолантиради. Бу кишиларнинг хулқи, қиёфаси, яхши ва ёмон одамларга муносабати, яхшилиқнинг тантанаси учун қурбон бўлишга ҳам тайёрлиги меҳнаткаш халқ психикасининг ҳаққоний ва жозибадор тасвирини беради. Абдулла Қодирийнинг бутун ижодини таъсирчан қилган омиллардан бири ҳам шудир.

Абдулла Қодирий бадий ижод қонуларини яхши билган ва у қонуларга мувофиқ ишлаш оладиган, уларни амалга ошира олишга қодир ёзувчи. Бу қонуларнинг бири (ва эҳтимолки, энг муҳими) — кишиларнинг характерларидаги фарқларни тушуна билиш ва ҳар бир ўзига хос характерни яққол тасвирлаб бера олишдир. Буюк реалист ёзувчи Оноре де Бальзак ҳайвонот оламида турлар ва жинслар қанча кўп бўлса, кишилар жамиятида ҳам бир-бирига ўхшамаган психикали ва хулқли кишилар шунча кўп, деб айтган эди. Фақат ҳақиқий санъаткоргина шу инсоний «жинслар ва турлар»ни кўра ва тасвирлай билади. Абдулла Қодирийнинг ана шу соҳадаги қобилияти жуда ўткир. У ҳар ижтимоий муҳитдан хилма-хил кишиларни тона олади. «Утган кунлар»да битта савдогарлар муҳитининг ўзидан биз бир-бирига сира ўхшамайдиган ва шу билан бирга ўша муҳитнинг ягона «тамғаси»дан маҳрум этилмаган жуда кўп кишини кўраимиз. Отабек ва Юсуфбекхожи, Ўзбек-ойим ва Офтоб-ойим, Кумушбиби ва Зайнаб, Ҳомид ва Мирзакарим-қутидор...

¹ Л. Климович, «Абдулла Кадыри и его роман «Скорпион из алтаря») А. Кадыри. «Скорпион из алтаря». Перевод с узбекского Л. Бать и В. Смирновой. Из-во «Художественная лит-ра», Москва, 1964 г. стр. 10--11.

Булар «бир богнинг мевалари», ammo худди ўша мевалардек — ҳар бирининг ўз «ранги ва мазаси» бор. «Меҳробдан чаён»да ҳам (тасвир этилган ҳаётни доира «Утган кунлар»дагига нисбатан анча торлигига қарамай) яна биз ана шу ёрқин тасвир этилган харақтерлар галлереясини кўрамиз. Абдулла Қодирий бу романда тип (энг мукамал ва ҳар тарафлама тасвирланган образ) даражасида чизиб берилган Солиҳ махдум билан чекланганда ҳам, «бутун бир олам»ни тасвирлаган бўлар эди. Ammo Қодирий — саҳий таланти. У ҳаётни бир томонлама тасвир этолмайди. Унинг қулоғи — ҳаёт симфониясини эшитишга ва бу симфонияда «ҳар чолғунинг овозини фарқ этишга қодир. Натижада, ўзбек халқининг XIX аср иккинчи ярмидаги ҳаёти — Анвар, Раъно, Солиҳ махдум, Худоёрхон, мулла Абдурахмон, Шаҳодат муфти, Султонали, Сафар бўачи ва бошқа кўпгина хилма-хил кишиларнинг ҳаёти орқали бизнинг зеҳнимизга киради. Абдулла Қодирийнинг характерология (кишилар характерларини ўрганиш) соҳасидаги «кутилмаган», ажойиб ютуқлари ҳали етук реалистик метод билан яхши таниш бўлмаган 20-йиллар ўзбек адабиёти учун буюк кашфиёт эди. Абдулла Қаҳҳор ва Ойбекдан бошлаб то бугунги кунимизда бадний ижод соҳасида жавлон ураётган, янги авлодга мансуб ёзувчиларга (Шароф. Рашидов, Асқад Мухтор, Ҳамид Ғулом, Шухрат, Раҳмат Файзий, Ҳаким Назир, Пиримқул Қодиров, Умарбеков ва бошқалар) ҳамма бадний ижоднинг бу муқаддас сирини — характершуносликнинг родини тушунишда ва унинг қадрига етишда даставвал Абдулла Қодирийдан дарс олганлар десак, менимча, ҳеч қандай муболаға қилган бўлмасмиз.

Характершуносликнинг аҳамиятини бошқа манбалардан (масалан, етук рус ва Европа адабиётидан) ўрганиш мумкин бўлса ҳам, бу «дунар»ни ўзбек ҳаёти материалига қандай тадбиқ қилишни биз илк бор романдек катта жанрда Абдулла Қодирий тажрибасида кўрдик. Фақат биз ўзбекларгина эмас, Иттифоқимизнинг бир қанча халқлари ҳам бу жиҳатдан Абдулла Қодирийдан сабоқ олдилар. Буюк қозоқ ёзувчиси, совет адабиётининг улкан вакилларида бири Мухтор Аvezовнинг таърифича, Абдулла Қодирий «совет Шарқининг энг кўзга кўринган ёзувчиси» бўлиб қолди.

Буюк танқидчи В. Г. Белинский «воқеликни поэтик томондан кўра билиш» — ҳақиқий санъаткорнинг жуда муҳим фазилати эканини қайд этган эди. Абдулла Қодирийда бу туғма фазилат. Унинг ижодини ўткир жозибадор қилган хислат шу бўлса керак. Абдулла Қодирий ҳаётни фожиали томонларини тасвир этади. Ammo на «Утган кунлар»да, на «Меҳробдан чаён»да сизда ҳаётга нафрат туғилмайди, балки ўзингизда ҳаётга меҳр аввалгидан бир неча ҳисса ортганини ҳис этасиз. Чунки Қодирий ҳаётдаги гўзалликни кўра ва

уни сизга еткиза билади. Ҳаётдаги ёмон кишиларнинг ва қора томонларнинг тасвири Қодирийда ҳеч қачон ҳаётни қоралашга, ундан юз ўгиришга, бадбинликка сабаб бўлмайди. «Ўтган кунлар» романи бош қаҳрамонлар — Отабек ва Қумушбиларнинг ҳалокати билан тамом бўлади, аммо сизда феодал зулмга нафрат ошади-ю, лекин ҳаётга ихлосингиз пасаймайди. «Меҳробдан чаён»ни ўқиб бўлганингиздан кейин сиз Анвар ва Раёно тақдирининг огирлигидан афсусланасиз, албатта, аммо ҳаётга ихлосингиз пасаймайди, бадбинликка тушмайсиз. Сабаб? Чунки бу асарлар сизни даставвал яхши кишилар, нурафшон шахслар билан таништиради. Китобни ўқиб тугатганингиздан сўнг сиз билан ана шу кишилар қолади, гўё сиз ажойиб дўстлар орттирасиз, уларни ҳаётингизда ҳамроҳликка оласиз. Воқеликни унинг гўзал томонидан кўра билиш, деб ана шуни айтадилар. Ҳатто, салбий кишилар тасвирланганда ҳам биз ўқувчилар билан яхши одам қолади: бу одам ёзувчининг ўзи, унинг ёмонликка ва ёмонларга нафрати, унинг олижаноблиги ва ёмонларни шарманда қила билиши бизни қувонтиради, завқлантиради.

Биз, бу ерда Абдулла Қодирий асарларининг бадий қуввати ва адабий қимматини тайин этувчи энг муҳим факторларнигина тилга олдик. Ёзувчининг конкрет бир асарига сўз боши ёзган киши унинг ижоди ҳақида ҳар тарафлама, илмий тасаввур бериш вазифасини ўз олдига қўя олмайди. Шундай бўлса ҳам, юқориде айтилганларга қисқача қўшимча қилиб, яна — Қодирий асарларида, шу жумладан «Меҳробдан чаён»да талқин этилган ва санъат учун абадий бўлган баъзи мавзу — темаларга ҳам имо қилиб ўтишни лозим топамиз. Кишилар орасидаги муносабатларда адолат ва инсонпарварлик, дўстлик, соф ва садоқатли муҳаббат, шахснинг доимо озоқ бўлиши лозимлиги гоёлари Қодирий асарларининг «қонига сингиб кетган», уларда ҳақиқий бадий ифодасини топган. Абдулла Қодирий миллий ва ирқий чекланишни ўзбек адабиётида биринчилардан бири бўлиб енгиб, бошқа илғор халқлардан ўрнатилган ва сабоқ олиш гоёларини олға сурди. 20-йилларда ҳали фанда революциядан аввалги Россияга, Урта Осиёнинг Россияга қўшиб олинишига фақат салбий қараш ҳукм сурган бир маҳалла, Абдулла Қодирий «Ўтган кунлар» романида Россиядаги ижтимоий тартибларнинг Урта Осиёда XIX асрда ҳукм сурган феодал тартибларга қараганда исбий прогрессив роль ўйнаётганини тасдиқ этди: романнинг бош қаҳрамони Отабек Россиядаги тартибларнинг ўз юртида ўрнатилишини ҳавас қилади. «Меҳробдан чаён»да ҳам бош қаҳрамонлар хон зулмидан қочадилар ва Россияга қўшилган Тошкент шаҳридан ўзларига бошпа-на топадилар. Абдулла Қодирий халқлар дўстлиги темасига ҳам биринчилардан бири бўлиб қўл урди. «Меҳробдан чаён» романида биз қардош тожик халқининг садоқатли азамат ўғлонлари Раҳим

билан Шарифнинг ўз ҳаётларини таҳлика остида қолдириб бош қаҳрамон Анвар мирзони ҳалокатдан қутқаришда қатнашганларини кўрамиз.

Бу айтилган фазилатлар ҳаммаси Абдулла Қодирий асарларини доимо ўқувчилар учун мароқли, ёзувчилар учун ибратли қилади.

ИЗЗАТ СУЛТОН

Ўзбекистон фанлар академия-
сининг корреспондент аъзоси.

1966 йил, май.

МУНДАРИЖА

Романнинг мавзуи тўғрисида	5
1. Раънонинг эгаси	9
2. Амир Умархоннинг канизи	11
3. Махдумнинг уйланиши ва мактабдорлиги	13
4. Махдумнинг баъзи хислатлари	15
5. Оила ва кишилар билан муомала	17
6. Нигорхоним : :	19
7. Раъно : : :	21
8. Бир ўрдалик : : :	24
9. Упка ва ҳазил : :	28
10. Хайрихоҳ бир одам	32
11. Махдумнинг таҳдили	36
12. Баҳмалбофда фақир бир оила	40
13. Танийсанми шу жажжи қизни?	44
14. Чин ўртоқ	47
15. Махдумнинг бахти	51
16. Хоннинг илтифоти	56
17. Анварнинг андишаси	58
18. Жиловхонада бир жанжал	61
19. Ифлос бир мозий	66
20. Ҳушёрлиқ	69
21. Ерлиғ бериш маросими	73
22. Адрас тўн ва иссиқ пон «фожиаси»	79
23. Китоб сўзи	83
24. Шоирнинг сирри	88
25. Ҳаёт шамъи	93
26. Нега ерга қарайсан, Раъно?	99
27. Зулм ўчоғи	103
28. Ҳарам	105
29. Оғача ойим	111
30. Хоним ойимлар	117
31. Қирқ қизлар	121
32. Нозик	126
33. Янги «хунар»	132
34. Хайрулумури авсатуҳо	137
35. Хон кўнгил очмоқчи	144
36. Қизиқлар	148

37. Бирикиш	154
38. Ғариб кўнгли	157
39. Бишўй, эй хирадманд	160
40. Алдаш учун бола яхши	164
41. Чақангиз сийқа эмасми?	167
42. Қув одам экан	172
43. Чўлоқ қуш	177
44. Қоп йўқотдингизми?	181
45. «Фотиҳа — муҳри худодир»	185
46. Ингит!	189
47. Очқ хат	195
48. Тўй арафасида	199
49. Рамз	203
50. Маъшуқа маҳбаси	207
51. Жасур қиз	211
52. Дўстлик «каромати»	214
53. Чаёнинг намоиши	220
54. Икки хил садоқат	226
55. Баримта	231
56. Ҳайр энди, Раъно!	237
57. Қўрқинч бир жасорат	248
Мирзо Анварнинг кейинги ҳаёти тўғрисида	252
Абдулла Қодирий ва унинг «Меҳробдан чаён» романи. Иzzат Султон.	254

На узбекском языке

Абдулла Кадыри

СКОРПИОН ИЗ АЛТАРЯ

Исторический роман

из жизни Худоярхана и его чиновников

Редактор *Рустам Қомилов*

Рассом *Г. Чиганов*

Расмлар редактори *П. Мудрак*

Техредактор. *Л. Парпихўжаев*

Қорректор *М. Жўрасва*

Босмахонага берилди 9/VI-66 й. Босишга рухсат этилди 27/XI—66 й. Формати 84×108^{1/32} Босма л. 8,375. Шартли босма л. 14,07+0,21 (4 вклейка). Нашр л. 13,84+0,75 Тиражи 60000 Гафур Фулом номидаги бадий адабиёт нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 243—65

Ўзбекистон ССР Министрлар Совети матбуот Давлат
Қомитетининг 3-босмахонасида босилди. Тошкент,
Навоий кўчаси 30. Заказ № 480 Баҳоси 62 т.

Қодирий Абдулла.

Меҳробдан чаён. Худоёрхон ва муншийлари ҳаётидан тарихий роман. Т., Фафур Гулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1967. 268 бет, расм. Тиражи 60000.

Кадыри Абдулла. Скорпион из алтаря. Роман.

· Уз2

Индекс: 7—3—3

**ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ БАДИИИ АДАБИЕТ
НАШРИЁТИ «ЎЗБЕК РОМАНЛАРИ КУТУБХОНАСИ»
СЕРИЯСИДА ҚУЙИДАГИ КИТОБЛАРНИ НАШР ЭТАДИ**

БОСМАДАН ЧИҚДИ

О й б е к. Қутлуғ қон. Роман. 344 бет. Тиражи 60000.
Баҳоси 78 т.

«Қутлуғ қон» романи — ўзбек халқининг эзгу умиди — озодлик учун олиб борган курашини ёрқин акс эттирувчи тўнғич асардир. Синфий кураш жараёнида қайнаган, камбағал халқ вакили — Йўлчи образи тадрижий равишда ривожланиб етук революционерга айланади. Ўзбек халқининг ички туйғуларини, интилишларини, армон ва истакларини ўзида мужассамлаштирган Йўлчи халқни озодлик, бахт-саодат учун курашга бошлайди. Бу йўлда Йўлчи ва бошқа фарзандларнинг қони тўкилади. Бахт-саодат кураши йўлида тўкилган ана шу қон «Қутлуғ қон» деб аталди.

ЯҚИН КУНЛАРДА БОСМАДАН ЧИҚАДИ

Ш у ҳ р а т. Шинелли йиллар. Роман. Тиражи 45000.
Баҳоси 1 с. 14 т.

«Шинелли йиллар» романида ўзбек халқининг асл фарзанди Элмурод Нодировнинг улуғ Ватан урушининг дастлабки кунлариданоқ қаҳрамонликлар кўрсатиб, ғалаба билан Берлингача кириб бориши жуда мароқли қилиб тасвирланади.

Уруш бошланмасдан армияга келган бу йигит взвод командири лавозимидан батальон командиригача бўлган шарафли йўлни босиб ўтади.

Романда яна Элмурод Нодиров сингари ўнлаб Совет кишиларининг тақдирлари ҳикоя қилинади.